

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

12 MART MUHTIRASI: SINIFSAK AÇIDAN BİR
DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERTUĞRUL AKGÜN

ANABİLİM DALI: SİYASET BİLİMİ ve KAMU
YÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL
BİLİMLER

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. GÜVEN BAKİREZER

KOCAELİ

2008

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

12 MART MUHTIRASI: SINIFSAK AÇIDAN BİR
DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERTUĞRUL AKGÜN

ANABİLİM DALI: SİYASET BİLİMİ ve KAMU
YÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL
BİLİMLER

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. GÜVEN BAKİREZER

KOCAELİ

2008

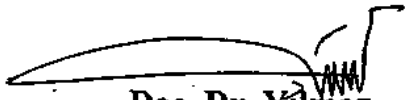
T.C
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

12 MART MUHTIRASI: SINIFSAK AÇIDAN BİR
DEĞERLENDİRME

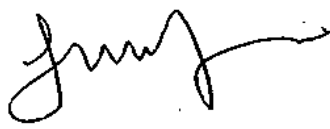
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: ERTUĞRUL AKGÜN

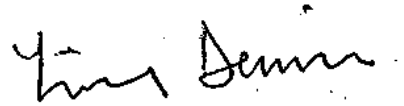
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarihi ve No:08.10.2008 – 2008/24

Doç. Dr. Yılmaz
BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Güven
BAKIRZER

Yrd. Doç. Dr. Yücel
DEMİRER

KOCAELİ - 2008

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
12 MART LİTERATÜRÜNE BİR BAKIŞ.....	15
1. İKTİSADİ SINIFSAK DEĞERLENDİRMELER	17
2. SİYASASİ DIŞ POLİTİKA AĞIRLIKLI DEĞERLENDİRMELER	28
3. ORDU EKSENLİ DEĞERLENDİRMELER	35
4. BİR ARA NOT: BÜTÜNLÜKLÜ BİR DEĞERLENDİRME	41
5. MUHTIRAYA DAİR ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER.....	44
İKİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI'DAN BU YANA İKTİSADİ VE SINIFSAK YAPININ YA DA	
TOPLUMSAK FORMASYONUN GELİŞİMİ	54
1. BİR ARA NOT: ATÜT	55
1. 1. Toprak Sistemi Vesilesiyle Güçlü ve Merkezi Devlet Tezine Bir Bakış	
.....	57
2. OSMANLI TOPLUMSAK FORMASYONUNDA ÇÖZÜLME YA DA	
AZEGELİŞMİŞLİĞİN MİLADI	60
2. 1. Emperyalizm Denetiminde Kapitalistleşme Ya da Azgelişmişlik	62
3. MİLLİ KAPİTALİZM ÇABALARI YA DA DEVLET ELİYLE SERMAYE	
BİRİKİMİ.....	65
4. KURTULUŞ SAVAŞI VE CUMHURİYETİN İLK YILLARI: SINIFSAK	
İKTİSADİ GELİŞMELERE BİR BAKIŞ.....	70
4. 1. Devlet Eliyle Sermaye Birikimi	72
4. 2. 1923-39 İktisat Politikalarına Kaba Bir Bakış	76
4. 3. Değerlendirme	77
5. DEVLETÇİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ: 1929-39	79
5. 1. Devletçilik Döneminde Sektörel ve Sınıfsal Gelişmeler.....	81
5. 2. Değerlendirme	85

6. SAVAŞ YILLARI YA DA VURGUNCU VE TALANCI SERMAYE BİRİKİMİ.....	85
6. 1. Savaş Sırasında Sınıfsal ve İktisadi Gelişmeler	86
6. 2. Değerlendirme	89
7. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI İKTİSADİ VE SİYASİ BAĞIMLILIK	90
7. 1. Tarım ve Madencilğe Dayalı Kalkınma Modeli	94
7. 2. Değerlendirme	96
8. DP DÖNEMİ	97
8. 1. DP Döneminin İlk Yılları: Tarım ve Ticarete Dayalı Büyüme Modeli	97
8. 2. Tarım ve Ticarete Dayalı Büyüme Modelinde Bir Kırılma ve Sınıfsal Gelişmeler	100
8. 3. Değerlendirme	102
9. İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ	103
9. 1. Bir Ara Not: Kalkınma Paradigması	104
9. 2. Planlama ve Teşvik Sistemi	106
9. 3. İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Sınıfsal Sonuçları.....	110
9. 4. İİSS'nin Yapısal Özellikleri.....	112
9. 5. İİSS Tıkanma Belirtileri: Ekonomide Yapısal Değişim ve Sınıfsal Yansımaları	115
9. 6. İktisadi Yapıdaki Değişimin Sermaye İçi İlişkilere Yansıması: TÜSİAD	119
9. 7. Bir Değerlendirme: 12 Mart Dönemi	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DAN 12 MART SÜRECİNE ORDUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ORDU-SİYASET İLİŞKİLERİ.....

1. OSMANLI'DAN KURTULUŞ SAVAŞI'NA ORDU	124
1. 1. Osmanlı Döneminde Ordu	126
1. 2. Çözülmeye Çareler: Osmanlı Ordusunda Reform Çabaları	128
1. 3. Modern Orduya Geçiş	130
1. 4. II. Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Ordu İçi Tasfiyeler.....	132
1. 5. Değerlendirme.....	133

2. KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN II. DÜNYA SAVAŞI'NA ORDU VE SİYASET	134
2. 1. Kurtuluş Savaşı'nda Ordu	135
2. 2. Cumhuriyet Döneminde Ordu	137
2. 3. Orduyu Siyaset Dışı Tutma Çabaları ve Hukuki Düzenlemeler	138
2.4 Genel Değerlendirme	141
3. II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN DP'YE ORDU VE SİYASET.....	142
3. 1. Ordunun ABD Yörüngesine Girmesi	144
3. 2. Değerlendirme	147
4. DP DÖNEMİNDE ORDU VE SİYASET	148
4. 1. Askeri Bağımlılığın Derinleşmesi ve Ordu Üzerine Etkileri	149
4. 2. Ordunun Modernizasyon Çabaları	151
4. 3. Değerlendirme	153
5. 27 MAYIS'TAN 12 MART'A ORDU	154
5. 1. MBK ve Radikallerin Tasfiyesi.....	156
5. 2. Aydemir Darbeleri: Hiyerarşini Yeniden Tesisi	160
5. 3. Bir Ara Not: Ordu-AP İlişkileri	161
6. ORDU-SERMAYE KAYNAŞMASI: OYAK ÖRNEĞİ.....	163
6. 1. Değerlendirme	170
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	170

ÖZET

12 Mart muhtırasının verilmesinin arkasında yatan temel maksat tıkanan ithal ikameci birikim stratejisinin yerine hakim sınıfların çıkarı doğrultusunda yeni bir birikim stratejisini koymaktır. Bu bağlamda çalışmada,12 Mart muhtırasının ne TSK'nın rejimi koruma ve kollama misyonundan ne de 9 Mart vakıası türünden sol bir darbeyi önlemek amacıyla yapılmadığı gözler önüne seriliyor. 12 Mart muhtırasının 1960'lı yılların sonuna doğru hakim sınıflar ittifakında meydana gelen çatlamanın ve hegemonya krizinin sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda çözüme kavuşturulması ve yine sanayi burjuvazisini çıkarları doğrultusunda yeni bir sermaye birikim stratejisini hayata geçirmek maksadıyla verildiği gösterilecektir.

ABSTRACT

The underlying mission of the March 12th Military Coup was to replace the clogged import substitution of the capital accumulation strategy with a new one. In the context of this study, it will be explained that the aim of the March 12th Military Coup was neither about TSK's mission to defend and protect the regime nor about avoiding a leftist coup, like the March 9th Incident. In the study, it will be demonstrated that the actual purpose of this coup was to solve the problem about the hegemony crisis, which had been crystallized after the end of 60s, and about the cleavage between the elements of the alliance which was created by the classes in power, as well as the practice of a new capital accumulation strategy which would favor the interests of the industrial bourgeoisie.

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGÜ	Az gelişmiş Ülkeler
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.e	Adı Geçen Eser
AP	Adalet Partisi
AŞ	Anonim Şirket
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
BM	Birleşmiş Milletler
bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Merkezi Haber Alma Teşkilatı(Central İntelligence Agency)
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
çev.	Çeviren
DB	Dünya Bankası (World Bank)
der.	Derleyen
DEV GENÇ	Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu
DP	Demokrat Parti
DP	Demokratik Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
HP	Hürriyet partisi
İİSS	İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi
IMF	Uluslar arası Para Fonu(İnternational Monetary Fund)
İT	İttihat Terakki
İTF	İttihat Terakki Fırkası
MB	Merkez Bankası
MBK	Milli Birlik Komitesi
MDD	Milli Demokratik Devrim
MG	Milli Gelir
MGK	Milli Güvenlik Kurulu

MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MİT	Milli İstihbarat Teşkilatı
MNP	Milli Nizam Partisi
Mr.	Mister
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	Kuzey Atlantik İşbirliği Teşkilatı(NorthAtlanticTreatyOrganization)
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
s.	Sayfa
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SDP	Sosyalist Devrim Partisi
SKB	Silahlı Kuvvetler Birliği
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
ss.	Sayfa Aralığı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TL	Türk Lirası
TOBB	Türkiye Odalar Ve Borsalar Birliği
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜFE	Tüketici Fiyatları Enflasyonu
YÖK	Yüksek Öğretim Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Türk siyasal hayatı 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve sonuncusu da 28 Şubat 1997’de olmak üzere muhtelif kereler askerlerin yapmış oldukları darbeler neticesinde kesintiye uğramıştır. Sayılan bu darbelerden 27 Mayıs 1960’da ve 12 Eylül 1980’de ordu doğrudan yönetime el koyarken, 12 Mart ve 28 Şubat sürecinde ise yayınladığı muhtıra niteliğindeki vesikalar vasıtasıyla dolaylı yollardan ülke yönetimine el koymuş; yayınladığı bu vesikalar vasıtasıyla ya taleplerini mevcut hükümetlere kabul ettirmiş ya da mevcut hükümetlerin çekilmelerini sağlayarak bu talepleri gerçekleştirecek hükümetleri iş başına getirmiştir. Yani ordu her defasında dolaylı ya da doğrudan kendi siyasi, iktisadi ve yönetsel tasarruflarının gerçekleşmesini sağlayacak bir biçimde ülkenin siyasi hayatına müdahale etmiştir.

Askeri darbeler ülkenin toplumsal, siyasal ve iktisadi yaşamı üzerinde derin tesirler yaratırken, askerlerin ya da ordunun ülkenin iktisadi, siyasi ve toplumsal yaşamı üzerindeki ağırlığını ve konumunu artırıcı bir etkide de bulunmuştur. Ayrıca her askeri darbe ordunun yapısı üzerinde de etkilerde bulunmuş; ordunun kurumsal ve hiyerarşik yapısında da değişimler meydana getirmiştir. Yani yaptığı darbeler sonucunda ordu yalnızca ülkenin iktisadi, siyasi ve toplumsal yaşamını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda bir kurum olarak kendisi de askeri darbelerin sonuçlarından etkilenmiştir. Bilhassa 27 Mayıs darbesinden sonra ordunun kurumsal ve hiyerarşik yapısı ciddi zaafa uğramıştır. Emir komuta zinciri içerisinde gerçekleştirilen 12 Mart muhtırasıyla birlikte ise ordunun hiyerarşik yapısında meydana gelen bu aksamalar büyük ölçüde onarılmıştır. 12 Mart muhtırası ordunun kurumsal ve hiyerarşik yapısının ötesinde; aynı zamanda ülkenin iktisadi ve sınıfsal yapısı üzerinde de önemli değişimler meydana getirmiştir. Ne var ki; bu sınıfsal ve iktisadi değişimlere rağmen, 12 Mart muhtırası sınıfsal ve iktisadi bakış açısı gözden kaçırılarak, komplocu bir yaklaşımla darbe-kontra darbe ikilemi dolayısıyla ele alınmaktadır. Kuşkusuz ki; böyle bir yaklaşım ise muhtıranın anlaşılmasını güçleştirmekte; muhtırayı tarih dışı bir alana hapsetmektedir.

Komplocu pencereden bakıldığında, 12 Mart muhtırasının tam manasıyla açıklığa kavuşturulamadığına dair yaygın bir kanaat hakim. Nazlı Ilıcak’ın şu cümlelerinde bu tespitin doğruluğu rahatlıkla görülebilir. “Türkiye’de Cumhuriyet döneminde üç askeri müdahale gördük. Bunlardan 12 Mart muhtırası ki en karışık ve içinden çıkılması en güç olanıydı.

Çünkü 12 Mart'ta çeşitli cuntalar, iç içe bazen de birbirinden ayrı müstakil gruplar oluşturuyordu.”¹ Bütünsel bir yaklaşımla olgular üzerinde durmak yerine; ayrıntıları ve aktüel olayları öne çıkaran bir yöntemin benimsenmesi 12 Mart muhtırasını bu denli komplike hale getirmektedir. Bu minvalde 12 Mart muhtırasının açıklığa kavuşturulabilmesi için öncelikle metodolojik bir değerlendirme yapılması zaruridir. Metodolojik değerlendirme üzerinde durmak çalışmanın 1. bölümünde yapılan 12 Mart literatür taraması açısından da bir kriter teşkil edecektir.

Çalışma epistemolojik olarak realist bilgi kuramından hareket etmektedir. Bu çalışmada realizmden kastedilen görülenin ötesinde olayların ve olguların özüne inmektir. Realizm görünenin arkasında yatan mekanizmaların ifşa edilmesinde fonksiyonel bir epistemolojik yaklaşımdır.² Yani realizmden zahiri olanın ötesine giderek olayların ve olguların özüne inmek alta yatan mekanizmaları kavramak bağlamında faydalanılmaktadır. Askeri darbelerin açıklanmasında realist epistemolojiden istifade edilmesi bu manada Marx'ın şu cümlelerine denk düşmektedir. “Victor Hugo, hükümet darbesinin sorumlusuna karşı acı ve nükteli sövüp saymalarla yetiniyor. Olayın kendisi, ona, duru gökte çarpan bir şimşek gibi görünüyor. Olayı, ancak, bir bireyin zora başvurusu olarak görüyor. Böyle yapmakla, onu küçülteceği yerde, ona tarihte eşi görülmemiş kişisel bir girişkenlik gücü yükleyerek, büyüttüğünü fark etmiyor...Bana gelince, ben, tersine Fransa'da, sınıf savaşımının sıradan ve kaba bir adamın kahraman gibi görülmesini sağlayacak koşulları nasıl yaratıldığını gösteriyorum”³

Realist epistemoloji neden ve nasıl sorularına en iyi yanıt üreten yaklaşımdır. Bu bakımdan realizm pozitivist epistemolojinin ihmal ettiği nasıl sorusunu da analize dahil etmesi bakımından daha açıklayıcıdır.⁴ Dolayısıyla askeri darbe söz konusu olduğunda realist epistemoloji yalnızca incelenen dönem itibarıyla 12 Mart olgusunun ne'liği üzerinde durmaz ayrıca da 12 Mart olgusuna hangi saiklerin yol açtığı, 12 Mart olgusunun nedenleri üzerinde de düşünmeyi sağlar.

¹ Nazlı Ilıcak, *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2001, s.13.

² Realist bilim felsefesi için bkz. Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev., Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 49-69.

³ Karl Marx, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, Ankara: Sol yayınları,1990, s. 8.

⁴ Pozitivizm yalnızca olayları açıklama çabasıdır. Olayların nedenleri ve nasıl geliştiği üzerinde durmaz. Pozitivizm daha ziyade doğa bilimlerinde kullanılan bir yöntem olmakla birlikte Comte'dan beri sosyal bilimde olayların ve olguların açıklanmasında kesinlik amacıyla pozitivist yöntem kullanılır.

Türkiye’de sosyal bilim dünyasında son yıllarda üretilen çalışmalarda özgünlük ve orijinallik merakı ön plandadır. Metinlerde kimse tarafından dile getirilmeyen görüşleri ifade etmek hiç söylenmeyi söylemek çabası mevcuttur.⁵ Bu çalışmada 12 Mart ile ilgili bir orijinallik ve özgünlük çabası ön planda yer almayacaktır. Çalışmanın esas amacı bugüne kadar 12 Mart muhtırasıyla alakalı öne sürülen görüşleri derli toplu ifade etmek 12 Mart muhtırasını sermaye birikim süreçleri ve sınıf mücadeleleri dolayısıyla ele alan çalışmaları derinleştirmektir. Kuşkusuz ki; özgünlük ve orijinallik arayışına eleştirel olarak yaklaşmak, sosyal bilimde metodolojik olarak birikimli ilerlemeyi hedefleyen pozitivist yöntemi benimsemek manasına gelmez. Sosyal bilimin ve bilimsel bilginin birikimli ilerlemenin yanında epistemolojik kopuşlar paradigmatik değişimler türünden kırılmalar ve kopuşlar yaşadığı da aşikardır. Özgünlük ve orijinallik arayışının sosyal bilimde araştırma nesnesinin ve amacının önüne geçmesidir eleştiri konusu olan. Sosyal bilimin amacı sosyal gerçekliği açığa çıkarmaktır.⁶ Bu bakımdan orijinallik ve özgünlük bu amaca hizmet ettiği ölçüde işlevseldir. Özgünlük ve orijinalliğin amaçlaştırıldığı ve sosyal bilimin araştırma nesnesi önüne geçtiği durumlarda ise çalışma amacına ulaşamaz.

Sosyal bilimlerde son yıllarda evrenselci (tümelci) yaklaşımların gözden düştüğüne tanık olmaktadır. Post modernizmin düşünce dünyasında egemen hale gelmesiyle beraber olguların tikelliğini abartan, olguları biricikleştiren çalışmalar öne çıkmaktadır.⁷ Tümel ve tikelin bilgisi ile ilgili tartışmaların felsefe tarihinde de kökleri mevcuttur. Sokrates’in sofistlerle yürüttüğü tartışmalar epistemolojik düzeyde mutlak bilgi ve görelî bilgi ile tümelin yani evrenselin bilgisi arasındadır.⁸ Epistemolojik düzeydeki bu tartışma Türkiye’nin modernleşme/kapitalistleşme sürecinin okunma biçimine de yansımaktadır.⁹ Tikelci yaklaşımlar Türkiye’nin kapitalistleşme sürecinin özgüllüklerini abartarak Türkiye tarihini evrensel gelişme şemasından yalıtıp Türkiye’nin nevi şahsına münhasır bir modernleşme/kapitalistleşme süreci izlediğini öne sürmektedirler.

⁵ Bu konuda bir makale için bkz. Ferdan Ergut, “Sosyal bilimlerde tartışma ortamının kurgulanması ve tarihsel sosyolojinin imkanları”, *Toplum ve Bilim*, sayı 91, Kış 2001–2002, s. 213–229.

⁶ Sosyal bilimin amacı ve metodolojik bir yöntemsel çerçeveye için bkz. Fuat Ercan, *Toplumlar ve Ekonomiler*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1988, s. 11–23.

⁷ Bu türden bir yaklaşımın askeri darbelerin açıklanması açısından önemi ise; askeri darbeleri belli bir kültüre özgülemesi, Türkiye açısından ise Türkiye’nin kadim güçlü devlet geleneğinin bir sonucu olarak görmesidir.

⁸ Tümel ve tikel tartışması için bkz. Doğan Özlem, “Doğa bilimleri- sosyal bilimler ayrımı üstüne”, *Toplum ve Bilim*, sayı: 76, Bahar 1988, s. 4–7. Sosyal bilimlerde evrenselcilik tikelcilik ilişkisinin değerlendirmesi için bkz. Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, İstanbul: Metis yayınları, 2000, s. 57–60.

⁹ Türkiye tarihi üzerine tezlerin ve Türkiye tarihi okuma biçimlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt yayınları, 1987, s. 73–98.

Oryantalist bir perspektifle Türkiye tarihini Türkiye'nin güçlü bir devlet geleneğine sahip olduğu tespitinden hareketle okumaya çalışan tikelci yaklaşımlar askeri darbe gerçeğini açıklamaktan uzaktır.¹⁰ Bu bakış açısına göre Türkiye batıdaki devletlerden farklı olarak güçlü bir devlet geleneğinin hüküm sürdüğü Mezopotamya-Fars geleneğine aittir. Ayrıca Türkiye topraklarındaki güçlü devlet geleneği Osmanlıdan cumhuriyete de intikal etmiştir. Bu yaklaşım Türkiye tarihini bir devlet toplum karşıtlığı temelinde okuyarak; askeri darbe olgusuna da bu nokta-i nazardan eğilmektedir. Esasında bu yaklaşımın kuramsal temelleri 1960'lı yıllarda sürdürülen ATÜT tartışmalarından beslenmektedir. Kemal Tahir, Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer gibi yazarlar farklı düzeylerde de olsa Türkiye'de güçlü bir devlet geleneğinin bulunduğunu öne sürmüşlerdir. Türkiye tarihini ve toplumsal siyasi gelişmelerini sınıfsal bir bakış açısı yerine devlet toplum karşıtlığı temelinde okuyan bu yaklaşımlar devleti bir sınıf katına temayüz ettirmektedir. Oysaki bu çalışmada devletin diğer tüm sınıfların üzerinde bir sınıf olduğu iddiasına eleştirel yaklaşmaktadır.

Çalışmada vurgulanacak olan devletin klasik Marksist teoriye koşut olarak bir sınıfın diğer sınıf üzerindeki tahakküm ve çıkarlarının aracı olduğudur.¹¹ Komünist Manifesto adlı eserdeki “Modern devletin yönetimi, tüm burjuvazinin ortak işlerini yöneten bir komiteden başka bir şey değildir.¹²” cümlesi devletin bir sınıfın çıkarlarının temsilcisi olduğunu ifade etmektedir. Devletin ayrıca bir başka işlevi de sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamaktır.¹³

¹⁰ Oryantalist bir yaklaşımla Osmanlı'nın modernleşme sürecinin nasıl tasvir edildiğini ele alan bir değerlendirme için bkz. Ussama Makdisi, “Osmanlı Oryantalizmi”, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, Editör: Aytaç Yıldız, Ankara: Doğu Batı yayınları, 2007, s. 271316.

¹¹ Devletin bir baskı aygıtı olmanın yanında aynı zamanda bir ideolojik aygıt da olduğunu süren bir çalışma için bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim yayınları, 1989, s. 23-31. Devletin işlevi için bkz. Nicos Poulantzas, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul: Belge yayınları, 1992, s. 35-46. Marksist devlet yaklaşımlarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Mustafa Bayram Mısır, “Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet-Tarihsel Özgüllük Sorunu”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 5, Ekim-Kasım-Aralık 1988, s. 96-119. Devletin karakteri ile ilgili değerlendirmeler için bkz. V. İ. Lenin, *Devlet ve Devrim*, İstanbul: İnter yayıncılık, 1995, s. 13-31. Ayrıca demokrasi ve diktatörlük değerlendirmesi için bkz. V. İ. Lenin, *Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü*, Ankara: Sol yayınları, 1992, s. 111-117. Marx'ta sınıf ve devlet kavramının bir değerlendirmesi için bkz. Orhan Dilber, “Marx'ın Sınıf ve Devlet Hakkındaki Görüşleri Nasıl Ele Alınmalı?”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı: 5, Ekim-Kasım-Aralık 1988, s. 45-57.

¹² Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Ankara: Sol yayınları, 1993, s. 112.

¹³ Kapitalizm devlet tartışmaları için bkz. Haldun Gülalp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge yayınları, 1993, s. 15-22, ayrıca 45-68 ve 69-108; sermaye birikimi ve devletçilik için bkz. A.g.e., s. 69-108; ayrıca Türkiye tarihindeki kalkınma sivil toplumculuk vb gibi yerleşik okuma biçimlerinin eleştirisi için bkz. Fuat Ercan, “Sınıftan kaçış: Türkiye’de kapitalizmin analizinde sınıf gerçekliğinden kaçış üzerine”, Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erineç Yeldan, *İktisat Üzerine Yazılar 1, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim yayınları, 2003, s. 611-664. Türkiye tarihinin Gramsciyen hegemonya kavramından hareketle okunması için bir genel çerçeve ve yerleşik okuma biçimlerinin eleştirisi için Galip L. Yalman, “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, Neşecan Balkan, Sungur Savran, *Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*, İstanbul: Metis yayınları, 2004, s. 44-70.

Türkiye'nin 1960'lı yıllarda yaşadığı siyasi mücadeleler bu önermelerin ışığında değerlendirilecektir.

Ayrıca bu çalışmada her ne kadar gelişmiş batı ülkelerindeki gibi kristalize olmasa da sınıf kavramından hareketle askeri darbe olgusu açıklanacaktır.¹⁴ Fakat 60'lı yıllardan itibaren Türkiye toplumunun da batıdakine benzer bir sınıf mücadelesiyle yüz yüze bulunduğunu da belirtmekte fayda var. Bu bağlamda; çalışmanın bir diğer temel hareket noktasını da yine *Komünist Manifesto*'da serd edilen şu cümle teşkil etmektedir. “şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi sınıf savaşmaları tarihidir.”¹⁵ Bu önermeden hareketle 1960'lı yıllarda ve 12 Mart arifesinde Türkiye'de yaşanan siyasi mücadelelerin bir sınıf savaşımının ürünü olduğu iddia edilecektir. Fakat bu sınıf savaşımının yalnızca işçi sınıfı ve burjuvazi gibi uzlaşmaz çıkarlara ve antagonistik çelişiklere sahip iki sınıf arasında değil aynı zamanda hegemonya mücadelesi olması nedeniyle burjuvazinin kendi içinde de cereyan ettiği iddia edilecektir. Bu noktada burjuvazi içi iktidar mücadeleleri hegemonya kavramı dolayısıyla ele alınacaktır. Hegemonya kavramının kullanımında temel referans noktasını Gramsci ve Jessop teşkil etmektedir.¹⁶ Jessop hegemonyayı şöyle tanımlamaktadır: “Hegemonya farklı sınıf bağlantılı (ama zorunlu olarak sınıf bilinçli değil) güçlerin belirli bir sınıfın (ya da fraksiyonların) siyasi, entelektüel ve ahlaki önderliği altında ya da daha kesin biçimde onun siyasi, entelektüel ve ahlaki sözcülüğünde çağırılması, adlandırılması ve örgütlenmesini içerir.”¹⁷ Bu liderliğin gerçekleştirilmesi için ise bir hegemonik projenin geliştirilmesi elzemdir. Hegemonya hegemonik sınıfın diğer sınıflara tavizler vermesini de içermesi bakımından sermaye birikim sürecince sınırlandırılmıştır.¹⁸ Türkiye'de 60'lı yılların sonunda siyasi istikrarsızlığın artması toplumsal sorunlara parlamento zemininde çözüm getirilememesi, ithal ikameci birikim sürecinin sınırlarına gelinmesi hegemonik projenin de zayıfladığının işaretleridir.

Sanayi burjuvazisinin 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde egemen sınıflar ittifakı üstündeki hegemonyası çatladı. Zira sanayi burjuvazisinin hegemonyasını sağlayan 1960'lı yılların iktisadi büyüme konjonktürüdür. İktisadi büyüme konjonktürünün son bulması ekonominin tekelleşmesi sanayi burjuvazisinin ödün vererek kurduğu hegemonyayı

¹⁴ Sınıf kavramı için bkz. Duverger, a.g.e., s. 144-157. Sınıf kavramı ve sınıf mücadeleleri için bkz Poulantzas, a.g.e., s. 51-90.

¹⁵ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, a.g.e., s.109.

¹⁶ Hegemonya kavramı için bkz. Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, İstanbul: Belge yayınları, 2007, s. 316. Ayrıca Bob Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

¹⁷ Jessop, a.g.e., s. 171.

¹⁸ a.g.e., s. 172.

aşındırmıştır. Bu manada 1960'lı yıllar ile 12 Mart dönemi Jessop'un iki uluslu ve tek uluslu hegemonik proje kavramıyla açıklanabilir. Tek uluslu hegemonik projeler Keynesyen refah devletinin ya da Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme stratejisinin geçerli olduğu dönemlerde toplumun bütününün desteğini sağlamayı hedefler. Kuşkusuz ki burada desteği sağlayacak unsur iktisadi büyümedir. İki uluslu hegemonik projeler ise nüfusun yalnızca stratejik açıdan önemli fraksiyonlarının desteğini sağlayarak, hegemonik projenin maliyetini diğer sınıflara yükleyen daha ziyade sınırlı bir hegemonyadır. Bu tür hegemonik projeler ise ekonominin daraldığı ve siyasi anlamda faşizm konjonktüründe görülür.¹⁹

1960'lı yıllardaki burjuvazi içi hegemonya mücadelesinin temel nedeni ise mevcut ithal ikameci sermaye birikim modelinin tıkanmasıdır. Bu tıkanmaya bağlı olarak 1960'ların sonu yeni bir sermaye birikim stratejisi ve bu stratejiye uygun olarak yeni bir sınıfsal ittifaklar ve sınıf kompozisyonunu ve sınıfsal dizilişi gerektirmektedir.²⁰ Sanayi burjuvazisinin siyasi temsilcisi AP bu yeniden yapılanmayı ve sınıfsal dizilişi gerçekleştirmeye muktedir olmadığı ve sanayi burjuvazisinin de diğer sınıflar üzerinde hegemonyası zayıfladığı için ordu devreye girmiştir.²¹ Bu yönüyle ordu Türkiye'deki genel yaklaşımların aksine hakim sınıfların çıkarları doğrultusunda hareket eden bir aygıt olarak değerlendirilmektedir. Şöyle ki; Türkiye'de ordu cumhuriyetin kuruluş sürecinde ve milli mücadele döneminde üstlendiği aktif rol nedeniyle kurumsal manada gelişmiş kapitalist ülkelerle mukayese edildiğinde daha fazla özerklik kazanmış, siyasal alandaki ağırlığı da artmıştı. Fakat ordunun siyasal alandaki ağırlığı ve kurumsal özerkliği ordunun egemen sınıfların çıkarları hilafına hareket eden bir güç olduğu anlamına gelmez ayrıca ordu Türkiye'de tüm sınıfların üstünde özerk bir yapıda da değildir.

Bu çalışmada sermaye birikim sürecinde meydana gelen değişikliklerin sınıfsal yapıda, sınıfsal ittifaklarda ve bütün bunlara bağlı olarak da siyasal yapılanmada bir dizi değişimi gerektirdiği incelenen dönem itibarıyla gösterilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'de 60'lı yıllardaki siyasi ve toplumsal mücadelelerin anlaşılmasında Türkiye'nin

¹⁹ a.g.e., s. 176-177.

²⁰ Jessop'a göre sermaye birikimi, değer-biçim tarafından belirlenen çerçeve içinde gerçekleşen mücadele sürecinde değişen sınıf güçleri dengesinin karmaşık bir sonucudur. Jessop, a.g.e., s. 154. Birikim stratejisi ise çeşitli ekonomi dışı önkoşulları ile birlikte bir bütün olan belirli bir ekonomik büyüme modelini tanımlar ve bunun gerçekleştirilmesi için gerekli olan genel stratejinin sınırlarını çizer. Jessop, a.g.e., s. 157.

²¹ Ordunun bu tavrı Sezarizm kavramıyla karıştırılmamalıdır. Sezarizm çatışan kuvvetlerin denge halinde bulunduğu bir durumda bu kuvvetlerin dışında başka bir kuvvetin araya girerek çatışan kuvvetleri yok etmesidir. Sezarizm için bkz. Gramsci, a.g.e., s. 287-293.

sınıfsal yapısının, sınıflararası ve sınıf içi mücadelelerin anahtar kavramlar olduğu öne sürülecektir. Fakat sınıfsal yapının belli bir tarihsel sürecin ürünü olduğundan hareketle 60'lı yıllardaki sınıfsal yapının anlaşılması için arka plana yani Türkiye'de sınıfların tarihsel gelişimine gidilecektir. Osmanlının sömürgeleşme döneminden itibaren Türkiye'de sınıfların oluşumuna değinilecek Türkiye'de ticaret ve tarım burjuvazisi ağırlıklı sınıfsal yapının 50'lerden başlamak üzere nasıl sanayi burjuvazisinin hakimiyetiyle ve buna bağlı olarak da siyasal yapılanma da ve sınıf ittifakında bir değişimle sonuçlandığı Türkiye'nin iktisadi-sınıfsal tarihi çerçevesinde gösterilecektir. Çalışmanın bu bölümünde bilhassa 2. Dünya Savaşından sonraki kısımlar için analize Türkiye'nin iç sınıfsal yapısında bu tarihten sonra tayin edici bir role sahip olan uluslararası sistem ve onun hegemon kuvveti ABD ile olan ilişkilerde kabaca duhul edilecektir. Zira Türkiye'nin 2. Dünya savaşından sonra ABD ile girdiği iktisadi, siyasi ve askeri düzeydeki ilişkiler iç siyasi, iktisadi ve sınıfsal yapı üzerinde doğrudan etkilidir. Bu cümleden olarak Türkiye'de tek parti dönemindeki kurumsal özerkliği ve sistem ile uyumlu ilişkisi nedeniyle siyasal alana zaten müdahale etme gereği duymayan, büyük ölçüde de mevcut Kemalist tek parti iktidarının denetimi altına alınan ordunun çok partili sisteme geçiş ile birlikteyse manevra kabiliyetinin ve kurumsal özerkliğinin büyük ölçüde ABD emperyalizmi tarafından sınırlandırıldığı belirtilecektir. Bu tarihten sonra ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarının jandarmalığı misyonunu üstlenen Türk ordusunun manevra alanını ABD ve NATO ile girdiği ilişkiler tayin etmiştir.

Ordu incelenen dönem itibariyle siyasal alana doğrudan müdahale ettiği 27 Mayıs darbesi ve 12 Mart muhtırasında; ABD tarafından çizilen, Türkiye'deki egemen sınıflarla ABD emperyalizminin buluşma noktasına tekabül eden sınıfsal siyasal çerçevenin dışına taşmamıştır. Dolayısıyla ordunun misyonu bu buluşma noktasını korumak olduğu ölçüde esasında ordu hem içteki sınıfsal ittifaka hem de emperyalizme bağımlı bir kuvvettir. Özellikle 60'lı yıllardan sonra orduya verilen iktisadi tavizler ordunun tam manasıyla sisteme angaje olmasına sebep teşkil etmiş; ordunun her türlü ideolojik ve siyasi duyarlılığını törpüleyerek, iç ve dış egemen sınıfların külliye hizmetine girmesine neden olmuştur.

Türkiye'de askeri darbelerin ordunun siyasal alana müdahalesine cevaz veren hukuksal düzenlemelerden, siyasi partilerle ordu arasındaki gerilimden, ordunun ideolojik ve siyasi duyarlılığından, ordunun Osmanlı döneminden devraldığı askeri müdahale mirasından, devletçi-bürokratik gelenekten kaynaklandığı sıkça öne sürülür. Bütün bu yaklaşımların ortak noktası Türkiye

tarihini okuma biçimlerinden askeri darbe yaklaşımlarını türetmeleri, ordunun egemen sınıfların çıkarlarına bağımlı yapısını gözden kaçırarak; orduyu siyasi gelişmeleri tayin eden bir aktör olarak görmeleridir. Oysa ki; Türkiye’de incelenen dönem itibarıyla vuku bulan askeri darbeler özelde ise 12 Mart darbesi ülke içindeki sınıfsal çatışmaların ve sermaye birikiminin gerekliliklerinin bir mahsulüdür. Dolayısıyla bu yaklaşımları sınıfsal bir süzgeçten geçirmek için Türk ordusunun tarihsel gelişmesine ve ordu siyaset ilişkisinin belirleyici yönlerine ana hatlarıyla değinmek zorunludur. Çalışmanın 3. bölümünde bu bapta Türkiye ordusunun tarihsel gelişimi ve ordu siyaset ilişkisi incelenmektedir. Bu inceleme askeri darbe literatüründe askeri darbelerin ancak kurumların tarihi bağlamında anlaşılabilceğini öne süren yaklaşımların irdelenmesi için yapılmak mecburiyetindedir.²² Sözelimi Latin Amerika’daki askeri darbeleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele aldığı eserinde Alain Rouquié askeri darbelerin kökenine orduların profesyonelleşmesi ve orduların kurumsal tarihi dolayısıyla eğilmektedir. Rouquié’ye göre ortak bir sosyo-politik çerçeve ordu davranışlarının gerçekleştiği zemin olsa da askeri darbeleri en çok orduların tarihsel ve kurumsal evrimi açıklayabilir.²³

Bürokrasi ve ordunun tarihsel sürekliliği ve güçlü konumunun askeri darbelere yol açtığı tezleri esasında kültürelci ve kültürel determinist yaklaşımlardan beslenmektedir. Gramsci’nin batıda sivil toplumun doğuda ise despotik toplumun hüküm sürdüğü yönündeki tezi bu yaklaşıma meşruiyet sağlar. Gerçekten askeri darbelerin yalnızca AGÜ coğrafyalarında vuku bulması bu tezlere haklılık kazandırır gibi görünmektedir. Fakat AGÜ’lerdeki askeri darbelerin kökeni kültürel özelliklerden ziyade AGÜ’lerle merkez kapitalist ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkisinden beslenmekte, ABD’nin AGÜ’lerde egemenliğini pekiştirmek için kurduğu militarist örgütlenmeler bu ülkelerin toplumsal ve siyasal yaşamını istikrarsızlaştırmakta, ordulara sistem içinde ağırlıklı bir rol atfetmektedir. Türkiye’de de ordunun profesyonel mesleki kaygıları ile emperyalizmin çıkarları tarihsel olarak kesişmektedir. Başından beri yabancı danışmanların denetiminde sürdürülen ordunun modernleşme süreci Türk ordusunun emperyalist aktörlerin güdümüne girmesini ve siyasallaşmasını kolaylaştırmıştır.²⁴ Bu bakımdan, güçlü bürokrasi vurgusu yapan yaklaşımlar

²² Alain Rouquié askeri müdahaleleri yalnızca ekonomik unsurlarla açıklamanın yeterli olmayacağını iddia eder: Alain Rouquié, *Latin Amerika’da Askeri Devlet*, İstanbul: Alan yayıncılık, 1986, s. 6. Askeri darbeyle ilgili kısa bir literatür değerlendirilmesi için bkz. Rouquié, a.g.e., s. 10-22. Ayrıca bkz. Ümit Cizre, *AP- Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İstanbul: İletişim yayımları, 2002 s. 13-34.

²³ Orduların işleyişleri için bkz. Rouquié, a.g.e., s. 17-19. Ayrıca orduların işleyişleri ve kurumsal özerklikleri ve profesyonelleştirme için bkz. Rouquié, a.g.e., s. 82-86).

²⁴ Askeri eğitim sisteminin modern müfredatının da etkisiyle ilk siyasi örgütlenmelerin temelleri orduda atılmıştır.

ordunun modernleşme/kapitalistleşme süreci ile derinleşen bağımlı karakterini ıskalamakta, ordunun egemen sınıfların hizmetinde bir aygıt olma vasfını gözden kaçırarak, orduya olağanüstü bir özerklik atfetmektedir.²⁵ Dolayısıyla güçlü devlet geleneği, bürokrasinin bir sınıf olma özelliği göstermesi gibi özcü ve kültürelci yaklaşımlar askeri darbeleri açıklamakta yeterli çerçeveyi sunamazlar.

Türkiye’de askeri darbelerin bürokrasinin müdahale ve güçlü devlet geleneğinden kaynaklandığını öne süren yaklaşımların hareket noktası Türkiye tarihinin Weberyen okunmasından kaynaklanmaktadır Ahmet İnel, Ellen Kay Triemberger gibi kimi yazarlar Türkiye tarihini patrimonyalizm kavramıyla okumaktadır.²⁶ Ayrıca bu yaklaşımlar Weber’in bürokrasinin bir sınıf olduğu yönündeki tezinden hareket etmektedirler. Weber’e göre “bürokrasi bir kez tam kurulduktan sonra artık ortadan kaldırılması en zor olan sosyal yapılandıdır.”²⁷ Türkiye tarihinde bürokratik bir süreklilikten dem vuran yazarların ilham kaynağının bu önerme olduğu aşıkardır.²⁸ Ancak Türkiye tarihi söz konusu olduğunda sivil ve askeri bürokrasi arasında bir ayırım yapmak gerekir. Türkiye’de sivil bürokrasi güçlü değildir.²⁹ Ayrıca kapitalistleşme ve modernleşme sürecinin ürünü olarak ortaya çıkan rasyonel bir örgüt tipi olan bürokrasinin Türkiye gibi geleneksel yapının henüz tam manasıyla hakimiyetini yitirmediği bir ülkede güçlü bir yapıya ve geleneğe sahip olduğunu iddia etmek de doğru değildir.³⁰ Kapitalizm öncesinde patrimonyal bürokrasinin hakim olduğunu öne süren Weber’e göre bile “... bürokrasi ancak çağdaş devlette tam olarak gelişmiştir”³¹

Weber patrimonyal bürokrasi ile çağdaş bürokrasi arasında bir ayırım yapmaktadır. Patrimonyalizm tüm ilişkilerin kişisel ayrıcalık ve ihsan bağışu yoluyla düzenlendiği bir yapıya tekabül etmektedir. Patrimonyal toplumlarda sahip olunan statü ve ayrıcalıklar bir egemene olan sadakatle elde edilir.³² Ahmet İnel de kapıkulu sınıfının ait olduğu statü ve

²⁵ Modernleşmenin esasında bir kapitalistleşme süreci olduğu hatırlanırsa; ordunun müdahale geleneğinin güçlü bürokratik zihniyetten değil, bu sürecin özgüllüğünden kaynaklandığı; askeri darbe dönemlerinde ordunun egemen sınıfların da çıkarları hilafına devreye girmek yerine bızatili egemen sınıfların çıkarları uyarınca müdahale de bulunduğu anlaşılacaktır. Modernleşme ile kapitalistleşme arasındaki ilişki için bkz. Marx, Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, a.g.e., s. 110-112.

²⁶ Patrimonyalizm kavramının kullanımı için bkz. Ahmet İnel, *Düzen ve Kalkınma Kısacında Türkiye Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*, İstanbul: Ayrıntı yayınları, 1996, s. 42-45, 56, 114, 115.

²⁷ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul: İletişim yayınları, 2006, s. 311.

²⁸ Bürokrasinin sürekliliği için bkz. İnel, a.g.e., s. 17-18.

²⁹ Karin Vorhoff,, “Türkiye’de İşadamı Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, der.Stefanos Yerasimos ve diğerleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.314.

³⁰ Bürokrasi kavramının ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Weber, a.g.e., s. 290-324. Bürokrasi kavramı için bkz. Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, İstanbul: Varlık yayınları, 1998, s. 186-190, Gramsci, a.g.e., s. 310-314.

³¹ Weber, a.g.e., s. 291.

³² a.g.e., s. 293-294.

ayrıcalığın padişahın kaynaklanması nedeniyle Osmanlı tarihini patrimonyalizm kavramsallaştırması dolayısıyla açıklamaktadır. Patrimonyal bürokrasi Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal etmiştir. Askerin siyasetteki ağırlığından Türkiye'de siyasi ve sınıfsal mücadelelerin açıklanmasına kadar patrimonyalizm anahtar bir kavram olarak kullanılmaktadır.

Ellen Kay Triemberger de patrimonyalizm kavramında bürokrasinin görelî ve özerk konumunun kökenini bulmaktadır. Triemberger'e göre "Türkiye 16 ve Japonya da 17. yüzyıldan itibaren kesinlikle patrimonyaldir."³³ Triemberger görelî özerk bir bürokratik yapıya sahip olmaları nedeniyle Türkiye'de cumhuriyetin inşa sürecini Japonya'da da 1868 Meiji restorasyonunu bürokratik tepeden inmece bir devrim olarak nitelendirmektedir.³⁴

Bürokrasiye bir sınıf payesi atfeden okumalardan birisi de Türkiye tarihinin merkez çevre karşıtlığı temelinde kavramsallaştırılmasıdır.³⁵ Bu yaklaşıma göre kültürel ve değerler açısından homojen bir merkez ile bu merkez tarafından denetlenen çevre arasındaki karşıtlık Türkiye tarihinin anlaşılmasında anahtar kavramdır. Merkezi batılı değerlere ve kültüre angaje bir bürokrasi ve bu değerleri benimseyen bir burjuvazi temsil ederken; geleneksel değerlere sahip çıkan merkez tarafından dışlanmış bir kesim de çevreyi teşkil etmektedir. Esasında merkez ve çevre karşıtlığı da Weber'den beslenmektedir. Toplumsal ve siyasal analizden sınıf olgusunu uzaklaştıran merkez çevre kavramsallaştırmasının temel kriteri sınıfsal bir muhteva değil, sınıfsallıktan uzaklaştırılmış bir iktidar ve tabiiyet olgusu ile kültürel değerlerdir. Merkez çevre kavramsallaştırması Fuat Ercan'ın şu cümlelerine denk düşmektedir: "Bir gerçeklik olarak sınıf olgusu önem kazanırken, sosyal teori ve analizlerde sınıflara referans vermekten kaçınma ya da sınıf olgusunu artık analiz nesnesi olarak geçerliliğini yitirdiği yönündeki düşünceler sosyal bilimlerde giderek belirleyici olmuştur."³⁶

Bütün bu yaklaşımların ortak noktası bürokrasinin görece özerk bir katman olduğu yönündeki tezden hareket etmeleridir. Dolayısıyla bürokrasinin bu denli güçlü bir konuma yükseltildiği bir çerçevede bürokrasi bir sınıf olarak toplumsal ve siyasal mücadelelerin olgu ve olayların açıklanmasında anahtar bir kavram olmaktadır.

³³ Triemberger, a.g.e., s. 64.

³⁴ Ayrıca tepeden inmece devrimlerin 5 karakteristik özelliği için bkz. Ellen Kay Triemberger, *Tepeden İnmece Devrimler: Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 21–22.

³⁵ Merkez çevre kavramsallaştırmasıyla ilgili bir makale için bkz. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, çev. Şeniz Gönen, İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007, s. 99-131.

³⁶ Ercan, a.g.m., s. 612.

Askeri darbe literatüründe yaygın olan yaklaşımlardan bir tanesi de modernleşme kuramcıları tarafında ifade edilmektedir. Bu yaklaşımın ana teması ise demokrasi ile iktisadi refah arasında doğrusal bir ilişki kurması, demokratik norm ve değerlerin de tıpkı başka iktisadi kriterler gibi ölçülebileceğini öne sürmesidir. Bu pozitivist yaklaşım askeri darbe olgusunu nicel matematiksel göstergelerle açıklama yoluna gitmektedir. Bu yaklaşım demokrasiyi yalnızca gelişmiş batılı ülkelere kültürel olarak özgülemekte AGÜ'lerde demokrasinin gelişiminin önündeki emperyal etkiyi de gözden kaçırmaktadır. Esasında bu kuram istikrarlı bir demokrasi ile iktisadi refah arasında bir bağlantı kurmaktadır. Modernleşmecilere göre ülkenin gelişmesi ve modernleşmesi demokrasiyi istikrarlı hale getirecektir. Bu tezler de aslında 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin çıkarları doğrultusunda üretilen kalkınma iktisadi yaklaşımına siyasal bir destek sağlamaktadır. Bu kuramın önemli isimlerinden Samuel Huntington'ın tezlerine aşağıda değinilecektir.

Huntington esasında siyasal gelişme ve modernleşme arasında bağlantı kuran yaklaşımları eleştirse de; siyasal gelişmeyi gelişmiş ülkelere atfetmesi bakımından bu yaklaşımlarla benzer görüşleri paylaşır. Huntington'a göre modernleşmeyle özdeş siyasal gelişme teorisinin yanında bir de siyasal bozulma teorisi gerekmektedir. Siyasal bozulma teorisi AGÜ'lerin niteliğini daha iyi aydınlayacaktır. "... istikrasızlık, soysuzlaşma, otoriteryanizm, iç cebir, kurumsal gerileme ve siyasal dağılma ile ilgili teoriler, gelişmekte olan bölgeler hakkında bizi, iyimserlik dolu karşıtlarından çok daha iyi aydınlayabilir."³⁷

Huntington' göre "bir siyasal gelişim kavramının tersine çevrilebilir (reversible) olması ve siyasal gelişimi tanımladığı kadar siyasal bozulmayı oluşturan koşulları da belirtmesi gerekmektedir."³⁸ Görüldüğü üzere Huntington siyasal gelişme kavramının aynı zamanda siyasal bozulma boyutunu da ihtiva etmesi gerektiğini öne sürmekte. Huntington'a göre siyasal gelişme kavramının siyasal bozulma ile ilgili boyutu AGÜ'lere aittir. Zira AGÜ'ler siyasal gelişim kavramının ancak bir kısmını içermektedir. Gelişme halinde ki "...bölgelerde yarışmacılık ve demokrasiye doğru bir gelişme yerine, demokrasinin aşınması, otokratik askeri rejimler ve tek parti rejimleri yönünde bir eğilim göze çarpıyor. İstikrar yerine, birbirini izleyen hükümet darbeleri ve isyanlar müşahade ediliyor."³⁹

³⁷ Samuel P. Huntington, "Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma" *World Politics*, Vol XXVII, April 1965, s. 130-368, çev. Ergun Özbudun, <http://auhf.onkaro.edu.tr/dergiler/auhfd-arşiv/Autif-1965-1966-22-23-01-04/AUHF-1965-1966-22-23-01-04-Huntington.pdf>, s. 64.

³⁸ Huntington, a.g.m., s. 63.

³⁹ a.g.m., s. 62.

Huntington'a göre AGÜ'lerde siyasal bozulmaya yol açan temel faktör; AGÜ'lerin girdiği modernleşme sürecine AGÜ'lerin siyasal kurumlaşma düzeyinin ve yapılarının gerekli uyumu gösterememesidir. Huntington'ın siyasal kurumlaşma düzeyinin unsurları olarak sıraladığı örgüt ve usullerin uyarlanabilirliği, karmaşıklığı, özerkliği ve tutarlılığı AGÜ'lerde zayıftır. “Asya, Afrika ve Latin Amerika’da sosyal mobilizasyon ve siyasal katılma hızla artıyor. Bu bölgelerde siyasal kurumların uğradığı bozulmanın nedeni de, bu süreçlerden başka bir şey değildir...hızlı endüstrileşme ve şehirleşme, kütle toplumuna vücut veren intibaksızlıklar yaratmaktadır.”⁴⁰ Huntington askeri darbeleri de siyasal kurumlaşma düzeyinin düşüklüğü ile açıklamaktadır. “kurumsal bozulma modernleşmekte olan ülkelerin hemen hepsinde görülür. Hükümet darbeleri ve askeri müdahaleler, siyasal kurumlaşma düzeyinin yüksek olmadığını gösteren ölçütlerden biridir. Darbelere ve askeri müdahalelere, siyasal kurumların özerklik ve tutarlıktan yoksun olduğu ülkelerde rastlanır.⁴¹” Huntington’a göre ise gelişmiş ülkelerin Fransa haricinde siyasal kurumlaşma düzeyleri istikrarlıdır.⁴² Yine Huntington’a göre “hızlı ekonomik büyüme siyasal istikrarsızlığa yol açmaktadır”.⁴³ Huntington siyasal istikrarsızlığı ise ekonomik geri kalmışlıktan ziyade esasında kültürel faktörlerle açıklamaktadır. Huntington’a göre AGÜ'ler iktisadi bakımdan ilerleseler bile henüz demokrasiyi yaşatacak kültürel ve siyasal olgunluğa erişememişlerdir.

Huntington'a göre gelişmekte olan ülkelerde hızlı sosyal modernleşme siyasal yozlaşmanın sebebidir. Huntington bu türden ülkeleri bu suretle gelişmekte olan ülkeler yerine soysuzlaşmış toplum ya da yozlaşan toplum olarak kavramsallaştırıyor. Yozlaşmış toplumda özel menfaatler kamu menfaatlerinden üstün tutulmakta, yurttaşlar mükellefiyetlerini yerine getirmezken; siyasal kurumlar zayıf sosyal güçler ise kuvvetlidir, disiplin, otorite, kanun, tutarlık ve oydaşma kavramları aşınmıştır.⁴⁴ Soysuzlaşmış topluma kütle toplumu ve pretoryen devlet kavramları denk düşer. “kütle toplumunda kurumlar mevcut olmadığından, kitlelerin, elit tabakasını etkilemesi (accessibility of elites), elitin de kendi amaçları için kitleleri seferber etmesi (availability of masses) kolaylaşır... Soysuzlaşmış, pretoryen veya kütle toplumlarının tipik özelliği, bunların aşırı demokrasiyle istibdat arasında

⁴⁰ a.g.m, s. 78.

⁴¹ a.g.m, s. 81.

⁴² a.g.m, s. 82.

⁴³ a.g.m, s. 79. Bu sürecin nasıl işlediğinin ayrıntılı anlatımı için bkz. Huntington, a.g.m., s. 79-81.

⁴⁴ a.g.m., s. 91.

hızla gidip gelmeleridir.”⁴⁵ Huntington siyasal bozulmanın ortadan kaldırılması için de sosyal mobilizasyonun muhtelif yollarla hızının düşürülmesi formülünü önermektedir.⁴⁶

⁴⁵ a.g.m., s. 92.

⁴⁶ a.g.m., s. 94-98.

BİRİNCİ BÖLÜM

12 MART LİTERATÜRÜNE BİR BAKIŞ

Türkiye’de askeri darbe literatürü tarandığında genellikle 12 Eylül ve 27 Mayıs darbelerini ele alan çalışmaların daha fazla olmasına karşın; 12 Mart muhtırasını doğrudan ele alan çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülecektir. 12 Mart muhtırasıyla ilgili çalışmalar genellikle 27 Mayıs ve 12 Eylül darbelerini ele alan çalışmaların deyim yerindeyse gölgesinde kalmıştır. 12 Mart muhtırasına dair literatür tarandığında muhtıranın nedenlerine dair öne sürülen görüşlerin ABD’nin dış politika yörüngesinden dışarı çıkan Demirel hükümetinin dış politika tercihlerinden; Günaydın gazetesinin Demirel hakkında başlattığı yolsuzluk kampanyasına; Demirel’in haşhaş ekim yasağı nedeniyle ABD tarafından düşürülmesine;⁴⁷ radikal sol tandanslı 9 Mart darbesinin önlenmesine, yükselen işçi sınıfı hareketi ve devrimci gençlik hareketinin önünün kesilmesine;⁴⁸ bürokrasinin yeniden iktidara ağırlık koymasına;⁴⁹ aydın grupları arasındaki çekişmelere, AP içindeki siyasi çatışmalara,⁵⁰ 27 Mayıs darbesiyle

⁴⁷ 12 Mart muhtırasının Demirel’in haşhaş ekimini yasaklamamasından dolayı verildiği ileri sürülür. Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, İstanbul: YKY, 2007, s. 256.

⁴⁸ 12 Mart ordu içindeki ilerici subayların önünü kesmek için verildi. A. Araklıoğlu, “Türkiye’de Ordu ve Politika (2)”, *Ürün*, cilt:9, sayı: 50, Ağustos 1978, s. 56-67.

⁴⁹ Sarıbay’a göre 12 Mart, bürokrasinin iktidara ağırlığını yeniden koyma denemesidir. Ve Kemalist ideolojinin izlerini taşımaktadır. “ Gerçekten de 12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetlerinin AP iktidarına verdiği muhtıraya bakacak olursak bu olguyu (Bürokrasinin iktidara ağırlığını yeniden koymasını) açık olarak görebiliriz”... Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı”*, İstanbul: Alan Yay., 1985, s. 66-67. Ayrıca 12 Martın bürokratik müdahale geleneğinin devamı olduğunu, Cizre’nin Demirel’den naklettiği şu cümlelerde görebiliriz. Demirel 12 Mart için “...1960 ihtilalinin mahiyet farkı da olsa, esasta devamından başka bir şey değildir” demektedir. Ümit Cizre, *AP Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*, s. 99.

⁵⁰ Demirel’e göre 71 buhranına gelişin en önemli sebeplerinden biri AP içinde post kavgası çıkarıcıların sebep oldukları kargaşadır. Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İstanbul: İletişim Yay., 2004. s. 60. Ayrıca bir başka pencereden Ertuğrul Ahmet Tonak da 12 Mart muhtırasını AP içindeki çatışmalar dolayısıyla açıklamaktadır. Tonak’a göre selefi DP’den farklı olarak AP sanayi burjuvazisiyle uyumlu hale gelmiştir. Demokratik Partinin 1970’teki kuruluşu AP’deki sınıfsal ittifaktan tarımsal burjuvazinin kopmasına tekabül etmektedir. İktidar sınıflarındaki böyle hizipler eninde sonunda Türkiye’yi 12 Marta götürdü. Yani 12 Mart muhtırası 60’lar boyunca küçük sermaye ile tekevli sermaye arasında süren çatışmanın ikinci lehine sonuçlanmasıdır. Irvin C. Schick, Ertuğrul A. Tonak, “Turkish Politics and Class Struggle: 1950–75”, *MERIP Reports*, sayı: 84, Ocak 1980, s. 16–17. Yine bir başka yerde İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak benzer görüşleri ifade etmektedir. İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak Geçiş Sürecinde Türkiye adlı derleme makalelerin yer aldığı kitabın değerlendirme kısmına yazdıkları sonuç yazısında 12 Mart muhtırasının verilmesinde ülkede artan siyasi ve toplumsal hareketlenme karşısında hükümetin içine düştüğü aciziyet ihmal edilmemekle beraber; asıl olarak iktisadi ve sınıfsal faktörlerin belirleyici olduğuna dikkat çekmektedirler. Ertuğrul Ahmet Tonak ve İrvin Cemil Schick’ e göre “1971 darbesi, 1960’larda gelişip serpilen şehir burjuvazisinin hakim ittifak üzerinde hegemonya kurmakta başarısızlığı ile yakından ilişkilidir. Şüphesiz süregelen siyasi kargaşa, şehir gerillası eylemleri, işçi sınıfının artan militanlığı ve sivil hükümetin bu gelişmeler karşısındaki aczi askeri darbenin gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak bunların yanı sıra ordunun Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) yoluyla kapitalist ortamla eklemlenmesinden, hükümetin (International Monetary Fund-(IMF) iktisat politikası reçetelerine yeterince sarılmayışına kadar çeşitlenen iktisadi nedenler de temel önem taşımaktadır. 1960’ların sonları örgütlü şehir sermayesi ile küçük kırsal sermaye arasında en bariz olarak Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği yönetiminin kazanılması mücadelesinde dışa vuran bir dizi mücadeleye sahne olmuştur. Erim hükümeti açık seçik büyük şehir sermayesinden yana tavır takınmış; 1961 anayasasının

küçük burjuva bürokratlar tarafından bahsedilen hakların mevcut üretim ilişkileriyle çelişmesi nedeniyle muhtıranın verilmesine⁵¹ kadar oldukça geniş bir yelpazede çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Fakat tüm bu fikri çeşitliliğe rağmen muhtıraya ilişkin görüşleri kategorize etmek mümkün. Muhtıraya ilişkin görüşler sathi değerlendirmeler bir kenara bırakılacak olursa; iktisadi-sınıfsal, siyasi-dış politika ve bir kurum olarak ordu ve ordu içi gelişmeleri öne çıkaran yaklaşımlar biçiminde tasnif edilebilir. Kuşkusuz ki her türden kategorizasyon gibi yukarıda yapılan tasnif de bir şematize etme ve indirgemecilik tehlikesi barındırmaktadır. Ne ki; muhtıraya dair görüşleri de derli toplu serimlemek açısından bu kategorizasyonun yapılması da mecburidir. Her kategori ile diğer kategoriler arasında bir geçiş payı bulunduğu bilinmekler beraber; kategorizasyonu belirleyen; yazarların muhtıraya yol açtığını düşündükleri asal faktörlerdir. Aşağıda bu görüşler öne çıkan isimler itibarıyla ele alınacaktır. Kuşkusuz ki; çalışmanın kısıtı itibarıyla 12 Mart muhtırasına dair serd edilen tüm görüşleri ele almak mümkün değildir.

Yukarıda belirtildiği üzere genel olarak askeri darbe olgusunu özel de ise 12 Mart muhtırasını açıklamaya cehd eden yaklaşımlar yüzeysel değerlendirmelerin ötesinde, ordunun; ya da ülkenin iktisadi, siyasi, sınıfsal yapısının ve stratejik konumunun darbelerde başat rol oynadığını öne sürmektedirler. Yazarların benimsedikleri teorik yaklaşımları ve metodolojik tercihleri askeri darbeleri değerlendiriş biçimleriyle birebir ilintilidir. Dolayısıyla aşağıda 12 Mart muhtırasını değerlendiren yaklaşımları tasnif ederken; doğrudan 12 Mart muhtırasını açıklayan cümlelerin bir taramasını yapmak yerine yazarların 12 Mart muhtırasıyla ilgili görüşlerine sebebiyet veren teorik yaklaşımlarından hareket edilecektir. Yani muhtıranın arka planındaki görüşlerin fotoğrafları çekilecektir. Elbette ki; böyle bir yaklaşım ancak muhtırayı teorik bir perspektiften ele alan değerlendirmeler için geçerlidir. Muhtırayı rastgele ve keyfi bir müdahale olarak gören yaklaşımlara da aşağıda yer verilecek olmakla beraber bu yaklaşımların değerlendirilmesinde aynı usulün benimsenemeyeceği aşikardır.

öngördüğü toplumsal refahı sağlamaya dönük tedbirleri, örneğin toprak reformunu içeren bir program hazırlamıştır.”bkz., İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, der. İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 388.

⁵¹Teoman Bilgi, *Ürün*, cilt: 2, sayı:1, Haziran 1975.

1. İKTİSADİ SINIFSAK DEĞERLENDİRMELEK

İktisadi ve sınıfsal değerkendirmeler; ÷lke içindeki sınıfsal yapıdan, kapitalizmin tarihsel gelişme aşamasından, sermaye birikim sürecinden, sınıf mücadelesinden hareketle muhtırayı ele almaktalar. Aşağıda bu görüşlere değinilecektir.

Oya Baydar 12 Mart muhtırasını ÷lkedeki sınıfsal ve iktisadi gelişmelere bağılı olarak açıklamaktadır. Baydar'a göre 12 Mart olayının nedeni en son tahlilde Türkiye kapitalizmi bir yanda tekelci biçimde gelişirken öte yandan emekçi sınıflar mücadelesinin şiddetlenmesidir. Kapitalizmin gelişme aşamasına bağılı olarak Türkiye sermayesi 60'lı yıllar boyunca sanayiye yönelmiş ve tekelci bir karakter kazanmıştır. Sanayinin bu yönelimi ise tarımdan sanayiye bir kaynak aktarımını mecburi kılmıştır. Ayrıca Ortak Pazar olgusunun etkisiyle sanayi ölçek açısından büyük ve modern bir hüviyete bürünme zorunluluğıyla yüz yüze kalmıştır. Bu iktisadi gelişmeler ise tarıma dayalı iktisadi yapının ve bunun üzerine yükselen tüm üretim ilişkilerinin ve sınıf yapısının tasfiyesi sonucunu doğurmuştur. Yalnızca burjuvazi değil aynı zamanda işçi sınıfı da bu gelişmeden payını almış; kapitalizmin gelişimine bağılı olarak işçi sınıfı da hem nicel olarak hem de nitel olarak kuvvetlenmiştir.

1970 yılına gelindiğinde ise tekelci burjuvazi AET ile olan ilişkilere de bağılı olarak bir sıçrama gerçekleştirmek zorunda kalmış, burjuvazi içindeki çatlaklar belirginleşmiş, tekelci burjuvazinin eski bağlaşıkları bu sınıf açısından bir ayak bağı haline gelmişti. Bununla birlikte işçi sınıfı mücadelesi de tehlikeli bir hal almıştı. Bu gelişmelerin etkisiyle “ yönetenler yönetemez olmuşlardı. Yönetilenler huzursuzdular ve tepki gösteriyorlardı.”⁵²

1970 yılı aynı zamanda Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktasına tekabül etmektedir. 1970'de Türkiye ekonomisinin hakim sektörü haline gelen sanayi bir yol ayrımındaydı. Montaja dayalı sanayi tıkanmış dayanıksız tüketim malları üretiminden sanayi için ara malları üretimine geçiş gerekli hale gelmişti. Ekonomideki çeşitli kriz göstergeleriyle bu durum iyiden iyiye açığa çıkıyordu. Sözelimi satışlar düşmüştü. Tekelci sermayenin bu ekonomik darboğazı aşabilmesinin yolu ekonominin tüm kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda seferber etmesinden geçmektedir. AP hükümeti tekelci sermayenin sorunlarını aşmasına yardımcı olabilecek muhtelif tedbirler almasına karşın bu önlemler yetersiz kalmıştı. Bu ekonomik darboğaza bir de dinamik öğrenci ve işçi hareketleri ilave edildiğinde ahval iyice katmerleşiyordu. İşte bu unsurların bir bileşkesi olarak 12 Mart muhtırası tekelci

⁵² Oya Baydar, “Üç Yıl Sonra 12 Mart”, *İlke*, cilt: 1, sayı: 4, Nisan 1974, s. 96.

sermayenin bunalımını aşmak doğrultusunda verilmiştir.“12 Mart gelişmesi, her faşizan gidiş gibi, sermayenin önemli bir bunalımının ve bir adım daha ileri atmak, bu ileri adımı bastırmak isteğinin bir sonucudur”.⁵³ Fakat Oya Baydar tekelci burjuvazinin bunalımının aşılması amacının yanında muhtıranın özellikle 8(9)(düzeltme bana ait) Mart muhtırasının önlenerek 12 Mart muhtırasının verilmesinde ABD emperyalizminin de parmağı bulunduğunu ilave etmeyi ihmal etmiyor.⁵⁴

Ali Tümer’in de 12 Mart tahlilini yine esas olarak Türkiye’nin sınıfsal-sosyoekonomik yapısına dair görüşlerinden çıkarsamak mümkün. Ali Tümer’e göre “ Türkiye’de bürokrasi halk çelişkisi tali bir çelişkidir. Toplumumuzda, tekelci sermaye ile halk ve özellikle işçi sınıfı arasındaki çelişki daha önemlidir.”⁵⁵ Tümer esasında bürokrasi burjuvazi biçiminde yaratılan karşıtlığın doğru olmadığını vurgulamaktadır. Türkiye tarihinde bürokrasinin kendi çıkarları uyarınca aldığı iddia edilen tüm kararlar burjuvazinin çıkarlarını maksimize etmektedir.⁵⁶

Tümer’e göre bürokrasi Türkiye’de bazı özgüllükler taşısa da en son tahlilde burjuvazinin bir aracıdır. Tümer’e göre merkezi bürokrasi Türkiye’de kapitalizmin gelişimini engellemek şöyle dursun; bizatihi bürokrasi kapitalizmin gelişimine destek olmuştur.⁵⁷ Görülmektedir ki; Tümer Türkiye tarihini bürokrasi burjuvazi, elitler halk biçimindeki yaygın okuma biçimlerinin aksine; daha farklı, sınıfsal bir pencereden okumaktadır. Bu sınıfsal bakış açısının sonucu olarak da Tümer 12 Mart muhtırasını bürokrasinin tekrardan iktidar olma fırsatını yakaladığı bir tarihsel uğrak olarak değil, bürokrasiyi de egemenliği altına alan bir tekelci burjuvazi iktidarı olarak değerlendirmektedir. “1971 rejimi ile birlikte Türkiye tekeci sermayesi seçtiği hedefleri, bir bölüm bürokrasiye belirli oranda değil, mutlak olarak kabul ettiriyordu.”⁵⁸

Tümer’e göre 12 Mart muhtırası istem dışı rastgele bir hareket olarak değil; Türkiye kapitalizminin tekelci istikametteki gelişiminin sonucu olarak vuku bulmuştur. Yani Tümer’e göre “...1971 rejimi, AP ile ortaklarının uyguladığı ekonomi politikasının doğal, kaçınılmaz ve zorunlu sonucuydu.”⁵⁹ Tümer’e göre Demirel’in Ortak Pazar gibi farklı siyasi mecralara

⁵³ Baydar, a.g.m., s. 102.

⁵⁴ *İlke* dergisinin Ocak 74 sayısında yer alan 12 Mart olayı başlıklı imzasız yazıda da Baydar’ın görüşlerine paralel düşünceler serd edildiği için; bu çalışmada ayrıca bu yazıya değinilmeyecektir. Bkz. “12 Mart Olayı”, *İlke*, cilt:1, sayı:1, Ocak 1974, s. 6–16.

⁵⁵ Ali Tümer, “1971 rejimi” *İlke*, cilt: 1, sayı: 2, Şubat 1974, s. 76–96.

⁵⁶ Tümer, a.g.m., s. 78.

⁵⁷ a.g.m., s. 80.

⁵⁸ a.g.m., s. 92.

⁵⁹ a.g.m., s. 95.

akmasının nedeni de ABD emperyalizmiyle bağlarını koparma teşebbüsü değil, değişen dünya koşulları çerçevesinde Türkiye tekelci sermayesinin daha sağlam limanlar aramasının yani kapitalizmin Türkiye ve dünya ölçeğinde gelişiminin bir sonucudur.

Sungur Savran'ın da genel olarak askeri darbelere özel olarak ise 12 Mart muhtırasına dair yaklaşımını da onun Türkiye'nin siyasal ve sınıfsal tarihini okuma yönteminden çıkarsamak mümkün. Savran Türkiye'deki askeri darbeleri, ABD'nin dış müdahale etkisine bağlayan;⁶⁰ iktisadi ve siyasi nitelikteki bir çevrimsel gelişme ile açıklayan;⁶¹ bürokrasinin toplum üzerindeki bir denetim kurma eğilimine bağlayan yerleşik yaklaşımların ötesinde sınıf mücadeleleri ve toplumsal mücadeleler bağlamında ele almakta. Savran' a göre askeri müdahaleler "...ancak toplumsal mücadelelerle, özellikle de sınıf mücadeleleriyle birlikte ele alındığında, sınıf mücadelelerinin bir ürünü olarak kavrandığında..." anlaşılabilir.⁶²

Savran'a göre 1960 sonrası dönem Türkiye tarihinde yeni bir evrenin başlangıcıdır. Bu dönemde bir taraftan ekonomide sınıai üretimin ağırlığı artarken öte taraftan işçi sınıfının da gelişmesi modern kapitalist toplumlara özgü sınıf mücadelesini Türkiye'de de gündeme getirmiştir.⁶³

Savran'a göre Türkiye kapitalizmi 60'lı yıllar boyunca hızla gelişmesine rağmen bu gelişim bir takım içsel ve dışsal engellerle yüz yüze gelmiştir. Bu engellerin ortadan kaldırılması da bir yönüyle sermayenin müdahaleci tarihidir aslında. Kuşkusuz ki engelleri yok etme süreci pürüzsüz ve mekanik bir biçimde değil sınıflar arasındaki mücadeleye göre işlemiştir.

Savran Türkiye kapitalizminin 1960–80 arası dönemdeki sorunlarını yabancı sermaye, birikim tarzının iç çelişkileri ve kırsal ittifaklar biçiminde sıralarken temel engelin işçi sınıfının militan ve kararlı mücadelesi olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁴ Savran'ın temel engel telakki ettiği işçi sınıfı mücadelesinin üzerinde durmakta fayda var. Savran Türkiye solundaki yaygın kanının aksine yüksek ücretlerin ithal ikameci sanayileşme stratejisinin yahut iç pazarı

⁶⁰ Böyle bir yaklaşım için bkz. Oğuzhan Müftüoğlu, *1960'lardan 1980'e Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Patika Yay., 1989.

⁶¹ Türkiye tarihini iktisadi çevrimlerle okuyan bir yaklaşım için bkz. Haldun Güralp, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*.

⁶² Sungur Savran, "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler", *11. Tez*, sayı: 6, 1987, s. 133

⁶³ Savran, a.g.m., s. 141.

⁶⁴ a.g.m., s. 142-144

genişletmenin doğal sonucu olmadığını öne sürmektedir.⁶⁵ Savran'a göre yüksek ücretlerin nedeni işçi sınıfının militan mücadelesidir. Dolayısıyla bu yüksek ücretler burjuvazinin önünde hem sömürüyü önlemesi hem de Türkiye burjuvazisinin uluslararası rekabet gücünü kırması bakımından 60'lı yılların sonuna gelindiğinde taşınamaz bir hale gelmiştir. İşçi sınıfının yeterince güçlü olmadığı bir dönemde imal edilen 1961 Anayasası da bu bağlamda burjuvazi açısından bir engel teşkil etmektedir. 12 Mart muhtırası da ancak çizilen bu çerçeve içinde anlaşılabilir.

60'lı yıllarla beraber sanayi burjuvazisi hakim sınıflar ittifakında öncülüğü ele geçirmiştir. Sanayi burjuvazisi artık kırsal çoğunluğun başında değil karşısında yer almaktadır. Sanayi burjuvazisinin yönetici bir unsur haline geldiği bir atmosferde Demirel'in ve AP'nin 1961 Anayasasından kronik olarak yakınmasının hikmeti hakim sınıflar ittifakında ve sınıflar mücadelesinde meydana gelen değişimdir. İşte "1960 sonrası siyasal rejimin sınıf mücadelesinin dinamik gelişimi içinde değişen konumu anlaşılmadıkça, ne 12 Mart'ın ne de 12 Eylül'ün ardındaki dinamikler kavranabilir."⁶⁶ Bu manasıyla 12 Mart Savran'a göre ne bir cuntalar savaşıdır ne bürokrasinin iktidarının bir restorasyonu ne de bir kontrgerilla operasyonudur.

Çağlar Keyder'in de genel olarak askeri darbelere özelde ise 12 Mart muhtırasına dair fikirlerini; onun kuramsal ve metodolojik yaklaşımından, Türkiye tarihini okuma biçiminden çıkarsamak mümkün. Keyder Türkiye tarihini dünya sistemi bağlamında okumaktadır. Keyder'e göre ülke içindeki sınıf mücadeleleri ancak dünya sisteminin çizdiği sınırlar çerçevesinde belirleyici olabilir. Ayrıca Keyder'e göre işçi sınıfı ve köylülük gibi sınıf ve kategoriler Türkiye ölçeğinde doğrudan sınıf mücadelesinde belirleyici bir rolü haiz değildir. Bu sınıflar hakim sınıflar arasındaki mücadelelerin sonuçlarından dolayı olarak etkilenmektedir.⁶⁷

Keyder'e göre Türkiye'deki siyasi gelişmeler iktisadi çevrimlerden takip edilebilir. Dünya ekonomisinin kriz ve buhranları Türkiye'deki siyasi yapıları da etkilemektedir. 1870'li yıllardaki dünya buhranı ideolojik anlamda bir muhafazakârlaşma dönemine neden olup modernist bürokrasiyi iktidardan uzaklaştırırken; yine bürokrasinin aktivist bir kanadının yönetimi ele geçirip emperyalizmle ilişkileri koparmaya cehd etmeye çalışacağı bir döneme

⁶⁵ Bu yaklaşımın bir eleştirisi ve Savran'la benzer bir görüş için bkz. Arif Geniş, "İşçi Hakları ve Mücadele" ,11. Tez, sayı: 6, 1987, s. 242-250

⁶⁶ Savran, a.g.m, s. 147

⁶⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yay., 2005, s. 9-14.

de zemin hazırlamıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında da yine bürokrasinin iktisadi ve siyasi manevra kabiliyetinin irtifa kazanmasına sebep olan dünya ekonomisinin yaşadığı bir bunalımdır. 2.Dünya savaşıdan sonra ise parlamenter sistemin dünyadaki etkisiyle Türkiye’de de çok partili yaşama geçilmiştir.

Keyder Türkiye’nin; toprağa bağlı güçlü bir sınıfın bulunmaması ve Hıristiyan burjuvazinin ülkeden uzaklaştırılması, yabancı sermaye bağlantılı güçlü bir oligarşik yapının bulunmayışı olmak üzere üç önemli özelliğini ayırt etmektedir. Toprağa bağlı güçlü bir sınıfın bulunmayışı gücünü devletten alan bürokrasinin karşısına rakip kontra bir kuvvetin çıkmasını önlemiştir. Yani Türkiye’deki sınıf mücadelesi esas olarak Keyder’e göre bürokrasi burjuvazi karşıtlığı biçiminde gelişmektedir. Bürokrasi burjuvazinin gelişimini engellemiş, burjuvazi bürokrasiye bağımlı olarak gelişmiştir. Burjuvazinin bu bağımlı konumu burjuva ideolojisinin de ülkede hegemonya kurmasını engellemiştir. Burjuvazi ilk kez 1950’den sonra kendi bağımsız partisi ile siyasi arenada tebarüz etmiş, 27 Mayıs’tan sonra ise hakimiyetini pekiştirmeye başlamıştır.⁶⁸ Keyder bu bakımdan Türkiye’deki sınıf mücadelelerinin seyrinde 1950 tarihini bir kırılma noktası olarak da değerlendirmektedir. Bürokrasinin iktidar bloku içinde bu denli hakim konumunun Keyder’e göre en başta Osmanlı imparatorluğunun klasik feodal bir devlet olmayışından kaynaklı tarihsel-yapısal nedenleri bulunmaktadır.

Keyder’e göre bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu’nun Bizans’tan devraldığı güçlü devlet geleneği cumhuriyet Türkiye’sine de intikal ederek devleti temsil eden bürokratik sınıfın karşısına özerk bir gücün çıkmasına müsaade etmezken; öte yandan toprakta büyük çapta özel mülkiyetin bulunmayışı da bürokrasiye rakip güçlerin oluşumuna cevaz vermedi. Bununla birlikte Hıristiyan burjuvazisinin ülkeden çıkarılması da hem güçlü bir burjuva geleneğinin hem de burjuvazinin sınıf çıkarlarını doğrudan yansıttığı kapitalist devletin oluşumunu önledi.

Öte yandan Keyder’e göre birçok Latin Amerika ülkesiyle mukayese edildiğinde yabancı sermayenin payı Türkiye’de oldukça önemsiz boyutlardadır. İşte Keyder’e göre Türkiye’de demokrasinin süreklilik kazanmasının nedeni Türkiye’nin yapısal bir özelliği olan toprakta küçük mülkiyet biçiminin yaygınlığı ile yabancı sermayenin önemli boyutlarda bulunmayışıdır.

⁶⁸ Keyder, a.g.e., s. 163.

Analizine dönemin dinamik toplumsal muhalefet hareketlerini içermeyen Keyder Türkiye’de sınıf mücadelesinde işçi, öğrenci, köylü gibi kesimlerin önemli rolü bulunmadığından hareketle 12 Mart muhtırasını da hakim sınıflar yani burjuvazi içindeki bölünmeye bağlı olarak açıklamaktadır. Keyder’ göre AP hükümeti, döneminin ilk yıllarında genişlemeci iktisadi konjonktürün de etkisiyle burjuvazinin tümünün partisi olmayı başarmıştı. Fakat ilerleyen zamanlarda holding şeklinde örgütlenmiş büyük sermaye iktidarını burjuvazinin öteki unsurlarıyla paylaşmaktan imtina ettiği için AP iktidardan uzaklaştırılarak yerine asker destekli bir hükümet kuruldu. Keyder’e göre burjuvazinin saflarındaki bölünmenin nedeni ise ithal ikameci sanayileşme stratejisinin tıkanmasıdır. Bu düşünce en açık şekliyle Keyder’in şu cümlelerinde görülebilir: “Altmışlı yılların sonuna doğru, esas olarak kolay ithal ikamesi evresinin sona ermesinden ötürü, burjuvazi içi çatışma keskinleşti. Yeni evre, farklı bir piyasa bileşimi, dünya ekonomisiyle değişik bir ilişkiler kalıbı, sanayi girdilerinde daha yüksek bir ithal katkısı, siyasette ise ittifakların yeniden biçimlendirilmesini gerektiriyordu. Parlamentodaki denge karşısında bu yeni koşulların tedrici bir evrim yoluyla sağlanamayacağı belli olmuştu”⁶⁹

Keyder’e göre çevre kapitalizminin özelliğinin bir sonucu olarak sermayenin muhtelif bileşenleri eşzamanlı olarak gelişebilmektedir. Böyle bir gelişimin yarattığı manzara ise burjuvazisinin herhangi bir hizbinin hegemon hale gelemeysi bir başka ifadeyle burjuvazinin herhangi bir hizbinin hegemonyası altında bir iktidar blokunun vücuda getirilemeysidir. 1960’lı yıllar söz konusu olduğunda ise yani Keyder’e göre 1960’lı yılların sonunda ya da 12 Mart arifesinde burjuvazinin içinde küçük meta imalatına dayalı sermaye sınıfı ile modern teknoloji büyük sermaye arasında; yine sanayi burjuvazisi ile banka ve ticaret burjuvazisi arasında da bir bölünme söz konusuydu. Demirel hükümetinin sonunu hazırlayan unsur ise burjuvazinin herhangi bir hizbinin yanında tercih yapmak yerine burjuvazinin tümünün partisi olarak kalmak istemesidir. “...AP 1971 Martındaki koalisyon bunalımı sırasında yürekli bir seçiş yapmakta yetersizliğini gösterdi ve burjuvazinin tümünün partisi olarak kalmak istedi. Bu yüzden de bir dizi siyasal tercihin dile getirilmesi askeri rejime bırakılmış oldu”⁷⁰ Askeri rejimin ise hegemonya bunalımını sanayi burjuvazisi lehine çözdüğü; askeri rejimin uyguladığı iktisat politikasının içeriğinden rahatlıkla anlaşılabilir.

⁶⁹ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950–1980”, *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, der. İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yay., 1998, s. 67.

⁷⁰ Keyder, a.g.m., s. 65.

12 Mart muhtırasını Ömer Laçiner iktisadi ağırlıklı bir yaklaşımla daha doğrusu ülkenin sınıfsal yapısıyla ilişkili olarak açıklamaktadır. Laçiner'e göre sanayinin Türkiye ekonomisinde 12 Mart öncesinde önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek denli hakim hale gelmesi elbette ki bir önceki döneme göre şekillenen siyasi yapıları ve sınıfsal ittifakları da bir değişime zorlayacaktır. 12 Mart öncesinde egemen sınıflar ittifakında meydana gelen iktidar bunalımının kaynağında da bu değişim bulunmaktadır. Fakat Laçiner'e göre yalnızca egemen sınıflar ittifakında bir değişim meydana gelmemiş; aynı zamanda bu ittifakın karşısında yer alan işçi sınıfı ve öğrencilerden müteşekkil bir muhalefet hareketi de meydana gelmiştir. 12 Mart dönemi hükümetlerinin temel politikası da bu hakikate uygun olarak dizayn edilmiştir. 12 Mart hükümetleri siyasi alanda sosyalist hareketi, işçi hareketini ve Kürt hareketini bastıran, iktisadi sahada da sanayi burjuvazisinin çıkarları lehine politikaları uygulamaya koymuşlardır. Fakat Laçiner'e göre 12 Mart hükümetlerinin sanayi burjuvazisi lehine politikaları sahneye koymasından hareketle 12 Martı sanayi burjuvazinin çıkarlarını gerektiren politikaları ivedilikle yerini getirmeyi hedefleyen bir otoriter yönetim kurma çabası olarak nitelendirmek de doğru bir yaklaşım değildir. Olay iktisadi olarak bu minvalde cereyan etmesine rağmen Laçiner'e göre 12 Mart olayını karakterize eden olgular daha başkadır.

Laçiner'e göre Türkiye'de egemen sınıflar devlet şeklinde örgütlenmişlerdir. Laçiner'e göre asker-sivil bürokrasi hem iktisadi artıktan pay almak hem de zor fonksiyonunu ifa etmek suretiyle egemen sınıf ve devleti Türkiye özgülünde kaynaştırmıştır. Bu babta Türkiye'de 1950'ye kadar iktidarın sahibi bürokrasidir. Fakat 1950'den sonra iktidarda bir nöbet değişimi yaşanmakta tarım ve ticaret burjuvazisi iktidarı devralmaktadır. Türkiye'nin 1950–71 arasındaki siyasal tarihi yeni yükselen mülk sahibi sınıflarla asker-sivil bürokrasi arasındaki mücadelenin bir özetidir.

12 Mart darbesi de Laçiner'e göre ne beceriksiz AP hükümetinin görevden uzaklaştırılması ne de büyük sermayenin AP'yi gözden çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Bilakis AP küçük ve orta burjuvaziye nazaran büyük sermayenin çıkarlarını kollayan bir politika izlemektedir. Temel mesele 1960'lı yıllarda kapitalizmin hızla gelişmesine paralel olarak hem sermaye içi sınıflar arasında hem de sermaye dışı sınıflar arasında çelişkilerin billurlaşması; sivil-asker bürokrasi arasındaki ayrımların kalınlaşmasıdır. Tarımsal artığın temel iktisadi unsur olduğu toplumlarda bu artığa zor yoluyla el konulması askeri bürokrasinin önemini artırmaktadır. Ne var ki kapitalizmin gelişmesiyle birlikte artı değer tarımsal üretimin dışındaki iktisadi faaliyetlerden temellük edilmeye başlanmış; artı değere

iktisat dışı zor yoluyla el konulması yerine bizatihi iktisadi faktörler artı değerin elde edilmesinde devreye sokulmuşlardır. İktisat dışı zorun önemini yitirmesine koşut olarak da hem sivil-asker bürokrasi arasındaki ayırım doğmuş hem de askeri bürokrasinin sistem içindeki konumu sarsılmıştır. Sivil bürokrasi bilhassa 1950'li yıllarda itibaren yaşanan iktisadi değişim sürecine rıza göstermesine karşın askeri bürokrasi değişimi idrak edememiştir. Laçiner'e göre 12 Mart arifesinde askeri bürokrasinin muarızı egemen sınıflar ittifakında meydana gelen çatlama da askeri bürokrasinin tekrardan iktidar olmasına zemin hazırlamıştır. Laçiner'in bu düşüncesini şu uzun alıntıda görmek mümkün: "Gerek genel olarak ülkede, gerekse AP içinde... Demirel ve ekibine yönelen muhalefetin kökeni büyük sermaye çevrelerinde değildir. Aksine Demirel politikası, kapitalizmin ülkedeki gelişiminde büyük sermayeyi haliyle kollayan bir özellik gösterir. Muhalefet, daha çok küçük ve orta burjuvazi çevrelerinden kaynaklanır. Bu da AP'de temsil edilen, mülk sahibi sınıfların büyük sermaye etrafında ittifakının yürümemeye başladığının işaretidir. Yani o tarihe kadar tarihi egemen sivil-asker bürokrasinin karşısında oluşturulan ittifakın, tarihinde ilk kez parçalanması, ayrışmasıdır. Böylece unsurlarına ayrışan ittifakın yönetimini elde tutmadaki temel aracı olan oy gücünün fiilen etkisiz kalmaya başladığını görüyoruz. Egemen bürokrasi, kendisine yönelen oy silahına yenilmişti her zaman. Ve şimdi bir genel seçimden bir yıl sonra bu silah tutukluk yapıyordu. Bürokrasi atağa geçebilirdi.⁷¹"

Haldun Gülalp de genel olarak askeri darbe olgusuna dair yaklaşımını devlet ve sermaye birikimi konusundaki görüşlerinden türetmektedir. Bu yüzden Gülalp'in genel olarak askeri darbe özelde ise 12 Mart muhtırası hususundaki yaklaşımını kavrayabilmek için devlet, sermaye birikimi konusundaki fikirlerine göz atmak elzemdir. Gülalp'e göre devleti tanımlama da biçimsel özelliklere de, önem verilmelidir. Bu yapılmadığı takdirde kapitalist devletin iktidar kullanma biçimleriyle tarihteki diğer devletlerin iktidar kullanma biçimleri arasında bir ayırım yapılamaz. Devletin salt sınıf iktidarı eksenli tanımlanması ise iktidar blokunun iç sınıfsal bileşimini kavramayı önler.⁷² Gülalp aslında biçimsel özelliklere ağırlık veren Weberyan devlet teorisi ile sınıf eksenli Marksist devlet teorisini telif ederek kapitalizm ve devlet arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmaktadır.

Gülalp'e göre kapitalizmde esas olan toplumsal ilişki sermaye birikim sürecidir. Kapitalizmin farklı gelişme aşamalarına bağlı olarak sermaye birikim süreci de değişmektedir. Sermaye birikim sürecindeki bu değişimlere paralel olarak da farklı sınıf

⁷¹ Ömer Laçiner, "12 Mart Üzerine", *Birikim*, sayı: 8, 1975, s. 31.

⁷² Gülalp, *Kapitalizm Sınıflar Ve Devlet*, a.g.e., s. 9.

koalisyonları iktidarı ele geçirmekteler. Sermaye birikim sürecindeki farklılaşma ve değişime mukabil kapitalist devletin sermaye birikim sürecinin koşullarını koruma ve sağlama işlevi ise bakidir.

Gülalp'e göre devletin sermaye birikimi ile ilişkisini ortaya koyan yaklaşım; araççı yaklaşımların da devletin sınıflar karşısında bağımsız olduğu istikametindeki saptamaların da ötesinde devletin daha doğru kavranmasına olanak verir. Sınıflar üstü bir konuma sahip olmayan devletin davranışını belirleyen esas motif kalkınma aşamalarına bağlı olarak meydana gelen sermaye birikim yasalarıdır.

Her kalkınma ya da gelişme aşaması ise ülke içindeki sınıfsal yapı ve dünya ekonomik sisteminde ülkeye atfedilen işbölümüne entegrasyon tarzınca belirlenen özgül bir sermaye birikim biçimiyle bir diğerinden ayırt edilir. Gülalp'e göre her bir gelişme aşamasını belirleyen; muhtelif hükümetlerin icra ettiği iktisat politikaları değildir. Hangi hükümet olursa olsun ekonomi politikasının nesnel koşulları her bir gelişme aşamasını belirlemektedir.⁷³ Yani Gülalp hükümetlerin öznel tasarruflarının sermaye birikim sürecinin nesnel yasalarına göre belirlendiğini öne sürmektedir. Her bir aşamanın özgül birikim rejiminin icaplarını yansıtan belirli bir gelişme stratejisi ile tanımlandığı ifade edilmektedir. Gülalp'e göre her bir gelişme aşamasından yekdiğerine geçişi belirleyen faktör ise krizlerdir. Görüldüğü üzere Gülalp'e göre esasında her bir aşama belli bir dönem sermaye birikiminin koşullarını sağlasa da; yapısında kriz unsurlarını barındırması itibarıyla da kararlı ve istikrarlı bir nitelik de taşımaz. Bu kriz potansiyeli nedeniyledir ki; askeri müdahaleler meydana gelir. Gülalp bu yaklaşımını şu cümlelerle ifade etmektedir: “askeri müdahaleler aşamalar arasındaki bu kriz ve geçiş dönemlerine rastlar.”⁷⁴ Yani askeri müdahale bir gelişme aşamasından diğerine geçişte köprü vazifesi üstlenmektedir.

Bir aşamadan diğerine geçiş Gülalp'e göre sermaye birikim sürecinin yeniden yapılanması manasını taşımaktadır. Böyle bir yeniden yapılanma ise her bir birikim biçimine tekabül eden sınıfsal çatışmaların ve sınıf ittifaklarının da külliyen yeniden yapılanmasına neden olmaktadır.

Gülalp'in bu kuramsal yaklaşımından hareketle 12 Mart muhtırasına dair düşünceleri ortaya konulabilir. Gülalp' e göre 12 Mart muhtırası da tıpkı diğer askeri darbeler gibi

⁷³ Gülalp, a.g.e., s. 41.

⁷⁴ Gülalp, a.g.e., s. 29.

sermaye birikim süreciyle tayin edilen bir gelişme aşamasından diğerine geçişi sağlamıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere bir gelişme aşamasının akıbetini kriz tayin etmektedir. 12 Mart öncesinde ise ülkenin bir ekonomik krizle yüz yüze kaldığı bilinen bir doğrudur. Demirel hükümetinin 10 Ağustos 1970’de aldığı uluslararası ekonomik kuruluşlarca dayatılan iktisadi önlemler; krizin en önemli göstergesidir. 1970’de alınan önlemler Türkiye’ye IMF tarafından dayatılan her bir standart önlemler paketinin ihtiva ettiği rutin devalüasyon ve istikrar tedbirlerinin yanında aynı zamanda sanayide ihracatı teşvik tedbirlerini de kapsamaktaydı. Dolayısıyla bu önlemler aslında döviz kıtlığı ve iç pazarın sınırlılığıyla belirlenen bir kriz potansiyeli taşıyan ithal ikameci sanayileşme stratejinden çark edildiğini imlemektedir. 1970 yılında alınan ekonomik önlemler sermaye birikim sürecinin yeniden yapılandırılması amacını taşımaktadır. 12 Mart muhtırası da bu yeniden yapılanmaya yani ithal ikameci sanayileşme stratejisinin terk edilerek yerine yeni bir sermaye birikim stratejisinin hayata geçirilmesine yönelik bir operasyondur. Gülalp bu düşüncesini şu cümlelerle ifade etmektedir: “1970 önlemleri ve onun ardından gelen 12 Mart döneminin 1960’ların sonundaki döviz krizi karşısında sermaye birikimi sürecini yeniden yapılandırmaya yönelik bir girişimi içerdiği söylenebilir.”⁷⁵

Gülalp’e göre 1970’te alınan ekonomik önlemler paketi aslında Türkiye’de uygulanan içe dönük sermaye birikim sürecinin dışa dönük hale getirilmesinin ilk adımları olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla sermaye birikim sürecinin içten dışa dönük bu değişiminin beraberinde iktisadi kaynak dağılımının yapısını da değiştireceği muhakkaktır. Böyle bir düzenleme ise sermaye birikiminin kendi yapısı ve içinde bir düzenlemenin yanı sıra aynı zamanda sermaye sınıfının diğer sınıflarla olan ittifaklar yapısının da reorganizasyonunu içerir. Bu sınıfsal yeniden yapılanma öğelerini ise Gülalp’e göre 12 Mart döneminde bulabiliriz. Gülalp’e göre “Bir bütün olarak 12 Mart dönemi, büyük sanayi sermayesinin ekonomik egemenliğini pekiştirdiği bir dönem olarak nitelenebilir.”⁷⁶ Ne var ki 12 Mart dönemi kendisinden beklenen hedefleri yerine getirememiştir. Gülalp’e göre 12 Mart döneminin başarısız olmasının ve kısa sürmesinin sebebi ise “sermayenin ve ona dayalı olarak genelde sınıfsal ittifaklar yapısının söz konusu dönüşüme hazır olmadığını göstermektedir.”⁷⁷

⁷⁵ Gülalp, a.g.e, s. 38.

⁷⁶ Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, s. 53.

⁷⁷ Gülalp, a.g.e., s. 53.

2. SİYASİ - DIŞ POLİTİKA AĞIRLIKLIL DEĞERLENDİRMELER

Siyasi dış politika ağırlıklı görüşler ülke içindeki muhtelif siyasal gelişmelerin, ordu-siyaset ilişkisinin ülkenin stratejik konumunun muhtıranın verilmesine sebep olduğunu öne sürmekte. Aşağıda bu görüşlere yer verilecektir.

Kurtuluş Kayalı genel olarak darbe özel olarak ise 12 Mart açıklamasını bu çalışmada incelenen birçok yazar gibi tarihsel ve kuramsal bir bakış açısıyla üretmektedir. Fakat Kayalı yapısal bir bakış açısının dışında Türkiye'deki siyasal gelişmeleri değerlendirdiği için analizinde aktüel politik gelişmeler ve siyasal partilerin tercihleri ağırlıktadır. Kayalı askeri darbe olgusunu aydın grupları arasındaki ilişkiler dolayımıyla kültürelci bir yaklaşımla ele almaktadır. Bu nedenle Kayalının anlatımı kendi meşrebince ülkedeki siyasal grupların anatomisini ortaya çıkarma amacına odaklanmıştır. Kayalı'ya göre Türkiye'nin demokratikleşmesini ya da demokratik hakların ülkeye yerleşmesini sağlayan esas fail kendi grupsal çıkarlarını önde tutması nedeniyle bürokrasidir. Bürokrasi kendi grupsal çıkarları gereği demokrasiden yana taraf olmuştur. Böyle bir tarihsel miras Türkiye'de güçlü bir burjuvazi bulunmadığı için demokrasinin; aşağıdan yukarıya verilen toplumsal mücadeleler dolayımıyla değil yukarıdan aşağıya inşa edilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin incelenen dönem itibarıyla 1971'e kadar olan siyasal süreci aydın grupları arasındaki ve içindeki çelişkiler çerçevesinde halkın verdiği tepkiler tarafından biçimlendirilmektedir.⁷⁸ Yani halk demokrasi mücadelesinde dolaylı bir rol taşıırken esas aktörler olan aydın gruplarının aralarındaki ve içindeki çelişkiler Türkiye'deki siyasal mücadeleye damgasını vurmaktadır. Öte taraftan İttihatçı geleneklerinden ötürü Türk aydını Kayalı'ya göre tutucu bir karakter taşır, düşünüş itibarıyla şahsiyete sahip değildir, günü birlik düşünür.⁷⁹ Türkiye'de tüm politik hareketlerin aydınlarca yönlendirilmesi ve büyük çoğunluğunun halk desteği sağlayamaması temel savından hareket eden Kayalı'ya göre aydın grupları arasında bir doku benzerliği mevcuttur.⁸⁰

Kayalı'ya göre Türk ordusu aydın grupları arasındaki mücadelede ve siyasal mücadeledeki meselelerin çözüme kavuşturulmasında bir şiddet aracı olarak

⁷⁸ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*, İstanbul: İletişim Yay., 2005, s. 31-32. Halkın aydın grupları ile arasındaki ilişkideki rolüyle alakalı argümanı için bkz. Kayalı, a.g.e., s. 91.

⁷⁹ a.g.e. s. 15.

⁸⁰ a.g.e. s. 36.

kullanılmaktadır.⁸¹ 27 Mayıs ve 12 Mart'ta bu tavrın etkisi gözlenebilmektedir. İttihatçılar döneminden bu yana vatanın kurtarılması amacıyla askeri müdahale iç içe geçmiştir.⁸² Yani Türk ordusu ve cumhuriyetçi gelenek tabiri caizse bu ortak siyasi özden beslenmektedir. Kayalı'ya göre aydın gruplarından biri olan sosyalistlerle cumhuriyetçiler anti demokratik bir zihniyete sahiptir. Bu gruplar sınırlı bir özgürlük anlayışını savunurlar ve orduyu politikalarının hayata geçirilmesi doğrultusunda araçsallaştırırlar.⁸³ Kayalı Dev Gençliler ile dönemin Ülkü Ocakları'na mensup unsurların darbeci bir yaklaşıma sahip olmaları münasebetiyle ortak bir zihniyeti paylaştıklarını ileri sürmektedir.⁸⁴ Devletçi bir zihniyete sahip olan Türk aydını 1965 sonrasında ise ilk defa olarak devletçi çerçevenin dışına taşarak düşünsel bölünmeler yaşamış, daha doğrusu devletçi çerçeveyi çatlatmayı başarmıştır.⁸⁵

Kayalı'ya göre 1960 sonrasında ordunun müdahale potansiyeli taşımasının en temel nedeni; ordunun, Türkiye'nin sorunlarına ancak Kemalist bir reçeteyle çözüm bulunabileceğine inanması ve aydın gruplarının da orduyu bu hususta desteklemesidir. Fakat ordu parlamenter meşru siyaset zemininin Kemalist tandanslı programı tatbik etmeye uygun olması nedeniyle darbe yapmamaktadır.⁸⁶ Kayalı'ya göre 1965 seçimleri ve seçimin sonuçları hem AP'nin ordu nezdinde meşruiyetine kapı aralarken, hem de AP karşıtı güçlerin tepkilerini artırması nedeniyle 12 Mart muhtırasına giden yolların anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Yani 1965 seçimleri Türk siyasal hayatında AP eksenli bir polarizasyona yol açmıştır. Aynı kutuplaşma orduya da yansımış; ordu içinde bir bölük müdahale yanlısı, bir bölük de müdahale karşıtı haline gelmiştir. Ordu içindeki bu ikileşmenin 12 Mart muhtırasında bile gözlemlendiği görülmektedir.

1965 seçimleri AP'den, CHP'ye, parlamento içi ve dışı sol muhalefete kadar siyasi alanda önemli çatlamalara ve değişimlere yol açmıştır. Solun bir kesimi AP'nin sağladığı nispi demokratik ortam çerçevesinde siyasal muhalefeti daha demokratik bir zeminde yürütmeye çalışırken, bir kesim de demokrasiden umudunu keserek sol tandanslı bir askeri diktatörlük arayışına girmiştir.⁸⁷

⁸¹ Sözelimi Atatürk padişahlığın kaldırılmasıyla ilgili tasarının görüşülmesi esnasında adeta tehdit dolu cümleler sarf ederek bir siyasi meselenin çözümünde orduyu araçsallaştırmıştır.

⁸² a.g.e., s. 44-45.

⁸³ a.g.e., s. 57.

⁸⁴ a.g.e., s. 79.

⁸⁵ a.g.e., s. 97.

⁸⁶ a.g.e., s. 130.

⁸⁷ a.g.e., s. 133.

Kayalı sivil aydınların 12 Mart öncesinde ordu içindeki memleketin durumundan endişeye kapılan güçler üstünde; bir ideolojik etkisi olduğunu belirtmekle birlikte, bu etkinin çerçevesini ordunun Kemalist duyarlılıklarının tayin ettiğini de vurgulamaktadır. Türkiye’de 60 sonrası ortaya çıkan yeni fikir akımlarını ordunun benimsemesinden ziyade bu fikir akımlarının Kemalizm dolayısıyla revize edilmesi, bu çerçevede tanımlanmasıdır söz konusu olan. Türkiye’deki tüm politik grupların siyasal davranışlarını 1965 sonrasında belirleyen unsur Kayalı’ya göre ordudur.⁸⁸ Ordu adeta siyasetin üzerinde bir kesen konumundadır.

Kayalı’ya göre 12 Mart muhtırasının en önemli sebebi 1969 seçimi sonuçlarıdır. Zira 1969 seçimi sonuçları Türk siyasi hayatının esas aktörü olan aydın gruplarının arasındaki ayrışmayı kristalize etmiş, aydın gruplarını saflaştırmıştır. Yani Kayalı seçim sonuçlarını bir mihenk taşı olarak görmektedir. Kayalı’ya göre 1969 seçim sonuçları 12 Mart muhtırasının en önemli sebebidir. “... aydın grupları arasındaki yeterince açık olmayan farklılaşma bu seçimden sonra iyice belirginlik kazanacaktır. Bu bağlamda düşünüldüğü takdirde 1969 seçim sonuçlarını 12 Mart Muhtırası’nın en önemli sebebi olarak nitelemek sanırım doğru bir saptamadır.”⁸⁹

1969 seçimi sonuçları dönemin önemli siyasi aktörleri TİP, CHP, AP, parlamento dışı sol akımlar ve MHP üzerinde Kayalı’ya göre derin tesirler yaratmıştır. 1969 seçimlerinin ortaya çıkardığı tablo bilhassa da sol cemahta radikal siyasi fikirlerin güç kazanabileceği mümbit bir atmosfer yaratmıştır. Demirel’in 1969 seçimlerinden önce milli bakiye usulünü lağvederek tekrardan nispi temsil sistemini hayata geçirmesi TİP’in parlamentodaki mebus sayısının düşüşüyle neticelenmiştir. 1965 seçimlerinde parlamentoda 15 mebus ile temsil edilen TİP 1969 seçimlerinde yalnızca 2 milletvekilliği kazanabilmiştir. Bu sonuç da; solda TİP dışında farklı siyasi seçenekleri ve arayışları gündeme taşıyarak, Kayalı’ya göre 12 Mart muhtırasına sebep olan bazı olayların yolunu döşemiştir. Ayrıca bu seçim sonuçları TİP içinde de bir çatlama neden olmuş, Aybar ve ekibi nezdinde cisimleşen özgürlükçü-demokratik grup TİP içinde yönetim yarışını yitirirken; TİP daha bürokratik eğilimli bir grubun yörüngesine girmiştir. Ayrıca TİP’in parlamentoda yürüttüğü etkin muhalefet grup kuramaması nedeniyle imkan dahilinde olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla TİP’e parlamenter bir strateji dolayısıyla bel bağlayan aydınlar 69 seçimleri ile beraber umutsuzluğa kapılarak parlamento dışı mecralara kanalize olmuştur. “...69 seçim sonuçları solun daha bürokratik kesiminin nitelik olarak güçlenmesine yol açmakla kalmamış, daha demokrat eğilimliler de

⁸⁸ a.g.e., s. 145.

⁸⁹ a.g.e., s. 149.

bürokratik çözüm yollarına yakınlaşmıştır.”⁹⁰ Sol açısından bu tabloyu tamamlayan bir diğer unsur da FKF yönetiminin 1969 yılında el değiştirmesidir. Bu yönetim değişikliği örgütün geniş cephe stratejisi savunan sol fikirlilerin güdümüne girmesine neden olmuş; örgütün bürokratik yanı kuvvetlenmiştir.

1969 seçimlerinden sonra aydın grupları ve sol arasında saflar iyice netleşmiştir. Solun gittikçe radikalleşmesi bazı aydınları soldan uzaklaştırmıştır. Askerler rejimin temel ilkelerinin yalnızca AP’ye karşı değil sola karşı da korunması gerektiğini düşünmeye başlamışlardır. Solun demokratik zeminde siyasi faaliyet yürütürken koyduğu sınırlamalar da bu dönemde gittikçe ortadan kalkmıştır.⁹¹ Yani demokratik çerçeveye olan itikadını yitiren sol bu dönemde kendini kayıtlayan tüm sınırlamaları kaldırmıştır. Rejimin temel ilkeleri açısından tabu sayılabilecek Kürt sorunu gibi hassas konuları sol bu dönemde siyasal alanın bir başlığı haline getirebilmiştir. Solun bu türden rejim karşıtı konuları gündeme getirmesi askerler arasında rejim duyarlılığını güçlendirirken, orduyu AP’ye yakınlaştırmıştır. Öte yandan 69 seçimlerinde Erbakan’ın adaylığının AP yönetimince veto edilmesi AP içinde Osman Yüksel Serdengeçti, Osman Turan gibi laiklik karşıtı unsurların tasfiyesi ve AP’de Demirel’in Yeminliler ekibinin Bilgiç grubuna karşı yönetim kademelerinde hakim hale gelmesi askerlerin AP’ye karşı reaksiyonlarını azaltmıştır.

1969 seçimlerinin solun demokratik yollarla düzenin değişebileceğine olan inancını sarstığı yukarıda belirtilmişti. Kayalı’ya göre öteden beri İttihatçı geleneği itibarıyla demokrasiyi içselleştiremeyen sol;1969 seçimleriyle iyice demokrasiden uzaklaştı. 1969 yılında Doğan Avcıoğlu’nun yönetiminde yayın hayatına başlayan Devrim dergisi solun demokrasiye karşı inançsızlığının bir sembolü olarak kabul edilebilir. 1969 seçimleri Kayalı’ya göre solun tutarlı ve özgün bir biçimde Türk halkının karşısına çıktığı ilk seçimdir. Fakat sol 1969 seçimlerinde daha ilk denemesinde seçimlerin yarattığı sonuçlar karşısında umutsuzluğa kapılarak, Türk halkının demokratik yoldan bir toplumsal dönüşümü gerçekleştirebileceğine dair inancını yitirmiştir.⁹²

Kayalı’nın temel tezi İslamcı, sol, sağ Türkiye’de batılılaşma ile beraber ortaya çıkan tüm siyasi hareketlerin her ne gerekçe ile olursa olsun özgürlükleri belli ölçülerde

⁹⁰ a.g.e., s. 151-152.

⁹¹ Kayalı’ya göre sol 1967 tarihli Anayasa Mahkemesinin anayasanın sosyalizme açık olduğu yönündeki kararını kendi siyasal çıkarları doğrultusunda yeterince değerlendirememiş; yürüttüğü siyasal muhalefetin tarzı itibarıyla ülkede özgürlüklerin kısıtlandığı bir atmosferin oluşumuna çanak tutmuştur.

⁹² a.g.e., s. 162.

sınırlandırmasıdır. Yani Türk siyasi hayatının akımlarına hakim olan özgürlükleri sınırlandırıcı unsur hem siyasi aktörlerin otoriter eğilimlere ümit beslemesine sebebiyet vermiş hem de darbeci temayüllerin meşruluk kazanmasına. Yani Kayalı aynı zamanda askeri darbelerin izini Türkiye'nin siyasi hayatına hakim olan gelenekte sürmektedir.

İsmail Cem 12 Mart muhtırasının muhtelif faktörlerin bileşkesi olarak meydana geldiğini iddia etmekle beraber; ağırlıklı olarak 12 Mart muhtırasının perde arkasında Demirel hükümetinin dış politika hususunda Türkiye'nin ABD eksenli geleneksel dış politika çizgisi hilafına attığı adımların rolünün bulunduğunu öne sürmektedir. 12 Mart muhtırasının arifesinde Akdeniz'de Sovyet kuvvetlerinin etkisinin artması, ABD'nin Vietnam savaşının da etkisiyle daha “barışçıl bir dış politika çizgisi izlemesi”, Yunanistan'da meydana gelen albaylar cuntası Türkiye'yi çevreleyen dış koşullarda önemli değişimler meydana getirmiştir. Dünya ve Türkiye koşullarının değişmesi ise Türkiye hükümetini geçmişte üstlendiği stratejik misyonu revize etmeye mecbur bırakmaktadır.

Cem'e göre Türkiye'nin yabancı kuvvetler açısından stratejik önemi sebebiyle Türkiye'nin dış çevresinde meydana gelen değişimlerin Türkiye'nin iç yapısını etkilememesi düşünülemez.⁹³ Geçmişte aldığı borçlar karşılığında Ortadoğu'da belli bir misyonu yani ABD'nin çıkarlarının jandarmalığını hatta Irak ihtilalinde gönüllü bastırma kuvveti olma rolünü bile üstlenen⁹⁴ Türkiye'nin Demirel hükümeti döneminde SSCB ile Arap ve sosyalist Balkan hükümetleriyle kurduğu yakın ilişkiler ABD eksenli dış politika çizgisinden bir sapmaya işaret etmektedir. Ayrıca Cem Demirel hükümetinin rotasını Ortak Pazarı çevirmesinin de bu ABD eksenli dış politika çizgisinden sapmanın bir göstergesi olduğunu öne sürmektedir.⁹⁵

Cem'e göre içteki demokratikleşme yönündeki basıncın etkisiyle Demirel Hükümeti dış politika çizgisini revize etmek zorunda kalmıştır. Akdeniz'de dış dengelerin değiştiği ve ABD'nin güvenilir müttefik aradığı bir dönemde Türkiye'nin dış politika çizgisinden en ufak bir sapma ise ABD'nin bölgedeki çıkarlarını ziyadesiyle etkilemektedir. Hatta Türkiye'nin dış politika hattındaki bu değişiklik ABD'nin Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasette de etkisini göstermiştir.⁹⁶ Demirel hükümeti Cem'e göre “ 1946'dan beri en ilerici dış siyaseti

⁹³ İsmail Cem, *12 Mart*, İstanbul: Cem Yay., 1973, s. 23.

⁹⁴ Cem, a.g.e., s. 23.

⁹⁵ Aynı anlayışı Ali Tümer'in naklettiğine göre bir başka milliyet yazarı Ali Gevgilili'de de bulmak mümkün. Ali Tümer, a.g.m.

⁹⁶ Cem, a.g.e., s. 27.

uygulamak durumunda yahut zorunda kalmıştır.”⁹⁷ Türkiye’nin Akdeniz’de kilit bir stratejik konumu haiz olması hasebiyle Türkiye’nin uyguladığı dış siyasetteki herhangi bir sapma yahut daha bağımlı ya da daha az bağımlı bir siyaset izlemesi ise Akdeniz ve Ortadoğu’daki tüm siyasi dengeleri sarsabilecek önemdedir. Türkiye ise 12 Mart öncesi son beş yıl da yani Demirel iktidarı ile birlikte ulaşılan %41’lik iktisadi büyüme rakamı nedeniyle daha az bağımlı bir dış siyaset izlemektedir.⁹⁸ Türkiye’deki ekonomik büyümeyi bu suretle başta ABD olmak üzere müttefikler Türkiye’ye daha rahat söz geçirebilmek kaygısıyla da yavaşlatmak istemektedir.

Öte yandan Cem 12 Mart’a gelişte kendi tabiriyle orta sınıfların tepkisinin de rolü bulunduğunu öne sürmektedir. Modernleşmeci bir bakış açısıyla Cem gelişme halindeki toplumların kargaşasından rahatsızlık duyan orta sınıfların tepkisinin 12 Mart muhtırasını tetiklediğini ileri sürmektedir. Cem’in bu düşüncesini şu cümlelerinden rahatlıkla çıkarsamak mümkün: “1971 rejiminin doğuşundaki ikinci etken, gelişme halindeki toplumların kargaşasından rahatsızlık duyan orta sınıfların tepkisi olmuştur.”⁹⁹

Cem’e göre 12 Mart muhtırasını bir sebebi de Türkiye’deki hakim çıkar çevreleriyle AP hükümeti arasındaki ilişkilerin bozulması daha doğrusu AP hükümetinin hakim çıkar çevreleri aleyhine izlemeye başladığı politikadır. Cem’e göre özel sektör AP’ye karşı bir tedirginlik duymaktadır. Özellikle 1969’dan sonra AP döneminde çıkarılan Emlak ve Arazi Vergisi ve Finansman Kanunu gibi kanunlarla AP ile özel sektör arasındaki köprüler keskinleşen sınıfsal çıkarlar nedeniyle atılmıştır. Bir kitle partisi olan AP’nin yaptığı politik tercihler artık tüm sınıfları memnun etmemekte; belli sınıfların doğrudan çıkarlarına denk düşmektedir. Sözgelimi AP’nin sanayi burjuvazisinden yana siyasi tercih de bulunması AP’ye 41’ler hareketine mal olurken AP’nin yığınların taleplerine yanıt verecek politikalar üretmesi de özel sektörle arasındaki mesafeyi açmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca Demirel’in montaj sanayinin vergi muafiyetlerinin kaldırılması, inşaat ve emlak vergileri gibi izlediği ekonomi politikaları onu ekonomik çıkar çevreleriyle karşı karşıya getirmiştir.¹⁰¹ Demirel 1969 ile 1971 arasında çıkar çevrelerinin Demirel’den beklediği görevleri yerine getirememiştir. Cem’e göre 12 Mart öncesi iki yıl bu çekişmelerin bir özetir aslında. Bununla birlikte Demirel’i hakim çıkar çevrelerinden koparan bir diğer etken de; Demirel’in Türkiye ölçülerinde alışılmadık bir

⁹⁷ a.g.e., s. 24, ayrıca s. 49-51.

⁹⁸ a.g.e., s. 91.

⁹⁹ a.g.e., s. 107.

¹⁰⁰ a.g.e., s. 59.

¹⁰¹ a.g.e., s. 64.

hürriyet ortamının başbakanı olmasıdır.¹⁰² Hatta Ecevit'in CHP genel sekreterliği görevinden istifası da aynı çıkar çevrelerinin bir operasyonudur.

Cem'e göre sınıfsal çelişkilerin keskinleştiği toplumlarda demokrasi, oligarşi, ya da seçkinler yönetimi biçimindeki yönetsel tercihler hakim zümrelerin talep ve çıkarlarına bağlı olarak şekillenmektedir. Hakim zümreler ilerici bir karakterde ise yönetim biçimi de ilericiyken, hakim zümreler gerici karakterde ise yönetim biçimi de gerici olarak şekillenmektedir.¹⁰³ Türkiye'deki 12 Martla alakalı siyasal ve toplumsal gelişmeleri de bu bağlamda değerlendirmek icap etmektedir. 1946'dan beri halkın desteğiyle bürokrasinin nüfuzunu kıran hakim zümreler bu destek sayesinde halka verdiği ödünleri artık sürdüremez hale gelmiştir. Çünkü hakim zümrelerin verdiği ödünler artık kendi egemenliklerini tehlikeye düşürecek bir noktadadır. Dolayısıyla hakim zümreler kendi iç çelişmelerinin de etkisiyle halkın desteğiyle yönetmek ya da halkın desteğini bir kenara bırakmak şeklinde bir yol ayrımıyla yüz yüze kalmışlardır. Hakim zümreler Demirel dolayısıyla meydana gelen demokrasiden halkın desteğini bir kenara bırakarak rücu etmiştir.¹⁰⁴ 12 Mart muhtırası sonrası vücuda getirilen teknokratik hükümet bu babta ele alınmalıdır.

1971 rejimi Cem'e göre bürokrasinin tekrardan iktidara ağırlığını koyması biçiminde yorumlanmalıdır. Bu yaklaşım uyarınca 19.yy.dan itibaren devletin asıl sahipleri padişahlardan ziyade asker-sivil bürokrasidir. Asker-sivil bürokrasinin devlet katındaki egemen konumu 20.yy'ın ilk yarısına değin devam etmiştir. 1945 ile birlikte Türkiye'de bürokrasinin rengini verdiği devlet anlayışı tarihin derinliklerine gömülecek, ülkenin ve dünyanın değişen koşulları yeni bir hükümet etme biçimini gündeme getirecektir. Bu siyasal denklem içerisinde ise önemli bir aktör haline gelen halkın/kitlelerin talepleri hükümetler tarafından gözetilmek, halk kitlelerine daimi tavizler verilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Fakat 12 Martla birlikte çok partili sisteme geçişten itibaren siyasal arenada bir unsur olarak dikkate alınması gereken halk kitleleri tekrardan enterne edilirken, iktidarı bürokrasi devralmış Türkiye'de tarihe gömüldüğü sanılan elitist nitelikli bir devlet zihniyeti yeniden tebarüz etmiştir. Bu elitist zihniyete göre halk kitleleri çıkarlarının ayırında olmadıkları için onlar namına aydınlar karar vermelidir.¹⁰⁵ Son olarak Cem'e göre 12 Martla birlikte iktidarın biçimi, iktidarın iç yapısı ve sınıf içi dengeler değişse bile iktidar daha doğrusu iktidarın özü

¹⁰² a.g.e., s. 65.

¹⁰³ a.g.e., s. 99–100.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 103.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 107.

değişmemiştir.¹⁰⁶ Yani 12 Mart öncesi iktidar olan egemen güçler hala iktidarını muhafaza etmektedir.

3. ORDU EKSENLİ DEĞERLENDİRMELER

Ordu eksenli görüşler orduya siyasi sınıfsal gelişmeleri tayin eden bir aktör olma vasfı yüklemekteler. Bu görüşe göre her ne kadar farklı içeriklendirilse de; ordunun rejimi koruma duyarlılığı doğrultusunda sahip olduğu bilinç; ordunun iç kurumsal gelişmeleri, muhtıranın verilmesine sebep olmuştur. Aşağıda bu görüşlere değinilecektir.

12 Mart'ı değerlendiren kimi yorumlarda,12 Mart'ın esasında taşıdığı gerici karakter nedeniyle ilerici 9 Mart grubunu enterne etmek gayesiyle gerçekleştirildiği savlanmaktadır. Hikmet Özdemir'e göre 12 Mart'ın hedef tahtasında ordunun iç hiyerarşisini zaafa uğratan ve 12 Martçılardan farklı bir programa sahip 9 Martçılar bulunmaktadır.¹⁰⁷ "...12 Mart 1971'de aynı zamanda Milli Güvenlik Kurulu üyesi generallerin gerçekleştirdikleri askeri darbe, zamanın hükümetine olduğu kadar, ordunun kendi bünyesinde yükselen muhalefete(9 Martçılar'a)karşı bir iç-darbe olup; Aydemir ayaklanmalarını bastırdıktan sonra daha da güçlenen yüksek komuta konseyinin askeri kurulu düzeni koruma ve sağlamlaştırma hareketi olarak algılanmalıdır."¹⁰⁸ Gerçekten de o dönem ordu içindeki radikal subayların mevcudiyeti ve radikal subaylarla parlamento dışı sol-sosyalist muhalefetin bilhassa MDD'cilerin ve Yön-Devrim dergisi çevresinin yakın ilişki içinde olduğu bilinmekte, bununla beraber ordunun müdahalelerinin ilerici bir içerik taşıyabileceği beklentisini besleyen ideolojik ve siyasi bir iklim de hakim bulunmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ a.g.e, s. 127-128.

¹⁰⁷ 12 Mart muhtırasının anlaşılmasında anahtar kurumlardan birisi de AP'dir. Zira literatürde muhtıraya AP'nin sebep olduğu, muhtıranın AP'nin iktidardan uzaklaştırılması amacıyla verildiğini öne süren anlatımlar söz konusudur. Türkiye'nin 27 Mayıs sonrası siyasi tarihinin önemli aktörlerinden belki de parlamenter düzeyde en önemli aktörlerinden birisi AP'dir. Bu manasıyla Tanel Demirel'in belirttiği üzere "AP'yi anlamak demokrasi tarihimizde kritik bir süreç olan 1961-80 döneminin anlaşılmasının ön şartıdır."bkz., Demirel, a.g.e., s. 11. Hikmet Özdemir ile benzer biçimde muhtırayı değerlendiren Tanel Demirel'e göre AP hükümetinin 12 Mart muhtırasına giden süreçte pek payı olduğu öne sürülemez. Zira Süleyman Demirel Tanel Demirel'e göre 12 Mart muhtırasına giden süreçte siyasal açıdan oldukça müsamahalı bir tavır sergilemiştir. Bu yüzden Tanel Demirel'e göre 12 Mart muhtırasının verilmesinin arkasındaki asıl aktörler basın subay ve bir aydınlar grubudur. Dolayısıyla muhtıraya müsebbib olma yönünde bir yargıya varılacaksa; bu aktörleri itham etmek daha doğrudur. a.g.e., s. 63. Tanel Demirel'e göre 12 Mart muhtırasının asıl sebebi bilhassa 1960'dan sonra ordu içinde hakimiyet kazanma çabasına girecek olan radikal unsurların tasfiyesidir. Zira bu türden radikal subaylar bu dönemde Ortadoğu'daki örneklerinde sıkça görüldüğü üzere askeri bir diktatörlük kurarak Türkiye'nin batı blokuyula olan ilişkilerini zayıflatacaktır. 12 Mart muhtırası da bu türden bir girişimin önünü kesmek amacıyla verilmiştir.

¹⁰⁸ Özdemir,a.g.e., s. 249.Ayrıca 9 Martçıların ilerici bir yön taşıdığı savı için bkz., a.g.e., s. 261.

¹⁰⁹ Ordunun ilerici yöndeki müdahalelerini sol Kemalistler ve sosyalist devrim milli demokratik devrim ideolojik saflaşmasında MDD çizgisini benimseyen sosyalistler münasip görmektedir. Başını İlhan Selçuk, Doğan

Ordu eksenli değerlendirmelerde bulunan bir başka yazar Serdar Şen'in 12 Mart muhtırasıyla ilgili görüşlerini Türk ordusuna ve ordunun sahip olduğu bilince ilişkin yaklaşımından türetmek mümkündür. Şen askeri darbeleri; rejimi koruma amaçlı yapıldıklarını öne süren olumlu; Marksist literatürde yaygın olarak kullanılan olağanüstü devlet biçimlerine tekabül eden olumsuzlayıcı yaklaşımların ötesinde bir açıklama yoluna gitmektedir. Şen'e göre " Türkiye tarihinin anlaşılmasında anahtar kurumlardan biri -belki de en önemlisi- olan ordu üzerine yapılan değerlendirmelerde odak noktasını genellikle siyasal alanla ilişkiler oluşturduğu için, kurumun varoluşundaki özgünlükler gözden kaçmaktadır."¹¹⁰ Şen'e göre böyle bir bakış açısının taşıdığı zaaf ise ordunun evrimini ve bir dinamik yapı olma vasfını ıskalamasıdır. Görülmektedir ki; Şen de askeri darbeleri esasında kurumsalcı bir yaklaşımla kurum sosyolojisinden hareketle açıklamakta. Şen'e göre ordu amaçları ve işlevleri bakımında değişimler geçirmesi hasebiyle dinamik bir karakter taşımaktadır. Şen'in yaklaşımı Alain Rouigé'nin Latin Amerika'da askeri darbeleri orduların yapısını öne çıkararak açıklamaya uğraşan; orduların özgüllüklerinin kavranması gerektiğini savlayan tezleriyle de paralellik arz etmektedir.

Şen'e göre ordunun askeri müdahale yapmasının arka planındaki temel mantık neredeyse Hegelyen bir bakış açısıyla askerlerin sahip olduğu bilinçtir. Şen ordunun bilincini deyim yerindeyse adeta yalıtıp profesyonel bir askeri bilincin darbelere neden olduğunu öne sürmektedir. Şen'e göre "Türk subayının rejime ve onun içindeki kendi yerine ilişkin

Avcıoğlu, Mümtaz Soysal gibi Yön-Devrim dergisi etrafında kümelenen Sol-Kemalist aydınların çektiği kesimler; kalkınmacı-devletçi, kısaca kapitalist olmayan yol olarak formüle edilebilecek bir anlayış çerçevesinde Mısır, Cezayir gibi ülkelerdeki askeri cuntalardan mülhem, ordunun aydınlarla kurduğu bir ittifakla yönetime el koymasını savunuyorlardı. Bu anlayışın ülke topraklarındaki kökenlerini kimi yorumcularca Jakoben tavır olarak nitelendirilen İttihatçı ve Kemalistlerin yukarıdan aşağıya toplumu dönüştürmeyi hedefleyen komitacı geleneklerine kadar uzatmak mümkün. Sosyalistlerin ise ordu ile bu düzlemde kurdukları ilişki sol Kemalistlerden biraz daha farklı bir özellik arz etmekteydi. Sosyalistlerin yaklaşımında ordu doğrudan bir özne değil, işçi sınıfın zayıflığından ötürü sosyalistlerin devrim programına destek verebilecek, yardımcı bir güç olarak kurgulanıyordu. Ordunun sosyalistlerin programına destek verebileceği beklentisi ise, ta Tanzimat'tan beri Türk ordusunun ilerici bir rol edindiği argümanına dayanmaktadır. MDD tezi sosyalistler arasında ülkenin yapısıyla ilgili yaşanan tartışmalara koşut ortaya atılmıştır. TİP çevresindeki sosyalist devrim hattını benimseyenler; Türkiye'nin kapitalist bir ülke olması dolayısıyla ülkenin önündeki aşamanın, işçi sınıfının gerçekleştireceği bir sosyalist devrim olduğunu iddia ediyorlardı. MDD çizgisini benimseyen kesimler ise aşamalı devrim stratejisi gereği, yarı sömürge-yarı feodal bir yapıdaki Türkiye'nin önündeki aşamanın milli demokratik devrim olduğunu belirtiyorlardı. Güçlü bir burjuva sınıfına sahip olmayan Türkiye'de burjuvazinin tarihsel misyonunu sosyalist bir devrimle köprü oluşturacak şekilde ordu-aydın ittifakının yerine getirebileceğini savunuyorlardı. MDD'cilerin ana argümanı henüz kapitalist bir ülke olmayan, bu suretle de güçlü bir işçi sınıfının bulunmadığı bir ülkede işçi sınıfının tarihsel misyonunu başkaca güçlerin üstlenmesiydi. Tabi ki MDD'ciler daha sonra kendi içlerinde de bir bölünme yaşayacaklar, PDA çevresi Çin sosyalistlerinden mülhem köylülüğün ağır bastığı demokratik halk devrimi stratejisini benimseyecek, THKP-C taraftarları ise özellikle 12 Mart'ın ardından denklemde orduyu devre dışı bırakarak işçi sınıfının ideolojik önderliğinde köylülükle ittifak halinde bir devrimi savunacaklardır. Hikmet Kıvılcımlı ve Mihri Belli gibi eski kuşak sosyalistlerin formüllerinde ise ordu eski baskın konumunu hala muhafaza edecektir.

¹¹⁰ Serdar Şen, "Türkiye'yi anlamak ya da geçmişten geleceğe Silahlı Kuvvetler", *Birikim*, sayı: 96, s. 19.

bilincinin gelişkinliği, askerliğin temel işlevlerine dair bilgilerinin, eğitimlerinin ve sahip oldukları teknolojinin önünde bir öneme sahip duruma geldi. Bu bilinç o kadar etkili olmuştur ki yapılan tüm askeri müdahaleler aynı yerden beslenebilmiştir.”¹¹¹ Kuşkusuz ki; Şen’in yaklaşımı bilinci ve ideolojiyi maddi üretim ilişkileri bağlamından koparmakta deyim yerindeyse Hegelyen mutlak tin yani ordunun sahip olduğu bilinç Türkiye tarihinde askeri darbelerin oluşumunda motor işlevi görmektedir.

Şen’e göre Türkiye’de ordunun fütursuzca siyasal alana müdahale edebilmesinin arka planında aynı zamanda ordunun halktan aldığı desteğin de etkisi bulunmaktadır. Askeri darbelerin meşruiyet kazanmasının arka planındaki neden ise ordunun ideolojik inşa sürecinde üstlendiği önemli rolden kaynaklanmaktadır. Ordunun bu süreçteki fonksiyonu otoriter ve hiyerarşik bir kültürün toplumsal yapıya sirayet etmesine sebebiyet vermiştir. İşte bu hiyerarşik ve otoriter anlayış askeri müdahalelerin esas meşruiyet zeminini teşkil etmektedir.¹¹²

Şen her ne kadar ordunun dinamik yapısına bakılmasının askeri darbelerin anlaşılmasında kilit önemi haiz olduğunu işaret etse de; ordunun bilinci ve ideolojik hassasiyetlerinin ise özsel olarak neredeyse statik bir karaktere sahip olduğunu öne sürmektedir. Şen’in bu yaklaşımını yani ordu bilincinin değişmezliği istikametindeki düşüncesinin izlerini şu cümlelerden bulabilmek mümkündür.“Ordu Kemalizm yorumuyla iktidarlara bir kısım görevler yükler. Kabul edilen ilkelerle uyumsuzluk ve görevlerin yerine getirilmemesi durumunda sivil alana, hükümetlere müdahale askerlerin gözünde meşruluk kazanmaktadır”¹¹³ Şen’e göre ordu bir iç ayrışma ile yüz yüze kaldığı durumlarda bile asla rejimin korunma ve kollanması doğrultusundaki ideolojik yaklaşımından taviz vermez.“Ordu içindeki ayrışmadan belki de en önemlisi 27 Mayıs’tan sonra yaşanandır. Çünkü taraflar düşüncelerini açıkça ifade etmişlerdi. Fakat bu ayrışmaya rağmen birleştikleri temel; ordunun devletin ve rejimin teminatı olduğu düşüncesi idi.”¹¹⁴ Ordunun böyle bir bilinç geliştirmesi Şen’ e göre çok partili sisteme geçişle birlikte askerlerin bilincindeki devlet iktidar hükümet ordu üçlemesinin aksamasından kaynaklanmaktadır.¹¹⁵

¹¹¹ Serdar Şen, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul: Nokta Kitap, 2005, s. 25.

¹¹² Şen, a.g.e., s. 34. Ayrıca bkz. Şen, a.g.m., s.20.

¹¹³ Şen, a.g.e., s. 116.

¹¹⁴ a.g.e., s. 121. Askerin müdahale bilincini pekiştiren metinler için bkz. a.g.e., s. 56-57.

¹¹⁵ a.g.e., s. 120.

Şen ordunun bütün askeri darbelerde aynı saikle hareket ettiğini öne sürmektedir. Tabiatıyla, böyle bir yaklaşım 12 Mart muhtırası söz konusu olduğu takdirde, muhtıranın özgüllüklerinin kavranmasına set teşkil edecektir. Tüm askeri darbelerin ordunun özsel bilincinden kaynaklandığı iddiası askeri darbeler arasındaki özgül farklılıkların yitirilmesine askeri darbelerin eşit düzeyde kavranmasına sebep olur. Bu tespitin doğruluğu Şen'in şu cümlelerinde görülebilir: "Tek parti döneminin ordusu ile 27 Mayıs'ı gerçekleştiren, 12 Mart muhtırasını veren ve 12 Eylül darbesini yapan ordu arasında özde bir bütünlük/süreklilik bulunmaktadır. Her üç eylemin devlet, rejim ve siyasi iktidar karşısındaki konumu aynıdır."¹¹⁶

Şen'e göre ordunun siyasal alana müdahale etmesinin nedenlerinden birisi de ordunun Atatürk döneminden itibaren siyaset dışı tutulma çabasıdır. Atatürk'ün rejimin yerleşmesinde yardımcı bir kuvvet olarak ve muhaliflerine karşı orduyu kullanması muvazzaf askerleri ordu ve siyaset arasında bir tercih yapmaya zorlaması ordunun siyasal alana müdahalesine giden yolları döşedi. Zira bu düzenlemeler ordunun bir kurum olarak konumunun güçlenmesine hizmet etti. Ülkede siyasal alanda yaşanan istikrarsızlığa ve siyasal partilere dayalı bir kültürün kırılma ve zayıflığına karşın; ordu güçlü ve kararlı bir kurum olarak zuhur etti.

Bir başka yazar Nihat Erim 12 Mart muhtırasının rejime karşı muhtelif kanallardan yöneltilen tehditler ve siyasal sistemdeki aksaklıklar neticesinde vuku bulduğunu öne sürmektedir. Erim'e göre demokratik rejimin sağlıklı işlememesinin nedeni ise dış tahriklere meyyal sağ ve sol cereyanların mevcudiyetidir.¹¹⁷ Erim'in muhtıraya dair yaklaşımını sistematik kuramsal bir açımdan ziyade çeşitli görüşlerinden çıkarsamak mümkün. Aşağıda bu görüşlere değinilecektir.

Erim'e göre "her şey doğal yoluna giderken muhtıra vermek hiçbir komutanın göze alabileceği bir yaklaşım değildir. Yurtta ve özellikle orduda bazı korkunç, ulusumuzun geleceğini, devletimizin esenliğini tehdit eden birikimler yığılmakta bulunmasaydı, kamuoyu da muhtırayı genellikle içine sindiremezdi."¹¹⁸ Rejimin, ordunun ve ulusun istikbalini tehlikeye iten faktör ise dış mihraklardır. Zira ülke içindeki "anarşik" eylemler ülke dışındaki bir takım güçlerce yönlendirilmekte ve kontrol edilmektedir. Hatta Erim'e göre tedhişçilerin yegane siyaseti reformların hayata geçirilmesi olsaydı, kendi reformcu hükümetleri işbaşına geldikten sonra anarşik olayların durması gerekirdi. Bu bakımdan Erim Türkiye'deki

¹¹⁶ a.g.e., s. 218.

¹¹⁷ Erim, a.g.e., s. 569.

¹¹⁸ a.g.e., s.3.

“anarşik” olayların vuku bulmasında bir komplo emaresi olduğunu bile sezebilmektedir.¹¹⁹ Erim’e göre gençlik bir takım sapık ideolojilerin efsununa kapılarak Türkiye’nin kalkınmasının önüne engel olarak dikilmektedir.¹²⁰

Erim’e göre 12 Mart muhtırası öncesinde siyasal sistemin kesinlikle rehabilite edilmesine inananlar sayıca az değildi.¹²¹ 12 Mart müdahalesi de tıpkı 27 Mayıs gibi rejimin ortaya çıkardığı birtakım aksaklıkların düzeltilmesi yolunda yapılan bir rötuştü. Bu düşüncüyü Erim’in şu cümlelerinde açıkça görmek mümkün: “Çok partili yaşama geçildiği 1946 yılından bu yana,1960’ta ve 1971’de silahlı kuvvetler araya girmek zorunda kaldılar... Bunlar rejimimizin gelişme süreci boyunca rastlanan “yön düzeltme” müdahaleleridir. Her ikisinde de, silahlı kuvvetler ülke yönetimine sürekli bir el koyma eylemine girmemişlerdir.”¹²²

Erim’e göre 12 Mart öncesindeki “anarşik” eylemler ve parlamento içindeki siyasetçilerin ülkenin ortak menfaati hususunda bir oydaşmaya varamamaları ülkeyi karanlığa doğru iten en önemli sebeplerdendir. Dolayısıyla 12 Mart muhtırasının asıl sorumluluğunu askerler değil; Demirel gibi, gerekli siyasal açılımları yapamayan basiretsiz siyasetçiler yüklenmelidir.¹²³ Yani Erim’e göre dar parti çekişmeleri ve siyasetçilerin olgun siyasi davranışlardan irak tepkileri muhtıranın esas nedenidir.¹²⁴ Erim göre tabiri caizse 12 Mart muhtırasını ordu vermemiş; ordu adeta ülkenin içinde bulunduğu ahval ve şerait nedeniyle vazifeye çağrılarak muhtıra vermeye zorlanmıştır.¹²⁵

Erim’in naklettiğine göre 12 Mart öncesinde ordu içinde özel sektörden ve politikacılardan rahatsızlık duyan güçlü bir akım; ülke sorunlarının çözümüne dair radikal reform beklentileri içindeydiler. Erim bu yüzden 12 Mart sonrası kurduğu hükümette ordunun bu reformcu hassasiyetlerini de dikkate aldığını vurgulamaktadır.¹²⁶ Erim’e göre 12 Mart faşist karakterde bir rejim değildi çünkü 12 Martta çok partili siyasi yaşam devam ederken siyasi partiler de yasalarda özgürlükleri yok edici bir kısıtlamaya tabi olmadan faaliyetlerini sürdürmekteydiler.”¹²⁷ Görülmektedir ki; Erim’in yorumunda ordu; ülke içi çatışmaları çözüme kavuşturmaya muktedir olmayan sivil aktörlerin, üstünde deyim yerindeyse bir

¹¹⁹ a.g.e 525.

¹²⁰ a.g.e., s. 619.

¹²¹ a.g.e., s. 7.

¹²² a.g.e., s. 8.

¹²³ a.g.e., s. 168.

¹²⁴ a.g.e, s. 170–171.

¹²⁵ a.g.e., s. 329.

¹²⁶ a.g.e, s. 181–185.

¹²⁷ a.g.e, s. 216.

hakem olarak müdahale etmektedir. Orduyu müdahaleye ise dış mihraklarca manipüle edilen anarşi eylemlerini kendi dar siyasi çıkarları nedeniyle önleyemeyen politikacılar ve anarşik ortam sevk etmektedir. Ayrıca Erim'in yorumunda Huntingtoncu siyasal kurumların güçsüzlüğü ve siyasal bozulma yaklaşımının izleri de görülmektedir.

4. BİR ARA NOT: BÜTÜNLÜKLÜ BİR DEĞERLENDİRME

Dönemin önde gelen devrimci gençlik hareketi önderlerinden Oğuzhan Müftüoğlu 12 Mart muhtırasını ülkenin, iktisadi, sınıfsal yapısını; dış siyasi ilişkilerini gözeten bir noktadan bütünsel bir perspektifle ele almaktadır. Aşağıda bu yaklaşıma değinilecektir.

Müftüoğlu *Türkiye Gerçeği* adlı eserinde 12 Mart muhtırasının sınıfsal ve iktisadi yönlerine parmak basmaktadır. Müftüoğlu 12 Mart muhtırasının verilmesinde; yükselen devrimci gençlik hareketinin ve toplumsal muhalefetin eylemlerinin önünün kesilmesi, emperyalizmin ülkedeki çıkarlarının gerçekleştirilmesi amacının da çok önemli olduğunu belirtmekle beraber muhtıraya sebep olan faktörler arasında hakim sınıflar ittifakında yani oligarşik iktidar yapısında meydana gelen değişimlerin de bulunduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Müftüoğlu'na göre Dev-Genç'in anti-emperyalist, anti Amerikancı hareketinin gelişimi ülkedeki ABD hegemonyasının sarsılmasına neden olmaktadır. Ayrıca gençlik hareketiyle beraber toplumsal muhalefetin diğer unsurlarını teşkil eden işçi ve köylü hareketlerinin de yükselişe geçmesi hem ABD nezdinde hem de onların işbirlikçisi yerli egemen sınıflar nezdinde bir panik havasının doğmasına sebebiyet vermiştir. 15–16 Haziran direnişinde şahikasına erişen işçi hareketleri rejimin sahiplerini korkutur hale gelmiştir. Müftüoğlu'na göre her ne kadar o dönemde toplumsal muhalefet ve devrimci hareket iktidarı ele geçirebilecek bir potansiyel tehdit teşkil etmiyorsa da ABD'nin önleyici doktrini bu hareketlerin daha baştan ezilmesini gerektiriyordu. Müftüoğlu'nun naklettiğine göre dönemin genelkurmay başkanı Memduh Tağmaç'ın “toplumsal uyanış ekonomik gelişmeyi aştı”¹²⁸ biçimindeki cümlelerinde bu anlayışın izleri açıkça görülmektedir. Yani Müftüoğlu'na göre toplumsal ve siyasi muhalefetin yükseldiği bir durumda “... egemen güçlerce toplumsal uyanışın seviyesini ekonomik gelişmenin seviyesine geriletmek gerekiyordu ki, bu da toplumsal uyanış hareketlerinin ezilmesini gerektiriyordu.”¹²⁹

¹²⁸ Müftüoğlu, a.g.e., s. 166.

¹²⁹ a.g.e., 166.

Müftüoğlu ayrıca darbelerdeki ABD rolüne de şu cümlelerle dikkat çekmektedir. “İ. Sabri Çağlayangil’in, CIA altımızı oymuş sözünden, Demirel’in 12 Martta ABD vardır vb. şeklindeki sözlerine kadar pek çok tanıklık ve belge daha şimdiden ortaya çıkmış durumdadır. İngiltere’de yayımlanan Daily Telegraph gazetesinde yayımlanan bir belgede 12 Mart, CIA’nin dünya çapındaki gerçekleştirdiği darbeler arasında gösteriliyordu. İhsan Sabri Çağlayangil İran’a yaptığı bir gezi sırasında, (12 Marttan kısa bir süre önce) İran şahının kendisini CIA’nin askerlere bir şeyler yaptıracağını söyleyerek uyardığını İsmail Cem’e yaptığı bir söyleşi de anlatıyordu.”¹³⁰

Müftüoğlu’na göre yukarıda değinilen hususların yanında hakim sınıflar ittifakındaki çatlamanın 12 Mart muhtırasında önemli bir payı bulunmaktadır. Müftüoğlu 12 Mart muhtırasının hakim sınıflar ittifakı içerisinde gittikçe güçlenen tekeli sanayi burjuvazisinin ABD’nin emperyalist emelleriyle çakışan çıkarları neticesinde gerçekleştiğini öne sürüyor. Müftüoğlu’na göre hakim sınıflar ittifakı ya da oligarşi içindeki çatışmalar tüm hakim sınıf unsurlarını bünyesinde barındıran Adalet Partisi içindeki politik çatışmalara da yansımaktadır. Gittikçe güçlenen tekeli sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda politikalar izleyen Adalet Partisi’nin bu tutumu bünyesindeki diğer sınıfların kopmasıyla neticelenecek siyasi çatışmalara neden olmuştur. Bu bağlamda Adalet Partisinden ayrılarak kurulan Demokratik Parti’nin ve MSP’nin oluşumunu tekeli sanayi burjuvazisi dışındaki kesimlerin Adalet Partisinin kendi çıkarları hilafına doğrudan tekeli sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri ile açıklamak gerekir. Dolayısıyla hakim sınıflar ittifakındaki bu çatlama hakim sınıfların en güçlü kesimi lehine 12 Mart muhtırasını gündeme getirmiştir. “Hakim sınıf kesimleri arasındaki bu çatlamanın 12 Martın gündeme gelmesinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Tekeli burjuvazi o zamana kadar –ABD ile kendisi gibi doğrudan bir çıkar ilişkisi içinde bulunmayan- tekeli dışı sermaye kesimleri ve toprak ağalarıyla bir ittifak içinde iktidar olma olanağını elinde bulunduruyordu. Özellikle kırsal kesimlerde ya da taşrada halk üzerinde daha çok tekeli dışı kesimlerin etkinliği vardır ve bu ittifakın kopmasıyla bu ilişkiler yoluyla elde edilen iktidar etkinliğini kaybetme durumunun ortaya çıkması tekeli burjuva kesimlerini askeri darbe tercihinə yöneltiyordu. Tekeli burjuvazinin bu darbe eğilimi, işbirliği içinde bulunduğu emperyalist tekellerin ve ABD

¹³⁰ a.g.e., s.,166-167.

emperyalizminin çıkarlarıyla birleşerek 12 Martı gündeme getiren en önemli etkenlerden birini oluşturmuştur.”¹³¹

Görülmektedir ki; Müftüoğlu 12 Mart muhtırasını yükselen sol ve toplumsal muhalefetin önünü kesmekten, ABD'nin dış politika çıkarlarına, hakim sınıflar ittifakı yani oligarşi içinde meydana gelen çatışmalara kadar oldukça geniş bir yelpazede ele almakta, 12 Mart muhtırasının değerlendirilmesiyle alakalı oldukça bütünsel bir perspektif takdim etmektedir. Hele ki 12 Mart muhtırası gibi gölgede kalmış olayların oldukça fazla olduğu tarihsel bir olayda bu türden bir bakış açısını muhafaza edilmesi çok önemlidir. Müftüoğlu'na göre 12 Mart muhtırasının başarılı ya da doğru bir ifadeyle kendinden beklenenleri yerine getirdiğini düşünmemek gerekir. Zira iddiaları ve sonuçları itibariyle düşünüldüğünde hakikaten de 12 Mart muhtırasının amacına ulaşmadığını ifade etmek de beis yoktur. Yükselen sol ve toplumsal muhalefetin 12 Mart muhtırasından sonra cumhuriyet tarihinde görülmedik bir biçimde siyasi arena da belirleyici hale gelmesi 12 Mart muhtırasının en azından kendi iddiaları açısından bile başarısız bir darbe olduğunu göstermektedir.

5. MUHTIRAYA DAİR ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER

12 Mart muhtırası bütünsel ve teorik yaklaşımların dışında kimi yazarlar ve aktörler tarafından yüzeysel bir yaklaşımla değerlendirilmekte, muhtıraya yol açan yapısal ve tarihsel koşullar göz ardı edilerek öznellikler ve keyfilik ön plana çıkarılmaktadır. Aşağıda bu görüşlere değinilecektir.

12 Mart Muhtırasını Nazlı Ilıcak, 12 Mart muhtırası öncesinde oluşan cunta örgütlenmeleri içinde aktif olarak yer alan aktörlerin Ziverbey köşkündeki sorgulamalarda ve mahkemelerde verdikleri itirafların yer aldığı *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer* adlı eserinin arasına serpiştirdiği satır araları düşüncelerinde 27 Mayıs kaynaklı bir biçimde açıklama yoluna gidiyor. Ilıcak' a göre 12 Mart muhtırasının yolu 27 Mayıs ihtilali neticesinde açılmaktadır. Ilıcak'a göre ayrıca 12 Mart muhtırası bir anlamda ordu içindeki kişisel hırslardan başarı ve başarısızlıklardan, ordu içindeki iktidar mücadelesinden dolayı da vuku bulmuştur. Bu görüşünü şu veciz cümlelerle Ilıcak açıkça ortaya koymaktadır: “12

¹³¹ a.g.e., s., 164-165.

Mart'a giden yolda, kökünü 27 Mayıs darbesinden alan eziklikler, başarısızlıklar, ihtiraslar göze çarpar."¹³²

Yine aynı adlı kitapta yer alan bir röportajda Nazlı Ilıcak dönemin AP genel başkanı ve başbakan Demirel'e yönelttiği "Sayın Süleyman Demirel 12 Mart neden oldu? Sizi kimse hadiselerden haberdar etmedi mi?"¹³³ şeklindeki soruya da şu yanıtı alıyor: "Sivil cuntalar hakkındaki bilgiyi MİT'ten alırdık. Madanoğlu cuntası eski milli birlikçilerden Acuner'in, Ataklı'nın, İrfan Solmazer'in, faaliyeti malumumuzdu. Ama asker içindeki cunta faaliyetlerinin içine sızamazdık. Çünkü MİT Türk Silahlı Kuvvetleri içine girmez. Ordu, kendi istihbaratını toplar. Hükümet orduya güvenmiyor gibi bir hava yaratmak istemez."¹³⁴ Görülmektedir ki; Demirel darbeyi yine o kendine has üslubuyla değerlendirmektedir. Fakat Demirel'in verdiği yanıtın ilginçliğinden çok bir başka husus nazarı dikkati celb etmektedir. O da şudur ki; TSK hükümetin emrindeki bir kurum olan ve başbakanlığa bağlı MİT tarafından bile denetlenemeyecek kadar kurumsal özerkliğe sahiptir. Burada kuşkusuz ki, hükümetin ordu içi dengelere müdahale etmeme hassasiyetinden ziyade Türk Silahlı Kuvvetlerinin sistem içindeki ağırlığı ve kurumsal özerkliği dikkati çekmektedir. Ki bu özerklik o kadar ki; siyasi irade demokratik bir ülkede kendisine bağlı olması gereken orduya herhangi bir müdahalede bulunamıyor, ordunun siyasal hayata müdahale edeceğine dair bilgiler ayyuka çıkmasına rağmen hala orduyu darbe yapmaktan imtina edecek gerekli düzenlemeleri yapamıyor.

Yine aynı röportajda Demirel Nazlı Ilıcak tarafından yöneltilen " 12 Mart olayında dış alemin parmağı olabilir mi? Almanya yahut Sovyetler Birliği çıkarlarına hizmet eden insanlar..."¹³⁵ şeklindeki soruya ise şu yanıtı veriyor: "Neden olmasın? her devirde her ülkede olmuş. Abdülhamit zamanında bir Kamil Paşa varmış, İngiliz Kamil derlermiş. Bir de Nedim Paşa varmış ona Nedimof lakabını takmışlar... size tekrar edeyim 12 Mart olmasaydı, Türkiye çok mesafe alırdı. 1973 seçimlerini tutabilseydik, Türkiye kurtulurdu."¹³⁶ biçiminde oldukça müphem bir yanıt vermesine karşılık 12 Mart muhtırasının verilmesinde başka ülkelerin de parmağının bulunabileceği hatta 12 Mart muhtırasının doğrudan başka ülkelerin çıkarlarına hizmet edebileceği düşüncesine de kapıları kapamıyor.

¹³² Ilıcak, a.g.e., s. 30.

¹³³ a.g.e., s. 88.

¹³⁴ a.g.e., s. 88-89.

¹³⁵ a.g.e., s. 91.

¹³⁶ a.g.e., s. 91.

Devamla aynı röportajda Demirel kendisine Nazlı Ilıcak tarafından yöneltilen “neden bizde sık sık askeri müdahale oluyor?”¹³⁷ biçimindeki bir soruya şöyle bir yanıt vermektedir. “Demokrasi yıkılırken alkış alıyor. Bakın son zamanlarda 9 ülke askerden sivile geçti. Hepsi orduda tasfiyeye gitti. Alfonsin, Gonzales, Papandreu... Papandreu’nun arkasında cumhurbaşkanı Karamanlis vardı. Ona demokrasinin yerleşmesinde yardımcı oldu.”¹³⁸ şeklinde bir yanıt vermektedir. Yani Demirel’e göre askeri darbeler ordunun sistem içindeki rolü ve konumunu değiştirecek bir takım kurumsal düzenlemelerle önüne geçilebilecek bir olgudur. Yani ordunun sistem içindeki ağırlığını azaltacak, orduyu sivillerin denetimine sokacak bir takım hukuki palyatif tedbirlerle ordu darbe yapmaktan, siyasal alana müdahale etmekten alıkonulabilir.

Nazlı Ilıcak’ın *Demokrasinin Sırtındaki Hançer* adlı aynı kitabında yer alan yine dönemin önemli aktörlerinden biri olan Mahir Kaynak’la yaptığı röportaj da ilginç noktalara temas etmektedir. Bilindiği üzere İstanbul Üniversitesi öğretim görevlisi olan Mahir Kaynak MİT namına sızdığı Madanoğlu cuntasının faaliyetlerinden MİT’e bilgi sızdırarak, bu cuntanın faaliyetleri hakkında hem MİT’i sürekli bilgilendirmiş hem de bu cuntanın teşebbüs edebileceği muhtemel bir darbenin önlenmesini sağlamıştır. Nazlı Ilıcak tarafından Mahir Kaynak’a yöneltilen “12 Mart hareketinin kısa bir tahlilini yapabilir misiniz?”¹³⁹ şeklindeki soruya Mahir Kaynak şu yanıtı vermektedir: “Benim gördüğüm kadarıyla olay şöyle cereyan etti: Türkiye’de sol birikimli bir ihtilal hareketi oluşuyordu. Üst kademe bunu engelleyemeyeceğini anlayınca araya girdi. 1971 darbesinin anlaşılmasız bir biçime sürüklenmesinin sebebi bu. 1971’deki üst komutanlar tabandaki oluşumu kullanarak 12 Mart muhtırasını verdiler, sonra tabanı oluşturanları temizlediler. Bunu kimin hangi hesapla yaptığını bilmiyorum. Olayı şöyle değerlendirebilirsiniz. Birincisi Gürlar ve Batur darbe yapmak istiyorlardı, tabanı kullandılar da diyebilirsiniz, tabanda sol görünömlü bir hareket vardı. Batur ve Gürlar bunun üstesinden gelemeyeceklerini anladılar. Onun için kendileri muhtıra verdiler de. O taraftan gözöktüler. Sonra bunları temizlediler. Her ikisi de olabilir.”¹⁴⁰ şeklinde bir yanıt vermektedir. Mahir Kaynak’ın yanıtlarında yaygın bir kanaat olan sol bir darbenin önüne geçmek maksadıyla 12 Mart muhtırasının verildiği istikametindeki düşünce hakim. Ayrıca Kaynak’ın yanıtında göze çarpan bir başka husus da 12 Mart muhtırasının en azından zahiri de olsa karmaşık bir nitelik taşıdığıdır. Yine aynı röportajda Mahir Kaynak 12

¹³⁷ a.g.e., s. 92.

¹³⁸ a.g.e., s.92.

¹³⁹ a.g.e., s.238.

¹⁴⁰ a.g.e., s.238.

Martla Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir soruya şu şekilde karşılık vermiştir: “12 Martta Sovyetler Birliğinin Türkiye’deki etkinliği çok azdı. O bakımdan onlara atfedebileceğimiz bir örgütlenmenin olduğunu zannetmiyorum.”¹⁴¹ Yani Kaynak’a göre çok sıkça yapıldığı üzere SSCB’nin taşeronu addedilen yükselen sol muhalefetle darbe arasında esasında doğrudan bir bağlantı kurulamaz. Hatta bu dönemde SSCB’nin Türkiye zerindeki etkisinin zayıf olması bile bu darbeye SSCB parmağının bulunmadığının delilidir. Kaynak’a göre muhtıranın asıl sebebi ordu içindeki sol darbe oluşumlarının önünü kesmektir.

12 Mart muhtırası verildiğinde TBMM’de muhtıranın okunmasına tek başına itiraz eden Demokratik Parti¹⁴² milletvekili Hasan Korkmazcan, yıllar sonra *Yeni şafak* gazetesinde 12 Mart muhtırasını ele alan bir yazı dizisinde kendisine yöneltilen 12 Mart muhtırasına götüren sebepler nelerdir biçimindeki bir suale: “Anarşinin yanı sıra bir de *Günaydın* gazetesinin başlattığı bir kampanya etkili oldu. O dönemde iktidara mensup bazı kişilerin yolsuzluk olaylarına karıştikları, Meclis’te iktidar partisinin oy çokluğuna sahip olması nedeniyle söz konusu yolsuzluk iddialarının yargıya intikal etmesine engel olunduğu iddia ediliyordu. Yolsuzluklara göz yumulduğu iddiaları hükümete karşı hoşnutsuzluk meydana getirdi. Anarşi ve yolsuzluk iddiaları muhtıranın sebebi olarak gösterilmiştir. İddialar yargıya gtrlseydi olayların seyri değişebilirdi”¹⁴³ şeklinde yanıt vermektedir. Bu alıntıda ki muhtıranın yorumlanma biçimi göstermektedir ki; ülkenin iktisadi, siyasi ve sosyal yaşamında mühim değişimlere neden olan bir askeri müdahale, böyle bir müdahalenin gerçekleşmesi için bulunması gereken ekonomik, sosyal ve politik gerekçelerden uzaklaştırılarak, *Günaydın* gazetesinin başlatmış olduğu yolsuzluk kampanyası gibi sudan sebeplere bağlanabiliyor. Böylesine bir yorum hem bir yolsuzluk kampanyasının tesiriyle ülke içindeki siyasi dengeleri değiştirebilecek güçte bir demokratik kamuoyu baskısının varlığını icap ettirir; hem de farz-ı muhal böyle kuvvetli bir demokratik kamuoyunun bulunduğu yerde de, aynı demokratik güçlerin askerin kendi görev alanının dışına taşarak siyasi alana anti demokratik müdahalesine de cevaz vermemesini gerektirir. Ne var ki; 12 Mart muhtırasının peşinden, Türkiye’deki demokratik güçler bile bu muhtırayı ilerici olduğu zehabına kapılarak ilk başta tasdik edebilmişlerdir. Dolayısıyla yle *Günaydın* gazetesinin başlattığı türden kampanyaların muhtıra üzerinde çok etkili olduğu söylenemez, bu tür kampanyalar olsa olsa darbeciler tarafından muhtıranın meşrulaştırılmasını sağlayan gerekçeler olarak kullanılabilir.

¹⁴¹ a.g.e., s.242.

¹⁴² Demokratik Parti AP’den ayrılan 41 parlamenterin önderliğinde 1970 yılında kuruldu.

¹⁴³ <http://www.yenisafak.com.tr/diziler/12mart/12mart3.html.word> formatında s.9.

Aynı yazı dizisinde devamla, muhtıranın önemli aktörlerinden Muhsin Batur muhtıraya giden süreci şöyle anlatır: “O dönemde Silahlı Kuvvetler Doğan Avcıoğlu grubu ile siyasete bulaştı ve ikiye bölündü. Bu bölünme hem devlet erkani tarafından, hem askerler tarafından biliniyordu. Ben kendi raporumda da onu belirttim.

Peki niye onlara karşı tedbir alınmadı? Alınamadı çünkü Türkiye'yi onlar bu hale getirmemişti. Onlar da hal çaresi arıyordu. Onların hal çaresi çok katı idi. Biz uyum göstermiyorduk. Doğan Avcıoğlu'nun planına göre bütün partiler kapanacak, sendikalar kapanacak, devrim konseyi kurulacak, bütün devlet erkani mostralık olacak, ithalat-ihracat devletleşecek... Böyle bir düzen. Ama biz hiçbir şey yapmasak alt taraftan bir hareket gelecekti. 27 Mayıs örneği gibi. Biz 12 Mart Muhtırası vererek orta yolu bulmak istedik. Ama sonunda başarılı olamadık. Yapmayı düşündüğümüz hiçbir işi yapamadık. Hâlâ aynı sorunlar Türkiye'nin gündeminde.”¹⁴⁴

Süreci yukarıdaki şekilde özetleyen Batur 27 Mayıs örneğindeki gibi radikal subayların yönetime müdahalesini engellemek amacıyla 12 Mart'ı gerçekleştirdiklerini belirtiyor. Fakat aynı Batur 12 Mart'ın 9 Martçılara yani Madanoğlu cuntasına karşı yapıp yapılmadığını merak eden bir soruya da şu yanıtı vererek; “Aşağı yukarı. Ama eninde sonunda müdahale olacaktı. 9 Mart büyütülmüş bir olaydır. Bunların kadroları belliydi ve gizlisi yoktu. O hareketin toplantılarına katılan bazı generaller gelip Genelkurmay Başkanı'na bilgi veriyorlar, ikili oynuyorlardı. 12 Mart olmaz da 15 Mart olurdu. Bir müdahale kaçınılmazdı. Fakat müdahalenin 27 Mayıs yahut 12 Eylül gibi olmasına hiçbirimiz yanaşmadık. Hakikaten memlekette gerçekleştirilmesi lazım gelen bazı işler varsa işte biz müdahale ediyoruz, size süre tanıyoruz şunu Meclis yapsın dedik. Particilikten bir süre sıyrılınsınlar, bir müşterek zemin bulsunlar dedik ama olmadı maalesef.”¹⁴⁵ Batur esasında 12 Mart'ın perde arkasında başka etkenlerin bulunduğunu, 9 Mart olayının ise yalnızca müdahaleyi hızlandıran bir katalizör işlevi gördüğünü belirtmektedir.

¹⁴⁴<http://www.yenisafak.com.tr/diziler/12mart/12mart3.html.word> formatında s. 10.

¹⁴⁵<http://www.yenisafak.com.tr/diziler/12mart/12mart3.html.word> formatında s. 10. 12 Mart muhtırasını veren generallerin niçin yönetimi doğrudan devralmadıkları konusu bir muammadır. O dönemde subayların yanı başındaki Yunanistan cuntasının akıbetine benzer bir durum yaşamaktan ürktükleri için yönetimi devralmaya yanaşmadıkları ileri sürülmektedir. İter Turan da bir makalesinde Türk ordusunun uzun süreli askeri yönetimin orduyu yozlaştırdığı gerekçesiyle ordunun Latin Amerika'da olduğu üzere uzun süreli askeri yönetimden imtina ettiğini belirtiyor. Yine aynı makalesinde Turan, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki rolünün ve ülkedeki politik kültürün de uzun süreli askeri rejimlere müsaade etmediğini ifade ediyor.

Yine Muhsin Batur Nazlı Ilıcak'a verdiği *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer* adlı kitapta yer alan bir başka mülakatta muhtıraya dair kimi bilgiler sunmaktadır. Muhsin Batur Nazlı Ilıcak'ın kendisine yönelttiği ordunun ülkeyi yönetmek için hırs taşıdığı içerikli "Silahlı kuvvetlerden kaynaklanan bir ihtirastan söz edemez miyiz"¹⁴⁶ biçimindeki soruya, "Ama zemin hazırlandıktan sonra aklına geliyor. memleketi ne biçim idare ediyorlar, ben daha iyi idare ederim fikri uyanabilir. Kabul..."¹⁴⁷ biçiminde bir yanıt vererek kısmi de olsa ordunun siyasetçilerin ya da siyasi iradenin ülkeyi yönetme misyonuna dair derinlerde bir emel beslediğini kabul ediyor. Fakat bu emeli bittabi askeri müdahalelerin gerekçesi olarak görmediği bir sonraki soruya verdiği yanıtta daha açık bir biçimde ortaya çıkıyor.

Ilıcak'ın Batur'a yönelttiği şu soruya verdiği yanıt yukarıda tarafımızdan dile getirilen iddiayı destekler niteliktedir. "12 Marta bakalım. Silahlı Kuvvetler'in çok bariz bir müdahale hazırlığı var. Türkiye'de o dönemde siyasi istikrar mevcut... sıkıyönetim yok. Yaygın bir anarşi eylemi göze çarpmıyor. Terör Ankara İstanbul gibi bir kaç yerde mevzilenmiş. Teröristler yakalanıyor. Nitekim Deniz Gezmiş ve arkadaşları yakalanmış"¹⁴⁸ şeklindeki soru-yoruma karşılık şöyle bir yanıt vermektedir: "O günkü duruma göre biz anarşik durumu çok vahim görüyorduk. 12 Eylülün yanında 12 Mart öncesi anarşi, çocuk kalır tabii. Ama biz ilk defa karşılaşıyorduk. Bize vahim geliyordu."¹⁴⁹ biçiminde bir yanıt vererek kendilerini esas kaygılandırıcı unsurun ilk defa karşılaştıkları anarşik eylemler olduğunu belirtmekte, müdahaleye kendilerini sevk eden hususun anarşik eylemleri önleme doğrultusundaki bir motivasyon olduğunu öne sürmektedir.

Yine aynı mülakatta Nazlı Ilıcak'ın yorumla karışık "Tamam ama 12 Mart anarşiyi bastırmak için yapılmış bir hareket değil ki!"¹⁵⁰ biçimindeki sorusuna da "tamam ama faktörlerden biri. Bir Deniz Gezmiş bakana bizim devrim ordusu sizi alaşağı edecek diyor."¹⁵¹ şeklinde bir yanıt vererek 12 Mart muhtırasının anarşik-terörist eylemleri önlemek için verildiği konusundaki ısrarını muhafaza etmektedir.

12 Mart muhtırasına dair bir başka yorumda dönemin önemli siyasi aktörlerinden TİP genel başkanı Mehmet Ali Aybar da 12 Mart muhtırasını dış güçlerin tezgahladığını öne

¹⁴⁶ Ilıcak, a.g.e., s. 151.

¹⁴⁷ a.g.e., s.151.

¹⁴⁸ a.g.e., s. 151.

¹⁴⁹ Ilıcak, a.g.e., s. 151.

¹⁵⁰ a.g.e., s. 151

¹⁵¹ a.g.e., s. 151

sürmektedir.¹⁵² Artun Ünsal'ın aktardığına göre Aybar TİP kapatıldıktan 20 yıl sonra “kuşkusuz bizim de hatalarımız olmuştur” dese de, “Türkiye'nin Amerikanın bir ileri karakolu olmasının TİP deneyiminin sürmesini son derece zor bir hale getirdiğini” savunacaktır.¹⁵³ Yine Artun Ünsal'ın aktardığına göre Aybar TİP'in güçlenmesini engelleyen etmenler arasında ABD'nin özel bir yeri olduğu inancını hep korumuş, 1971 askeri darbesinin arkasında gene Washington'un parmağını görmüştür.¹⁵⁴

12 Mart muhtırasını açıklayamaya uğraşan bir diğer yaklaşım da 12 Mart muhtırası arefesinde Genelkurmay Plan ve Prensipler Daire Başkanlığı görevini ifa eden, 12 Mart muhtırasının hışmına uğrayan isimlerden biri olan Celil Gürkan tarafından ortaya konmaktadır. Gürkan Genelkurmay Plan ve Prensipler Daire Başkanlığı görevinde bulunurken 16 Mart 1971 günü general ve 16 yüksek rütbeli subayın emeklilik kararlarıyla birlikte emekliye sevk edilmişti. Bu bakımdan her ne kadar aşırı öznel anlatımlar içerse de Celil Gürkan'ın 12 Marta Beş Kala adlı anılarında aktardığı görüşler içeriden birinin anlatımları olması hasebiyle önem taşımaktadır.

Celil Gürkan 12 Mart muhtırasının verilmesini neredeyse komutanların kişisel özelliklerine bağlayarak açıklama yoluna gitmektedir. Celil Gürkan 12 Mart muhtırasının altında imzası bulunan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı oramiral Celal Eyiceoğlu ve son olarak da Hava Kuvvetleri komutanı Orgeneral Muhsin Batur'un kişisel özelliklerini teker teker sıralayarak psikolojist bir yaklaşımla kişilerin karakterleri ve özellikleriyle muhtıra arasında bir bağlantı kurmaya çalışıyor. Gürkan'ın şu cümlelerinde bu yaklaşım açıkça görülebilmektedir: “Deniz Kuvvetleri komutanı oramiral Celal Eyiceoğlu ise, kendisini 1949-

¹⁵² 1961'de kurulan TİP'in genel başkanlığına Aybar kurucu 15 sendikacının daveti üzerine geçmiştir Aybar'ın partiye iştirak etmesi hızla sosyalist aydınlar ve dönemin diğer toplumsal muhalefet hareketleri açısından TİP'i bir siyasal cazibe merkezi daha doğru bir deyişle siyasal odak haline getirmiştir. TİP yurt çapında seçimlere girmesi için gerekli örgütlenme barajını hızla tamamlayarak bir çok il ve ilçede teşkilatlanmasını tamamlamış ve girdiği ilk parlamento seçimlerinde 1965 yılında %2.7 oy oranına karşılık uygulanan nispi temsil yöntemi yahut da milli bakiye sistemi sayesinde 15 milletvekilini parlamentoya taşımaya başarmıştır. TİP'in bu dönemde parlamentoda yürüttüğü muhalefet TİP'in sayıca az bir parlamenter grubuna sahip olmasına karşın dinamik bir nitelik kazanmasını engellememiştir. TİP Anayasa Mahkemesine açtığı bir çok iptal davasıyla anayasaya aykırılık gerekçesiyle çoğu kanunun çıkmasını engellemiştir. Ayrıca parlamentoya verilen soru önermeleri ile Türkiye için birçok tabu halindeki meseleyi toplumun gündemine taşımıştır. TİP'in parlamentoda yürüttüğü etkin muhalefet meyvelerini vermiş, TİP Süleyman Demirel'i Türkiye'de askeri üs yoktur tesis vardır deme noktasına bile getirmiştir. Bu Türkiye siyasi tarihi açısından önemli bir noktadır. Zira o güne kadar Türkiye'de dış politika adeta bir tabu halinde her türlü tartışmadan azade kılınmıştır. Dolayısıyla bu denli küçük ama etkin ve dinamik bir siyasi partinin 1961–70 yılları arasında kesintisiz genel başkanlığını yürüten bir siyasi figürün görüşleri elbette önem arz etmek durumundadır.

¹⁵³ Artun Ünsal, *Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2006, s. 478.

¹⁵⁴ Ünsal, a.g.e., s. 478.

1950'lerde deniz kurmay binbaşı olarak tanıdığım günlerden beri, daima işin rahat yönlerine kayan, babacan komutan olma hevesine kapılmış, sürekli uzlaşma yanlısı bir amiral idi. Nitekim muhtıra öncesi dönemde ve 12 Mart dönemindeki tutum ve davranışları bunu kanıtlamıştır.¹⁵⁵

12 Mart muhtırasının verilmesinin müsebbibi olarak Celil Gürkan büyük oranda siyasi iradeyi görüyor. Gürkan'a göre Türk ulusunun çıkarları hilafına hareket eden siyasi iktidar 12 Mart öncesi oluşan siyasi atmosferin en büyük sorumlusudur. Gürkan'ın şu cümlelerinde bu yaklaşım açıkça görülebilmektedir: "Demokratik hak ve özgürlükleriyle ve insan haysiyetine yaraşır bir yaşam ortamına kavuşmuş olarak çağdaş uygarlık düzeyinde yerini alması Atatürk tarafından örgütlenmiş ve 1961 Anayasası ile de yolları gösterilmiş ve atılım bilinci aşılınmış bir toplum ulusal istencin (iradenin) temsilcisi olma bahanesini gerçekten iyi kullanagelmış siyasal iktidarın (siyasal iktidarların) elinde, hak ettiği ve layık bulunduğu koşullardan yoksun yaşamaya zorlanmanın isyanını duyuyordu."¹⁵⁶ Yani Gürkan'a göre ordu askeri darbeler yoluyla Türk ulusunun bu isyanına bir nevi tercüman olma yoluna gitmektedir.

Ayrıca Celil Gürkan'a göre 12 Mart muhtırasının arefesinde Türk ordusu Mustafa Kemal tarafından tayin edilen ülkeyi muasır medeniyetler seviyesine erdirtme maksadına matuf bir vesika telakki ettiği 27 Mayıs darbesi neticesinde hayata geçen 1961 Anayasasının uygulanmamasından dolayı oldukça rahatsızdı. Rahatlıkla ifade edilebilir ki, Gürkan'a göre ordu içinde cunta faaliyetlerinin yahut örgütlenmelerinin arka planında bu yurtsever hassasiyet yatmaktadır. Bu düşünce Celil Gürkan'ın şu cümlelerinden rahatlıkla takip edilebilir: "12 Marta gelirken, Türk Silahlı Kuvvetleri kendi eseri olan 27 Mayıs devriminin 1961 anayasasının gereğince uygulanmamasından dolayı tedirgindi. Yalnız bizde değil, her orduda bu tür tedirginlik önce düşünce sonra temenni daha sonra memnuniyetsizlik, uyarı ve en sonunda da müdahale aşamalarına doğru tırmanır. Bu toplumsal bir olgudur. Red ve inkar etmekle süreç engellenemez. Sadece ben ve öteki çalışma arkadaşlarımda değil, silahlı kuvvetlerin büyük bir kısmında 1961 anayasasını ve anayasadaki reformların kenara itilmiş olmasından ve ülkedeki diğer olaylardan dolayı elbette büyük bir endişe duyulmakta idi o günlerde. Ama herhangi bir darbe girişimi ve düşüncesi kesinlikle yoktu. Var olan devrimci anayasanın uygulanması çabası idi. Bu nedenle o günlerde silahlı kuvvetler içindeki dalgalanmaları bu çaba dışında herhangi bir doktrinle ilişkili saymak Türk Silahlı

¹⁵⁵ Celil Gürkan, *12 Marta Beş Kala*, İstanbul: Tekin Yay., 1986.

¹⁵⁶ Gürkan, a.g.e., s. 111.

Kuvvetlerine yapılacak en büyük karalamadır. Bu dalgalanmaya dense dense 1961 anayasasının tam uygulanması isteği doğrultusunda, 27 Mayıs devriminin getirdiği özgürlükleri daha genişletme samimi inancını ile Atatürk'ü aşmayı öngören bir sol görüş denebilirdi.

12 Mart muhtırası işte bu görüşümün tersine bir espri ile kaleme alınıp ters bir uygulama getirdiği için benimseyemediğim bir hareket olmuştur.”¹⁵⁷ Görülmektedir ki; Gürkan 12 Mart muhtırasının 27 Mayıs darbesinin ardından orduda oluşan yurtsever duyguların önünü kesmek amacıyla yapıldığını öne sürmektedir. Gürkan'a göre Türk Silahlı Kuvvetleri içindeki müdahale yanlısıymış gibi görünen tüm hareketlerin temel misyonu; çerçevesi 1961 anayasasıyla çizilen kalkınmacı daha doğrusu ülkeyi çağdaş uygarlıklar ligine taşıyacak bir atılımdır, Gürkan'ın da belirttiği üzere Kemalizmi bir adım daha ileriye taşıyarak, ülkenin zinde kuvvetlerinin uzun süredir hasretini duyduğu ulvi amacı gerçekleştirme iradesidir. Ne var ki 12 Mart muhtırasının metninde de muhtırayı kaleme alan komutanlar aynı soylu gerekçeleri ileri sürmekte, ülkeyi kardeş kavgasına sürükleyen ve anayasasının öngördüğü reformları layıkıyla yerine getirmeyen hükümetin bu nedenle görevinden uzaklaştırılması gerektiğini iddia etmektedirler. Yani esasında 12 Mart muhtırasının faillerinin de zahiri amacı tıpkı Celil Gürkan ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin diğer mensupları gibi yalnızca 1961 anayasasının uygulanmasını sağlamaktır.

Yine Celil Gürkan'ın anılarını aktardığı kitabından nakledilen şu alıntılar da 12 Mart muhtırasının muhtelif unsurlar tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından ilginç bir özellik arz etmektedir. Sözgelimi THKO örgütü üyesi Deniz Gezmiş ve arkadaşları Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ı anayasal düzeni silah zoruyla ilga etmek suçundan idam cezasına çarptıran 12 Mart döneminin Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi başkanı ve sonradan Adalet Partisi Bursa milletvekili olan emekli tuğgeneral Ali Elverdi'nin Adalet Partisi'nin 28 Mart 1976 tarihinde Çankaya gençlik örgütü tarafından tertiplenen bir toplantıda “12 mart, orduda solcuların ayıklanması için yapıldı”¹⁵⁸ biçiminde sarf ettiği sözler 12 Mart muhtırasının anti komünist-anti solcu bir reaksiyon hareketi olarak algılandığının en azından böyle bir gerekçenin sunulduğunun kanıtıdır.¹⁵⁹

¹⁵⁷ a.g.e.,s.132.

¹⁵⁸ a.g.e.,s. 373.

¹⁵⁹ Yine Celil Gürkan'ın anı kitabında aktardığı bir alıntı da sağ görüşlü kesimin önemli bir temsilcisi olarak bilinen dönemin *Tercüman* gazetesi yazarı Ahmet Kabaklı'nın da emekli tuğgeneral Ali Elverdi ile benzer görüşleri paylaştığını göstermektedir. Ali Kabaklı 12 Mart muhtırasının hemen akabinde 17 Mart 1971

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DAN BU YANA İKTİSADİ VE SINIFSAK YAPININ YA DA TOPLUMSAL FORMASYONUN GELİŞİMİ

Türkiye'nin yaşadığı tarihsel ve siyasi olayları anlayabilmek için ülkenin sınıf yapısına bakmak; sınıfsal yapıyı kavrayabilmek için de sınıfların oluşumunu tarihsel bir perspektifle ele almak gerekir.

Türkiye'nin bugün yaşadığı siyasi ve toplumsal gelişmelerin, askeri darbe olgusunun anahtarı kimi yorumlara göre Osmanlı'dan cumhuriyete intikal eden güçlü devlet geleneğinde gizlidir. Bu güçlü devlet geleneği yaklaşımı Osmanlı toplumsal formasyonunun feodal bir yapıya sahip olmadığı tezinden türetilir.¹⁶⁰ Bu yaklaşıma göre Anadolu'da Bizans'tan hatta daha gerilere inmek gerekirse, Pers-Mezapotamya geleneğinden intikal eden güçlü bir devlet geleneği bulunmaktadır. Bu anlayışı Murat Belge'nin şu cümlelerinde bulmak mümkün: "Türkiye güçlü bir devlet geleneğine sahip bir ülkedir, Uzakdoğu'nun çok uzun sürmüş imparatorlukları olan Çin gibi ülkeler dışında bu kadar çok yaşamış devlet geleneği bulmak kolay değildir."¹⁶¹

Güçlü devlet geleneği Osmanlı'da da feodalitenin oluşmasını engellemiş ticaretin gelişmesine izin vermeyerek; içsel dinamikler vasıtasıyla burjuvazi eliyle bir kapitalistleşme sürecinin meydana gelmesine set çekmiştir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğundan cumhuriyete

tarihinde *Tercüman* gazetesinde kaleme aldığı köşe yazısında Celil Gürkan'ın naklettiğine göre şu görüşleri serd etmektedir : “_ 12 Mart muhtırasının ardındaki gerçeklerin anlaşıldığını,

_ üç gün önce emekliye sevk edilen 13 general/amiral ve albay ile yerleri değiştirilen subayların 11 Mart günü bir darbeye teşebbüs ettiklerini,

_ bu subayların komünist ihtilalcisi olduklarını,

_ bölgecilik, mezhepçilik, azınlık ırkçılığı ve sınıfsızlık ile parçalanmış vatani Rus imparatorluğuna bağlamak isteyen hainlerin yanını tuttıklarını,

_ kızıl dergiler, kitaplar, ayrıca sosyetenin, bürokrasinin üst katında kumarla kadın ve ileri Marksist fikirlerle göz boyamayı başarmış bir takım telkin ve hainlerin etkisi altında kalan, ihtirası aklıdan sivri, cehaleti Kafdağı'ndaki burnunu bile aşabilen, milli ve demokratik terbiyeden yoksun olduklarını ve kandırıldıklarını,

_ ve bu subayların Ankara'daki devrimci ve Maocu muhitlerin tesiri ve hatta iştiraki altında bir ihtilale teşebbüs ettiklerini ve dışarıdan silah banka ve üniversite soyanlarla işbirliği içinde olduklarını,

_ bu subayların milliyetçi olmadıklarını ve yapacakları hareket sonucu Moskova'nın seçeceği şeflerin memleketi idare edeceğini,

_ bu subayların Sovyet ve Çin uşağı olduklarını.” a.g.e., s. 371.

Görülmektedir ki, Ahmet Kabaklı'da da 12 Mart muhtırasının anti komünist ve anti solcu bir teyakkuz neticesi vuku bulduğu istikametinde bir kanaat hakimdir.

¹⁶⁰ Osmanlı'nın feodal bir yapıya sahip olduğunu iddia eden bir çalışma için bkz. İbrahim Okçuoğlu, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi İç Pazarın Oluşma Süreci Birinci Kitap (1920'ye kadar)*, İstanbul: Ceylan yayıncılık, 1999, s. 257-327.

¹⁶¹ Murat Belge, *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*, İstanbul: Birikim yayımları, 2000, s. 117.

miras kalan bu güçlü devlet geleneği cumhuriyet tarihi boyunca da burjuvazinin gelişmesini ve ideolojik bir hegemonya kurmasını önlemiştir. Güçlü devlet geleneği anlayışıyla kastedilen güçlü bürokrasi; burjuvazinin gelişimini önlemiş burjuvazi bürokrasinin hakimiyeti altında geliştiği için ideolojik olarak toplumda hegemon hale gelememiştir. Bu anlayışa göre; Türkiye tarihinin 1950'den sonraki dönemleri ise güçlü bürokrasinin hakimiyetini burjuvazi ile paylaşmaya başladığı hatta burjuvazinin iktidarı ele geçirdiği bir tarihsel kesite tekabül etmektedir. Askeri darbeler ise bürokrasinin tekrardan iktidar blokunda hakim hale gelmeye çalıştığı kırılma noktalarını teşkil etmektedir. Bu bakımdan Osmanlı toplumsal formasyonu ile alakalı tartışmalara çalışmanın kısıtını göz önünde bulundurarak kabaca bakmak elzemdir. Zira bu tartışmadan elde edilecek veriler Türkiye'nin 1960'lı yıllarda karşılaştığı toplumsal ve siyasal olgu ve olayların anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu suretle aşağıda devlet ile toplum arasındaki çelişkiyi öne çıkaran, devleti analizinin merkezine oturtan yaklaşımların beslendiği ATÜT kavramsallaştırmasının üzerinde durulacak, Osmanlı'nın iktisadi, siyasi ve sınıfsal gelişimi kabaca ele alınacaktır.

1. BİR ARA NOT: ATÜT

Sencer Divitçioğlu tarafından nakledildiği üzere Ömer Lütfi Barkan'a göre 14. ve 15. yüzyıllar arasında Osmanlı toplumu ne feodalite ne de ATÜT modeline uygun olarak nitelendirilemez.¹⁶² Berkes'e göre de Osmanlı toplumu "siyasaca doğu despotizmi, dinci Sünni halifeliği geleneğidir."¹⁶³ Yine Berkes'e göre Türk İslam Osmanlı toplumunun bilinçli bir düşünle çağdaşlaşması akımının doğuşundan önceki kuruluşunun ne tür bir kuruluş olduğu bugün bile açık seçik değildir."¹⁶⁴ Yukarıda zikredilen cümlelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumsal formasyonu ile alakalı tartışmalar tam manasıyla netliğe kavuşturulamamıştır. Bu suretle çalışmanın kısıtı itibarıyla üzerinde durulacak husus, Osmanlı toplumsal formasyonu ile alakalı bir tartışma yürütmek değil; devleti merkeze oturtan tezlerin hangi ideolojik kökenden beslendiklerini ortaya dökmek, sınıfsal bir bakış açısından Türkiye tarihini okumaktır.

Devleti analizinin merkezine oturtan tezler genel olarak Divitçioğlu'nun ATÜT kavramsallaştırmasından yola çıkar. Divitçioğlu Marks'ın doğu toplumları için geliştirdiği

¹⁶² Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Kırklareli: Sermet matbaası, 1981, s. 7.

¹⁶³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY, 2004, s. 27.

¹⁶⁴ Berkes, a.g.e., s. 24.

ATÜT modelini Osmanlı toplumuna uyarlamaktadır.¹⁶⁵ Divitçioğlu Osmanlı devletinin kimi özellikleri itibarıyla ATÜT'e yakınsarken kimi özellikleriyle de ATÜT modelinden ıraksadığını vurgulamakla birlikte daha ziyade Osmanlı'nın ATÜT'e yakınsadığını belirtmektedir. Divitçioğlu Marks'ın ATÜT kavramının Osmanlı toplumunun ancak 14 ve 15. yüzyıllarına adapte edilebileceğini belirtmektedir. Çünkü yalnızca bu yüzyıllar Osmanlı toplumunun tipik salt iktisadi niteliklerini göstermektedir. 16.yüzyıldan itibaren içsel dinamiklerin etkisiyle vuku bulan Celali isyanları ve dışsal dinamiklerin etkisiyle doğu ticaret yolunun okyanuslara kaymasıyla; Osmanlı toplumsal formasyonu 14. ve 15. yüzyıllardaki tipik niteliklerinden sapma göstermiştir. Divitçioğlu'na göre bu sapmanın semptomları ise kapıkulunun Anadolu'ya geçişi ve Osmanlı parasında meydana gelen değer düşmeleridir.¹⁶⁶

Esasında ATÜT kavramı oryantalist bir yaklaşımla doğu olarak nitelendirilen İran, Türkiye ve Hindistan gibi toplumlarda toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı tespitinden türetilmiştir. Marks 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta bu yaklaşımı şöyle ifade etmektedir: “Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır, diyor. Bu Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır.”¹⁶⁷ Yine Marks'ın mektubuna istinaden verdiği yanıtta Engels şu cümleleri ifade etmektedir: “Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasi ve dini bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan ta yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilayetın ya da merkezi hükümetin görevidir.”¹⁶⁸ Yani coğrafi koşullarla birlikte, tarımsal sulamanın kolektif yapılması ihtiyacı; bu toplumlarda güçlü bir bürokrasinin ve merkezi devlet yapısının mevcudiyetini gerektirmiştir. Benzer bir yaklaşımı Oral Sander'de de bulmak mümkündür. Sander'e göre Fırat ve Dicle nehrinin düzensiz kabarma zamanları burada yaşayan insanları su kanalları ve setler yapmaya itmiştir. Kanal ve setlerin yapılması ise kolektif bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Kolektif bir çalışmanın başarılı olması ise “ancak mutlak bir siyasi bağlılık gelişmiş bir bürokrasi ve yönetim teknikleriyle sağlanmıştır.”¹⁶⁹ Esasında bu oryantalist yaklaşımlara göre doğu ve batı

¹⁶⁵ ATÜT ile ilgili eleştirel bir makale için bkz. Oya Sencer, “Asya Tipi Üretim Tarzı ve Bir Tuzak” *Ant*, cilt: 1, sayı: 3, Temmuz 1970, s. 270.

¹⁶⁶ Divitçioğlu, a.g.e., s. 14.

¹⁶⁷ a.g.e., s. 17.

¹⁶⁸ a.g.e., s. 17-18.

¹⁶⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Yayınları, 2000, s. 30.

toplumları olmak üzere toplumlar ayrılmakta ve hatta birbirinden farklı gelişme aşamaları izledikleri dahi iddia edilmektedir. Kuşkusuz ki, bu yaklaşıma göre benzer coğrafi özellikleri devralan Osmanlı Devleti de doğunun despotik devlet geleneğini sürdürecektir.

1. 1. Toprak Sistemi Vesilesiyle Güçlü ve Merkezi Devlet Tezine Bir Bakış

Anadolu topraklarında kadim bir güçlü devlet geleneği bulunduğunu öne süren kültürelci ve özcü tezler; Bizans, Selçuklu ve Osmanlı toprak sistemleri arasında bulunduğunu varsaydıkları sürekliliği bu teze kanıt olarak takdim etmekte. Bu yaklaşıma göre güçlü ve merkezi devlet yapısı devletten özerk ticari yapıların ve feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine izin vermez. Bu tezin daha iyi anlaşılabilmesi için Anadolu'da feodalleşme yönündeki gelişmelere aşağıda daha yakından bakılacaktır.

Bizans'ta 11. yüzyılda üretim tarzında feodal gelişmeler yaşanmıştır. Bizans kralı 2. Basille'in ölümünden sonra iktidara gelen hükümdarlar merkezi iktidarın zayıflamasına binaen ortaya çıkan promonia usulünü uygulamaya başladılar. Yani 11. yüzyılda Anadolu'da; Bizans İmparatorluğunun merkezi gücü ve otoritesini yitirmesine koşut olarak feodal unsurlar boy vermeye başladı.

Öte yandan Bizans toprak sistemiyle Osmanlı ve Selçuklu toprak sistemleri arasında bir paralellik kurulabilir. Bizans'ta promonia adı verilen usulde de; Osmanlı'nın tımar ve Selçuklu'nun ikta sisteminde olduğu üzere devlete asker beslemenin ve vergi vermenin karşılığı olarak; toprağın tasarruf hakkı, mülkiyet hakkı devlette kalmak kaydıyla, devredilmektedir. Fakat toprak sistemindeki bu benzerliğin ve devamlılığın Anadolu'da feodalitenin yaşanmadığına dair bir delil oluşturabileceği ise iddia edilemez. Zira burada biçimsel olarak Avrupa feodalitesinden farklı bir yapı söz konusu olsa da; üretim tarzı bakımından bir benzerlik söz konusudur. Zaten Avrupa'da da feodalitenin homojen bir karakter taşıdığı ileri sürülemez.¹⁷⁰

Feodal üretim ilişkilerinin biçimi bölgeden bölgeye farklılıklar arz etmekle birlikte öz olarak aynı kalmaktadır. Feodal üretim tarzının özelliği artı ürünün topraktan elde edilişi ve elde edilen bu artı ürüne mahdut bir sınıf tarafından el konulmasıdır. Gerek Bizans İmparatorluğu'nda gerekse Selçuklu ve Osmanlı'da toprak yegane üretim aracıdır. Bu

¹⁷⁰ Feodalizm kavramına dair bkz. Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Belge yayınları, 1992, s. 382-384; kavramın etimolojik orijinine dair Dobb, a.g.e., s. 384-385; feodalizmin farklılık arz ettiğine dair Okçuoğlu, a.g.e., s. 65-66.

yönüyle Bizans ve Osmanlı feodalitesi ile Batı feodalitesi birbirine benzemektedir. Aradaki tek farklılık topraktan elde edilen artı ürünün temellük biçimidir. Bizans ve Osmanlı'da topraktan elde edilen artı ürün tımar sahipleri aracılığıyla doğrudan devlet hazinesine aktarılırken; Batı'da ise feodal senyörlerin süzgecinden geçirilerek dolaylı biçimde devlet hazinesine aktarılmaktadır. Dolayısıyla otoritenin yani devletin gücü, devletin merkeziliğinin derecesi, artı ürünün elde edilme biçimini de etkilemektedir.

Taner Timur gibi kimi yazarlar ise Batı'da 10 ile 13. yüzyıllar arasında ekim tarzında ve tarım teknolojisinde önemli değişiklikler meydana gelmesine karşın aynı olguya Anadolu'da rastlanmaması; ayrıca Batı'da göç ve istila hareketleri 10. yüzyıl sonlarında son bulmasına karşın Türkiye'de göç ve istila hareketlerinin devam etmesi gibi nedenlerden dolayı Batı'dakine benzer istikrarlı bir feodal yapının Anadolu'da oluşmadığına dikkat çekerler. Ayrıca Timur'a göre Avrupa'da 11. yüzyıl ortalarından itibaren teknolojik gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkan nüfus patlaması; fazla nüfusun kentlere göçünü teşvik ederek kent ile köy arasındaki alış verişi de kısıktı. Tarihin düz çizgisel bir biçimde okunması Anadolu'da benzer süreçlerin yaşanmadığından hareketle; feodalitenin bulunmadığı sonucuna götürür. Anadolu'da Batıdakine benzer bir feodalleşme sürecinin yaşanmadığı tespiti Anadolu'da kapitalizme özgü sınıfların ve sınıf mücadelelerinin bulunmadığı yönündeki mantıki bir sonucu da beraberinde getirmektedir. Fakat feodalleşme buna bağlı olarak da kapitalistleşme sürecinin farklı mecralarda seyretmesi sınıf mücadelesinin, farklı biçimlerde tezahür etse de, var olduğu hakikatini de değiştirmez.¹⁷¹

Öte yandan kararlı merkezi devlet yapısına sekte vuran Türkmen göçleri ve iç isyan gibi gelişmeler de, güçlü devlet geleneği tezini sarsmakta, Anadolu'da feodalleşme yönündeki gelişmelere işaret etmektedir. Şöyle ki; gerek Selçuklu devletinin gerekse Osmanlı devletinin kuruluşu Türkmen aşiretlerinin büyük toprakları fethetmesine dayalıdır. Göçebe Türkmen toplulukları yerleşik yaşama geçtikçe kan bağıının ve aşiret ilişkilerinin yerini toprağa dayalı

¹⁷¹ Anadolu'daki sınıf mücadelesi ve isyan hareketleri için bkz. Ömer Tuncer, "13.yüzyıldan bugüne Anadolu devrimi", *Bilim ve Gelecek*, Sayı: 40, Haziran 2007, s. 26–31. Ayrıca bkz. Baha Okar, "Şeyh Bedreddin Hareketi", *Bilim ve Gelecek*, Sayı: 40, Haziran 2007, s. 36–42. Ayrıca bkz. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, "Celali İsyanları", *Bilim ve Gelecek*, Sayı: 40, Haziran 2007, s. 43–48. Selçuklu devletinin Moğol hanedanına bağlanmasından sonra Moğollar Türkmen aşiretlerini batı bölgelerine sürdüler. Bu şekilde 14.yy. başlarında Karaman, Osmanlı, Aydın, Germiyan, Saruhanoğulları gibi Türkmen beylikleri kuruldu. Bu beylikler Bizans sınırında güç kazandı. Bu Türkmen beylikleri Selçuklu devletinin kuruluş döneminde olduğu üzere aşiret ilişkilerinin parçalanarak yerleşik yaşama geçilmesi üzerine oluştu. Esasında bu beylikler bir doğru olarak feodalleşme süreci içindeydiler. Osmanlı devletinin doğuşu ile Selçuklu devletinin doğuşu benzer koşulları tekrarlamıştır. Osmanlı fetihleri genel olarak Türk gazileri tarafından gerçekleştirildiği için feodal niteliği de bunlar temsil etmektedir.

bir ilişki aldı.¹⁷² Türkmen aşiretlerinin yüzyıllarca göçlerinin sürmesi Selçuklularda ve Osmanlıda aslında kararlı bir merkezi yapının oluşmasına da sekte vuran bir olgudur.¹⁷³ Selçuklularda bir taraftan Moğol istilası öte taraftan da Hacı Bektaş ve Baba İshak gibi Türkmen beyliklerinin önderliğinde; Osmanlılarda da Şeyh Bedreddin ve Celali İsyanları gibi, merkezi otoriteye karşı sürdürülen ayaklanmalar da merkezileşmenin önünde bir engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu faktörler göz önünde bulundurulursa; kararlı bir merkezi devlet yapısından söz edilemeyeceği, feodalleşme eğiliminin bulunduğu açıktır.¹⁷⁴ Fakat merkezi otorite gücünü berkittiği anda feodal güçlere karşı da mücadele içine girmiştir. Sözelimi Fatih devrinde mülk ve vakıf arazilerine karşı müsadere girişimleri yoğunlaştı. Dikkat edilirse Fatih dönemi imparatorluğun gücünün şahikasına ulaştığı bir tarihsel kesite denk düşmektedir. Yani imparatorluk; gücünü artırdığı ölçüde iktidarın doğası gereği, denetleyebileceği tüm unsurları hakimiyeti altına almaya çalışmaktadır. Ayrıca bu müsadere operasyonu pek tabii ki toprakları müsadere edilen feodal beylerin tepkisiyle karşılaştı. 2. Mehmet'in ölümünden sonra tahta çıkan 2. Beyazıt zamanında iktidar mücadelesi tekrardan su yüzüne çıktı. Cem Sultan feodal beyler tarafından desteklenirken kapıkulu 2. Beyazıt tarafında saf tuttu. 2. Beyazıt buna bağlı olarak Fatih'in müsadere ederek tımara dönüştürdüğü mülk ve vakıf arazilerini devşirme aristokrasisine bahşetti. 2. Beyazıt ayrıca tımarları da merkezi güçlerle iyi ilişkileri olan varlıklı unsurlara satmıştır. 2. Beyazıt Osmanlı siyasetinin tipik bir özelliği olarak kendi güçlendirdiği devşirme aristokrasisine karşı bu kez onları Türklerle dengeleyecek bir siyaset ortaya koymuştur. Çandarlı ailesinden İbrahim paşanın vezirliği bu bağlamda değerlendirilmelidir.¹⁷⁵

¹⁷² Selçuklu beyleri yerleştirmeyi başaramadıkları Türkmen aşiretlerini ise uçlarda iskan ettiler. Burada amaç merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek olabilir.

¹⁷³ Yeni topraklara yerleşen göçebe Türkmen aşiretleri bu toprakların eski sahipleri Hıristiyan topluluklarla da muhtelif biçimde kaynaştılar.

¹⁷⁴ Selçuklu devletinin Moğollara karşı 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nı yitirerek tarihe karışmasıyla ortaya çıkan Türk aşiret akınları Anadolu'da yine kararlı bir merkezi yapının oluşumunu zedeledi. Bu zaviyeden bakıldığında; Anadolu'da kadim güçlü devlet geleneğinden ziyade kararsız bir merkezi yapının görüleceği aşıkardır. Merkezi iktidarın zayıflaması ve feodal unsurların güçlenmeye başlaması biçimindeki fasit çember hem Osmanlı için hem de Selçuklular için geçerlidir. Osmanlı ve Selçuklu dönemi merkezi otorite ile merkez kaç kuvvetler arasında süregelen mücadelelere sahne olmuştur.

¹⁷⁵ Etnik köken Osmanlı'da önemli değildir. Temel mesele hem feodal güçler hem de hükümdarlık açısından kendi iktidarını tahkim etmektedir. Fatih iktidarını devşirme aristokrasisine dayandırırken Çandarlı ailesi İstanbul'un fethine karşı çıkabilmekte, Rum Sarıca Paşa da fetih siyasetini savunabilmektedir. Osmanlı yönetici sınıfı Türk'tü ya da Türkleşmişti. Fakat bir imparatorluk siyasasını hayata geçirebilmek için diğer etnik unsurlara da hoş görülme ve Türklüğe karşı da savaşmak mecburiyetindeydiler. Ne var ki; Osmanlı'da devlet yönetiminin ve idari işlerin belli ailelerin tekelinde bulunması aristokratik ayrıcalıkların bulunduğu da işaret etmektedir. 2. Murat devrinde Çandarlı ve Timurtaş aileleri ve Evrenuz ailesi devlet yönetimi katında etkiliydiler. Mihaloğlu, Samsa Çavuş ve Elvan Bey aileleri de akıncıbaşı, mirahor ve şarabdar unvanlarını ellerinde bulundurmaktadır. Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara: İmge yayınları, 2001, s. 125. Bu

2. OSMANLI TOPLUMSAL FORMASYONUNDA ÇÖZÜLME YA DA AZGELİŞMİŞLİĞİN MİLADI

İmparatorluğun bir çözülme sürecine girdiği Kanuni zamanında Avrupalı tüccarlara Osmanlı'da serbestçe ticaret yapmaları ve dini vecibelerini ifa etmeleri amacıyla padişah tarafından verilen berat ve imtiyazlara tekabül eden kapitülasyonlar sonraki yıllarda imparatorluğun sömürgeleşme sürecinin zeminini hazırlayacaktır. Başlangıçta bu kapitülasyonlar karşılıklı olarak değil; tek taraflı olarak verilen ve hemen geri alınabilecek imtiyazlardır. Diplomatik ilişkiler icabı verilen kapitülasyonlar zamanla Osmanlı üretim tarzı ile Avrupa üretim tarzı arasındaki farklılık nedeniyle daimi hale gelmiştir.

Kanuni devri seferlerle geçmiştir. Bu durum aslında imparatorluğun Küçükömer'in deyimiyle doğal sınırlarına geldiğine işaret etmektedir. Kanuni dönemi imparatorluğun iç ve dış dinamiklerinin etkisiyle çöküşe geçtiği dönemdir. Toprak sisteminin çözülmeye başlaması kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması Osmanlı toplumsal yapısını etkilemiştir. Bu bozulmanın etkisiyle, toplumsal yapıda meydana gelen bu bozulma siyasi yapıya da yansımıştır. Kanuni zamanında yoğunlaşan iç iktidar mücadelesinin ve saray komplolarının bir sonucu olarak Veziriazam Lütfi Paşa zamanında kimi hukuki düzenlemelere gidilmiştir. Ceza hukukundan vergi ve arazi kanunlarına kadar geniş bir yelpazede seyreden bu hukuki düzenlemelerde müsadere kanunla sınırlanmış, vergi hukuku düzenlenmiş, kişinin yargılanmadan hapsedilmesi men edilmiştir. Lütfi Paşa ile temelleri atılan bu "reform" çabaları 17,18 yy.larda da devam edecek fakat 19.yy'dan itibaren farklı bir mecraya girecektir. 17. ve 18. yy.lardaki çabalar en somut ifadesiyle Koçi Bey risalesinde görüldüğü üzere daha ziyade restorasyon çabalarını ve bozulma öncesi eski düzene geri dönüş özlemini yansıtmaktadır. Oysa ki; 19. yy.'dan itibaren girişilen reform çabaları imparatorluğun hem sömürgeleşme hem de kapitalistleşme süreciyle at başı gitmekte; yeni beliren bir üretim tarzının üstüne oturmaktadır.

19. yy.'dan itibaren içine girilen kapitalistleşme süreci incelenen dönemdeki siyasal ve toplumsal gelişmeleri ve sınıf mücadelesini anlamak açısından anahtar bir öneme sahiptir. Bu

ailelerin de jure olarak haklarını çocuklarına devredemeseler de, de facto olarak devredebildikleri speküle edilebilir.

yüzden hem çalışmanın kısıtı hem de anlam bütünlüğünü bozmamak açısından 17 ve 18 yy.'daki gelişmelere değinilmeyecektir.¹⁷⁶ Ama amiyane tabirle bu yüzyılda yaşanan gelişmeleri Osmanlının klasik sisteminin bozulması, imparatorluğun çöküşe geçmesi ve bu çöküşe karşı geleneksel düzeni tekrardan diriltmeye yönelik çabalar biçiminde ifade etmek mümkündür

19.yy'dan itibaren yeni bir üretim tarzının nüveleri belirecek;19.yy'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu emperyalizmin denetimi altında bir kapitalistleşme süreciyle yüz yüze kalacaktır. Bu süreçle birlikte ticaret temelinde komprador bir nitelik taşıyan yeni bir sınıf yani burjuvazi ortaya çıkacaktır. Bu yeni sınıfın çıkarları doğrultusundaki gelişmeler de bundan sonraki Türkiye tarihine mührünü vuracaktır. Aynı zamanda Batıda gerçekleşen Sanayi Devrimi Türkiye'nin bundan sonraki toplumsal formasyonunu da tayin edecek, Türkiye artık bu dönüşümle birlikte azgelişmiş bir ülke haline gelecek, ülkenin yaşadığı tüm gelişmeler de bu kritere bağlı olarak şekillenecektir. Bu çalışma itibarıyla ordunun kurumsal ve teknik gelişiminden ülkedeki sınıf mücadelesinin niteliğine kadar her alanı bu toplumsal formasyon belirleyecektir

2. 1. Emperyalizm Denetiminde Kapitalistleşme Ya Da Azgelişmişlik

Azgelişmişlik olgusunun miladı olarak Sanayi Devrimi kabul edilebilir. Kapitalizmin dünya ölçeğinde genişleme zorunluluğu bir uluslararası işbölümünü doğurmuştur. Sanayi Devrimini gerçekleştiren ülkeler bu işbölümünde sanayi mamul üreticisi ve ihracatçısı olarak, sanayi devrimini gerçekleştiremeyen ülkeler ise tarım ürünleri ve hammadde ihracatçısı olarak konumlanmıştır. Azgelişmişlik olgusu da bu iş bölümüne bağlı olarak şekillenmiştir. Azgelişmişlik olgusu; bu kategorideki ülkelerin toplumsal, siyasal ve sınıfsal yapıları üzerinde derin tesirler de bulunmuştur. Osmanlı Devleti de azgelişmiş bir ülke olarak bu uluslararası iş bölümünde hammadde ve ana mamul üreticisi olarak konumlanmıştır.¹⁷⁷

Osmanlının girdiği bu yeni iş bölümü de ülkenin iktisadi ve sınıfsal yapısını etkilemiştir. Bu yeni iş bölümü ile birlikte tarım ülkenin kimi bölgelerinde geçimlik için

¹⁷⁶ Osmanlı toplumsal yapısına 17. ve 18.yy.'lar açısından kabaca bakıldığında modern anlamda sınıfların varlığından söz edilemez. Anadolu'da Bizans döneminden beri canlı olan ticaret hayatında bu dönemde yabancı tüccarlar, sarayla ilişkileri iyi olan bir banker ve sarraf sınıfı da mevcuttu. Ayrıca bu dönemde bürokratik katmanın ve sarayın lüks tüketim ihtiyacını karşılayan bir tacir sınıfından da söz edilebilir.

¹⁷⁷ Doğu Ergil, "Class Relations and the Turkish Transformation in Historical Perspective", *Studia Islamica*, Sayı: 39, s. 79.

üretim yerine dış pazar için yapılmaya başlamıştır. İzmir, Aydın, Adana pamuk; Adapazarı patates, Eskişehir arpa üretiminde uzmanlaşmıştır.¹⁷⁸ Pazar için üretimin yapılması ürünlerin dünya pazarına transferi işlevini üstlenen yeni bir aracı komprador ticaret burjuvazisini vücuda getirmiştir. Osmanlı tarımsal üretiminin uluslararası metropollere ihracata yönlendirilmesinin bir diğer sonucu da, yerli zanaatçının ve manifaktürün kullandığı hammadde fiyatlarını artırmasıdır. Böyle bir gelişme doğal olarak bu kesimler için bir yıkıma neden oldu. Öte yandan gelişmiş ülkelerin ürettiği sanayi mamullerin de ülke pazarını işgal etmesi geleneksel zanaatçılar ve manifaktürün yıkımına neden olan bir diğer önemli gelişmedir. Osmanlı tarihinin 19.yy'da yüz yüze kaldığı bu dönüşümleri Marks'ın şu cümlesi çok iyi anlatmaktadır: "Burjuvazi, dünya pazarını sömürmekle, her ülkenin üretimine ve tüketimine kozmopolit bir nitelik verdi. Gericileri derin kedere boğarak, sanayinin ayakları altından üzerinde durmakta olduğu ulusal temeli çekip aldı. Eskiden kurulmuş bütün ulusal sanayiler yıkıldılar ve hala da her gün yıkılıyorlar."¹⁷⁹ 19 yy.'da ticaret hayatından yerli müslüman tüccar silinirken; ticaretin ekonomik faaliyet içinde önemi genişlemesine rağmen müslüman tüccar aktörlerin yerini gayrimüslimler aldı. Bürokrasinin ise kapitalistleşme süreci ile birlikte artıktan aldığı pay küçülmekte, gayrimüslim tefeciler ve tüccarlar tarafından temellük edilen artığın önemli bir bölümü 1854'ten itibaren başlayan mali borçlanma kanalıyla emperyalist metropollere aktarılmaktadır. 17. yy sonu ve 18.yy başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkiler geliştirmesiyle beraber ulema karşısında önemi artan sivil bürokrasi artıktan aldığı payı azaltmasına rağmen kapitalistleşme sürecinden yana taraf oldu.¹⁸⁰ Bürokrasiyi böyle bir taraf olmaya iten öznel iradi tercihi değil kapitalistleşme sürecinin yarattığı baskıdır.

Osmanlı'da kapitalistleşme sürecinin emperyalizmin baskısı altında gerçekleşmesi kapitalist üretici güçlerin gelişimini engellemiş yarı sömürge bir yapının doğmasına neden

¹⁷⁸ Pazara dönük tarımsal üretimin başlamasıyla birlikte Ermeniler Çukurova'da, Rumlar ise Batı Anadolu'da toprak satın aldılar. Ayrıca emperyalist metropollerle yapılan ticaretin beşiği liman kentlerinde nüfusun bileşiminde gayrimüslimlerin lehine bir değişim yaşandı.

¹⁷⁹ K. Marx, F. Engels, *Komünist Manifesto Ve Komünizmin İlkeleri*, s. 113. Bu dönüşümün hakikaten Türkiye'de siyasi mücadele açısından ve sınıf mücadeleleri açısından benzer bir tepkiye yol açtığı ifade edilebilir. Geleneksel konumları sarsılan kitleler bu tarihten sonra eski düzene özlem talebiyle gerici, İslamcı siyasal akımların da kitle tabanını oluşturacaktır.

¹⁸⁰ 19. yy başından itibaren modernleşme hareketiyle birlikte saray dışında Babı Ali'de sivil bir bürokrasi vücuda geldi. 1860'lı yıllara kadar memurların sayısı arttı. Mülkiye ve harbiye gibi okullarda yetişen rasyonel düşünce kalıplarının etkisindeki bu bürokratlar devleti kurtarma amacına da sahipti. Abdülhamit döneminde iktidar tekrardan Babı Ali'den saraya geçti.

olmuştur.¹⁸¹ Ülke kapitalistleşme süreciyle birlikte muhtelif yollarla emperyalizmin denetimine girmiştir. Yed-i vahit adı verilen tekelleri kaldırarak yabancı tüccarlara Osmanlı ülkesinde önemli imtiyazlar bahşeden 1838 tarihli Baltalimanı Sözleşmesi emperyalizm denetiminde kapitalistleşme sürecinin önemli sembollerinden birisidir.¹⁸² İmparatorluğun tüm iktisadi ve mali kaynakları üzerinde denetim kuran Düyun-u Umumiye'nin 1881 yılında vücuda getirilmesiyle birlikte emperyalizmin denetimi altındaki gelişme çizgisi doruğa ulaştı.¹⁸³ 20.yy'ın başına gelindiğinde emperyalizm kapitülasyonlar, meta ihracı ve mali borçlanma mekanizması vasıtasıyla ekonomiyi denetim altına aldı. Fakat şunu da ilave etmek gerekir ki; Osmanlı imparatorluğu emperyalist ülkeler arası rekabetin bir sonucu olarak tam manasıyla sömürgeleşmemiştir.

Osmanlı'da kapitalist üretim ilişkilerinin ticaret kanalıyla yerleşmesi ekonomi de sanayileşmeye yol açacak yapısal bir dönüşüme sebep olmadı. Yabancı sermaye yatırımları daha ziyade demiryolu ve liman gibi ulaşım hizmetleri, altyapı ve kentsel hizmetlerde yoğunlaşmıştır. Bu manada 1857-66'da İzmir-Aydın demiryolu, 1880'de Adana- Mersin, İstanbul-Adapazarı-Konya demiryolu hatları inşa edildi. 1888'de Deutsche Bank Anadolu demiryolu imtiyazını elde etti. Ülkedeki yabancı sermaye yatırımları ticareti destekleyici yani ülkenin uluslararası işbölümüne hammadde tedarikçisi olarak katılma biçimine payanda olacak tarzda gelişmiştir. Ülkede en fazla ağırlığa sahip yabancı sermaye olan Fransız sermayesinin %75'i demiryolu ve liman yatırımlarına yönelikti. Yabancı sermaye ülkede bir sanayi tabanı oluşturacak yatırımlarda yoğunlaşmamıştı.¹⁸⁴ Yani yabancı sermaye yatırımlarının temel doğrultusunu imparatorluğun tarım ürünlerini kapitalist metropollerle buluşturmak amacı güdülemektedir. Marks'ın Hindistan için ifade ettiği emperyalizmin ilerletici misyonu; Türkiye örneği söz konusu olduğunda üretici güçleri geliştirmek şöyle dursun üretici güçlerin gelişimine set çekmektedir.¹⁸⁵ Zaten bu dönemde 1840'larda devlete siparişe çalışan Feshane, Bakırköy bez fabrikaları; İzmit çuha, Hereke halı ve yünlü dokuma,

¹⁸¹ Osmanlının yarı sömürge olduğu yönünde bir nitelendirme için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Yayınları, 2003, s. 19. Keyder'e göre Osmanlı ekonomisinin kapitalistleşme sürecini emperyalizm engellememiştir. Keyder, a.g.e., s. 48. Keyder'e göre Osmanlı devleti sömürgeleşme sürecine girmeden periferileşti. Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasininin Ekonomi Politikası", s. 39.

¹⁸² Baltalimanı Anlaşması için bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (dün-bugün-yarın)*, İstanbul: Cem yayınevi, 1973, s. 102-106.

¹⁸³ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Altın kitaplar yayınevi, 1999, s. 39-45. Avcıoğlu, a.g.e., s. 124-132.

¹⁸⁴ Keyder, a.g.e., s. 66-67.

¹⁸⁵ Hindistan örneği için bkz. Cristian Barsoc, *Kapitalizmin Çarkları Marksist İktisadi Analiz Öğeleri*, İstanbul: Yazın yayıncılık, 1997, s. 80-81.

Beykoz deri işleme fabrikaları dışında kayda değer bir sanayi yapısına rastlanmaması bu savı doğrulamaktadır.

Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi gibi vesikalarda ifadesini bulan Osmanlı modernleşmesi kapitalistleşme sürecinin sonucu olarak meydana gelmiştir. Altyapıda meydana gelen değişimler üstyapıda bir dönüşümü de zorunlu kılmıştır. Sözgelimi toprakta özel mülkiyet olgusunun zuhur etmesi beraberinde 1858 tarihli Arazi Nizamnamesini getirmiştir.¹⁸⁶ Yoksa bu reformlar bürokrasinin kendi ajandasının ve ayrıcalıklarını genişletme ihtiyacının bir sonucu olarak uygulamaya koyduğu iradi tercihinden ileri gelmez. Bürokrasi sözü edilen üstyapı dönüşümlerinin yalnızca icracısıdır. Kuşkusuz ki; icra sürecinin biçimi bürokrasinin ağırlığının artmasına sebebiyet vermiş olabilir fakat bu durum bürokrasinin sözü edilen süreçleri külliyen yönlendirdiği şeklinde tefsir edilmemelidir. Bu üstyapı değişimlerini yalnızca bürokrasinin eseri olarak telakki etmek emperyalizmin baskısı altında yarı sömürge bir ülkenin konumunu gözden kaçırarak; bürokrasiye olağanüstü bir manevra kabiliyeti ve alanı atfetmek anlamına gelir. Sungur Savran'ın cümlelerinde üstyapı değişimlerinin bürokrasinin bir eseri olarak değil kapitalistleşme sürecinin sonucu olarak vuku bulduğunu yakalamak mümkün: "...Sened-i İttifak (1808), Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesiyle sonuçlanan Vaka-yı Hayriye (1826), Batı'nın burjuva toplumunun hukuki biçimlerini ilk kez Osmanlı toplumuna aktaran Tanzimat (1839), özel mülkiyetin yasallaştırılmasına doğru ilk adımları atan Arazi Kanunnamesi (1858) ve Birinci Meşrutiyet'in ilanı (1876)... İlk bakışta aralarında bir ilişki kurulması zor gibi görünen bu olayların ortak yanı, bunların kapitalizm öncesi devletin mutlak gücünü kısıtlaması ve özel mülkiyeti adım adım yasal dokunulmazlığa kavuşturmaya başlamasıdır."¹⁸⁷

3. MİLLİ KAPİTALİZM ÇABALARI YA DA DEVLET ELİYLE SERMAYE BİRİKİMİ

1908 devrimi pozitivist kulübünün Le Marais'teki merkezinde yapılan kutlamalarla selamlandı.1908 İttihat ve Terakkinin tam anlamıyla iktidarı ele geçirdiği bir tarihe denk düşmese de; perde arkasında dahi olsa İttihatçıların iktidarının miladı addedilebilir. İttihatçılar iktidarı Mahmut Şevket Paşa'ya karşı tertiplenen suikastın ardından ise perde arkasından

¹⁸⁶ Arazi nizamnamesi için bkz. Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, Cilt: 2 (Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına), İstanbul: Belge Yayınları, 2001, s. 104–118.

¹⁸⁷ Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", s. 17.

çıkarak tamamen ellerine geçirdiler.¹⁸⁸ İttihat Terakki dönemi milli burjuvazi yaratma amacı ve İngiliz ve Fransız emperyalizmi yerine Alman emperyalizmiyle yakınlaşma çerçevesinde tanımlanabilir.¹⁸⁹ Alman emperyalizminin imparatorlukta uzun vadeli amaçlar taşıyan yatırımlar öngörmesi ve ticaret ilişkilerinde de komprador sınıfı devre dışı bırakmayı öngören bir iktisadi zihniyete sahip olması Almanları imparatorluğun merkezi yapısını korumaya sevk etti.¹⁹⁰ Dolayısıyla başlangıçtaki İngiliz yanlılığına rağmen İttihatçıları Alman emperyalizmiyle ittifaka iten nedenlerin başında Almanların imparatorluğa dönük bu telakkisi yatmaktadır. Alman emperyalizmi çıkarları gereği kendine tabi merkezi bir imparatorlukta yanaydı. Çünkü bu şekilde imparatorluğun parçalanmasından çıkarı bulunan Fransa, Rusya, İngiltere gibi diğer emperyalist ülkelerin siyasetini etkisizleştirecekti.¹⁹¹ Yani itttihatçıların milli burjuvazi yaratma amacı ile esasında Alman emperyalizminin sömürgeci amaçları çakışmaktadır. İttihat Terakki'nin milli burjuvazi yaratma doğrultusundaki çabaları devletin sermaye birikimindeki rolünü artırmış; cumhuriyet döneminde de sürecek bürokrasi-burjuvazi kaynaşmasının temellerini atmıştır.¹⁹² İttihatçılar döneminde kurulan Müslümanlara ait şirketlerin sahipleriyle İttihat ve Terakki'nin mahalli üyeleri genellikle aynı kişilerdir.¹⁹³ Adapazarı'nda demir ve tahta aksamı imal eden bir fabrikanın ortaklığının İT'nin yerel merkez üyeleriyle harbiye nezaretine ait olması İTF sermaye yakınlaşmasına bir örnek olarak takdim edilebilir.¹⁹⁴ Ayrıca başını Kara Kemal'in çektiği teşebbüslerle İttihatçıların Türk tüccar ve zanaatçısını örgütlemeye çabaladıklarını da eklemekte fayda var.

Abdülhamit döneminde Sakızlı Ohannes Efendi ve Cavit Bey nezdinde temsil edilen klasik liberalizm düşüncesinin yanında; başlıca temsilcileri Ahmet Mithat ve Kazanlı Musa

¹⁸⁸ İttihat Terakki dönemindeki siyasi gelişmeler ve İttihat Terakkinin özellikleri için bkz. Sina Akşin. "Siyasal Tarih (1908–1923), *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye (1908–1980)* içinde, der. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, 2002, s. 27–45.

¹⁸⁹ İttihat ve Terakki dönemini Boratav eksik kalmış bir burjuva devrimi veya ulusal kapitalizm doğrultusunda atılan adımlar olarak nitelendirmektedir. Bu eksikliğin nedeni ise Osmanlı'nın yarı sömürge yapısı, milli burjuvazinin yokluğu ve imparatorluğun iç parçalanma sürecine girmesidir. Boratav, a.g.e., s. 21.

¹⁹⁰ Keyder, a.g.e., s. 81-82.

¹⁹¹ 1878 Berlin Anlaşması ile Ruslara Ermenilerin hamiliği hakkı tanınarak Rusya'nın imparatorluğun içişlerine müdahalesi resmileştirildi. Ruslar siyasi olarak Amerikalılar ise kültürel düzeyde Ermenilerle işbirliği içindeydi. Fransızlar Katoliklerin himayesini üstlenirken, Rumlar ise hem Yunanistan ile hem de Fransa ve İngiltere ile işbirliği halindeydiler. Dolayısıyla siyasi birliğini geç tamamlayan Alman emperyalizminin Abdülhamit döneminde Müslümanları İttihatçılar zamanında ise Türkleri öne çıkaran politikalara destek vermesi bu tabloya bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

¹⁹² Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ekonomiye devlet müdahalesinin güçlü devlet telakkisinden kaynaklandığını ileri süren ve ayrıca ekonomiye devlet müdahalesinin biçimleri için bkz. Feroz Ahmad, "Türkiye'de Devlet ve Müdahale", *Türkiye Sorunları Dizisi 4*, İstanbul: Alan yayıncılık, 1993s. 136–147. Ahmad da bu makalesinde ekonomide devlet müdahaleciliğinin belli bir konjonktürün ürünü olduğunu görmek yerine müdahaleciliği güçlü devlet telakkisine özgülemektedir.

¹⁹³ Keyder, a.g.e., s. 91.

¹⁹⁴ Buğra, a.g.e., s. 71.

Akyiğitzade olan milli burjuvazi inşa etme amacının ideolojik plandaki karşılığı olan milli iktisat okulu; İttihatçı kimi düşünürler şahsında karşılık bulmuştur.¹⁹⁵ Alman Tarihçi Okulu'nun korumacı ve sanayileşmeci doktrininden etkilenen bu akımın düşüncelerini¹⁹⁶ İttihat Terakki döneminde Parvus Efendi, Yusuf Akçura, Mois Cohen (Tekin Alp), Ziya Gökalp gibi mütefekkirler dile getirdiler. Bu yazarlar görüşlerini genellikle İktisadiyat Mecmuası ve Türk Yurdu dergilerinde serd ettiler. Milli iktisat yaklaşımının temel görüşü her ne surette olursa olsun bir yerli ya da milli burjuvazi yaratmak biçiminde tanımlanabilir. İttihatçılar'a bu ideali gerçekleştirmek için ise 1. Dünya Savaşı gerekli olanakları sundu.¹⁹⁷

Savaş sırasında oluşan kıtlık ve karaborsa koşulları ilksel sermaye birikimini tetikleyen asal mekanizmalardır. Savaş bir yandan iç piyasanın entegrasyonu için öte yandan da ilksel sermaye birikimi için gerekli koşulları hazırladı.¹⁹⁸ “Sadrazam Talat Bey'in ünlü deyişiyle, bundan önceki bütün savaşlarda, savaşı servete dönüştüren gayrimüslimler olmuştu. Savaştan zengin olmanın sırası şimdi Türklere gelmişti.”¹⁹⁹ İttihatçılar savaş sırasında spekülasyon ve karaborsa faaliyetlerine göz yumarak aslında Müslümanların sermaye birikimine imkan sağlamayı amaçlamaktalar. 1.Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da spekülasyon faaliyetlerini önlemek amacıyla oluşturulan Men-i İhtikar Heyeti bile; Müslüman Türk burjuvazisine sermaye aktarımının önemli bir mekanizması haline gelmiştir.²⁰⁰ Fakat milli burjuvazi inşa edilmesi doğrultusundaki bütün bu adımlara rağmen yaratılan müslüman Türk tüccarı sayısı hala birkaç binden fazla değildi.²⁰¹ Yani bütün bu çabalara rağmen yine de ekonominin Türkleştirilmesi hususunda önemli bir mesafe kat edildiği öne sürülemez.²⁰²

¹⁹⁵ a.g.e., s. 303.

¹⁹⁶ Almanya'da milli sanayici görüşler için Kazgan, a.g.e., s. 167-169; ayrıca Alman tarihçi okul için Kazgan, a.g.e., s. 172-174, Gülten Kazgan, “Alman Tarihçi Okulu”, Ekonomi Ansiklopedisi, Cilt: 1 , İstanbul: Paymaş Yayınları, 1984, s. 39-40.

¹⁹⁷ İttihatçılar baştan beri bir burjuvazi yaratmak peşindeydiler. Daha savaş öncesinde; yerel üretimde kullanılacak girdilerde gümrük muafiyeti, vergi muafiyetleri, fabrika kurulmasında devlet arazisinin karşılıksız tahsisi gibi sermaye sınıfına ayrıcalıklar tanıyan 1913 tarihli sanayi teşvik kanununda bu çaba görülebilir.

¹⁹⁸ Batıda ilksel sermaye birikimi sömürgecilikten elde edildi. Batıda kapitalizm kendi içsel dinamiklerinin dışında sömürgecilik de kapitalizmin gelişimini hızlandırdı. Devlet bu gelişmeyi hızlandırmak yönünde sömürgecilik döneminde önemli bir rol üstlendi. Fügen Eryılmaz, *Kapitalizm ve Ulusal Ekonominin Dönüşümü*, İstanbul: Belge yayınları, 1993, s. 104. Dolayısıyla devletin sermaye birikimi sürecinde oynadığı roller farklılık göstermekle birlikte, kapitalistleşme sürecindeki rolü ortaktır.

¹⁹⁹ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)*, Ankara: Tarih Yurt yayınları, 1982, s. 147–148.

²⁰⁰ Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 73.

²⁰¹ Keyder, a.g.e., s. 94.

²⁰² Ekonominin Türkleştirilmesinin bir ayağını da Anadolu'nun etnik bileşiminde Türklerin ağırlığını artırmaya dönük İttihat Terakki'nin çekirdek örgütü Teşkilat-ı Mahsusa tarafından yapılan operasyonlar teşkil etmektedir. İttihatçılar daha 1913 yılında Kuşçubaşı Eşref önderliğinde Batı Anadolu bölgesinin Türkleştirilmesi doğrultusunda konspiratif çeteci örgütlenmelere girişti. Batı Anadolu'daki Rum çiftliklerin Türkler tarafından gasp edilmesini sağladılar. Batı Anadolu'da Türkleştirme operasyonları sonucunda yalnızca İzmir ve çevresinde

1923'te Türk Ticaret Salnamesi için yapılan bir araştırmada hala firmaların %72'si gayrimüslimlerin ya da yabancıların mülkiyetindedir.²⁰³ Fakat ilave edilmesi gereken bir husus, milli burjuvazi yaratma gayesine bağlı olarak Anadolu'da türeyen Müslüman Türk kökenli tüccarların daha sonra Kurtuluş Savaşının sınıfsal tabanını ve Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin çekirdeğini meydana getirdiğidir.

Ayrıca imparatorluğun kuruluşundan beri en temel iktisadi meselelerden birisi olan İstanbul'un iâşesi için Anadolu'dan taşınacak buğdaylar için elde edilen vagon imtiyazlarının da Türk-müslümanlara tahsis edilmesi ilksel birikim mekanizmasının en önemli araçlarıdır.²⁰⁴ Savaş yıllarında Alman Merkezi Satın Alma Komisyonu (ZEG) da Alman ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Alman ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaya dönük iktisadi faaliyetler de yerli burjuvazinin sermaye birikimi elde etmesine önemli oranda destek sunmuştur.

Savaş öncesinde Anadolu'da entegre bir iç piyasadan söz etmek mümkün değildir. Selanik, İstanbul gibi imparatorluğun önemli iktisadi merkezleriyle Anadolu arasındaki iktisadi bağlantılar cılızdı. Boratav'ın naklettiğine göre İstanbul'a Anadolu'dan buğday taşımak New York'tan ithal edilen buğdaya göre %75 daha pahalıydı.²⁰⁵ 1.Dünya Savaşı'nın uluslararası ticaret yollarını tıkaması neticesi İstanbul'un iâşesi için Anadolu'ya müracaat edilmesi, Anadolu çiftçisinin artık İstanbul için üretmesine neden oldu.

130000 Rum zorla göç ettirildi. Bkz. Akçam, Taner, "Hızla Türkleşiyoruz", *Birikim*, Sayı:71-72, Mart-Nisan 1995, ss. 17-33. Bu rakam ise dönemin nüfusu göz önüne alındığında oldukça yüksek bir sayıya tekabül etmektedir. İttihatçılar tarafından iktisadi hayatın Türkleştirilmesine ve Anadolu'nun etnik bileşiminin Türkleştirilmesine dönük icra edilen politikalar Cumhuriyet döneminde de iktisattan, toplumsal hayatın her sahasının Türkleştirilmesine kadar sürecektir. Bu konuda bir makale için bkz. Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan "Türkleştirme" Politikaları", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 26, sayı: 156, Aralık 1996, s. 4-19. Ayrıca 1915 yılında uygulanan Ermeni tehcirinden sonra da Ermenilerin mal varlıkları Müslüman Türkler tarafından gasp edildi. Aslında İttihatçıların gizli suretinde daima Türkçülük birincildir fakat İttihatçılar Balkan Savaşlarının bitimine kadar; imparatorluğun tüm etnik ve dinsel unsurlarının merkeze sadakatine dayalı birliğini öngören İttihatı Anasır siyasetini savundular. Ne ki; bu muhtelif etnik ve dinsel unsurların birliğinin de korunu Türk etnisi teşkil edecektir yani birliğin merkezinde Türkler yer alacaktır. Balkan Savaşları işte bu merkezdeki Türk korunun iyice çevreye de yayılmasına vesile olacaktır. Bu tarihten sonra Türkçülük İttihat ve Terakki düşüncesine dünyası için hem iktisaden hem de siyaseten hakim ideoloji haline gelecektir.

²⁰³ Kazgan, a.g.e., s. 68.

²⁰⁴ İttihatçıların milli iktisat siyasetinden Türk ve Müslümanların yanında Yahudiler de istifade etti. Yunanlıların 1912'de Selanik'i ele geçirmesinin ardından Yahudiler iktisadi ve ticari faaliyetlerini İstanbul'a naklettiler. Yahudilerin herhangi bir emperyalist devletle somut işbirliği içine girmemeleri de İttihatçıların Yahudi sempatisinin en başta gelen nedenidir. Türk milliyetçiliğinin ideologları arasında Yahudilerin yer alması, Yahudi entelektüellerin İT üzerindeki bu iktisadi çıkar ortaklığı bağlamında değerlendirilebilir.

²⁰⁵ Boratav, a.g.e., s. 28.

1.Dünya Savaşının İttihatçılara milli ekonomi ajandasını hayata geçirme imkanı sunduğundan yukarıda bahsedilmişti. 1. Dünya Savaşının başlamasıyla Düyun-u Umumiye'nin faaliyetlerine son verilirken, 1863 yılında bir İngiliz-Fransız ortaklığı biçiminde kurulan imparatorluğun mali açıdan bağımlı yapısının simgesi Osmanlı Bankası'nın da faaliyetleri durduruldu.²⁰⁶ Bu banka imparatorluğun tüm mali işlerinde yetkili bir nevi merkez bankası fonksiyonuna sahiptir.

İttihatçılar dış ticaret üzerinde denetime giderek; 1914'de %11'lik ad valorem gümrük resmi oranını %15'e çıkardılar. Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen savaş yıllarında önce %15 'e yükselttikleri gümrük resimlerini daha sonra da %30'a yükselttiler. 1916'da ise spesifik gümrük tarifelerini uygulamaya koydular. Ayrıca gümrük tarifelerini de yükselttiler.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kapitülasyonların devam etmesinden yanayken; İttihatçılar kapitülasyonların kaldırılmasına çabaladılar. İttihatçılar 1. Dünya Savaşı'nın neden olduğu koşullardan faydalanıp uluslararası baskının zayıflamasını fırsat bilerek kapitülasyonları kaldırdı. Ayrıca Çerkez köle ve cariyeye satışı men edilmiş, padişah emlaki maliyeye devredilirken, saray harcamaları da sıkı mali denetim altına alınmıştır. İttihatçılar sathi olarak kapitülasyonlar gibi emperyal enstrümanları lağvederken, emperyal mali ve iktisadi ilişkilerin devamını sağlayan yabancı sermaye ve dış borçlanma gibi temel mekanizmaları gözden kaçırmışlardır. İttihatçılar yabancı şirketleri Osmanlı mahkeme ve mevzuatına tabi kılan hukuksal düzenlemeler yaptılar. İttihatçılar yabancı demiryollarının yönetimini değiştirirken, yabancı bankaları da denetlemeye cehd ettiler. İT zamanında 24 banka, 72 tane A.Ş kurulmuştur. Bu bankaların 6'sı yabancılar tarafından birisi Ermeni azınlıklar tarafından kurulurken; gerisi Müslüman Türklere aittir.²⁰⁷

Ayrıca 1908'in ağustos ve eylül aylarındaki işçi grevlerine İttihat ve Terakki hükümeti işçi-emekçi düşmanı hükümlerle malul Tatil-i Eşgal Kanunu ile karşılık vererek; işçi sınıfının yükselişini önlemeye çalıştı. Bu bakımdan İttihat ve Terakki ile kemalizm arasında illaki bir süreklilikten söz edilecekse; bu süreklilik devletçi-bürokratik bir zihniyet temelinde değil, her iki akımın da işçi sınıfı düşmanlığı ile müseccel ideolojik yaklaşımları temelinde kurulabilir.

²⁰⁶ İttihatçılar bankanın faaliyetlerinin durdurulmasıyla birlikte para politikası hususunda ilk defa bir serbesti elde ederek; Berlin'de depolanan altınları karşılık göstermek suretiyle emisyon yoluna gittiler.

²⁰⁷ Buğra, a.g.e., s. 71.

Tıpkı İttihatçıların Tatil-i Eşgal Kanunu gibi 1936 yılında faşist İtalya'dan adapte edilen İş Kanunu da işçi sınıfı aleyhine hükümler ihtiva etmektedir.

Son olarak İttihatçıların belli bir ideolojik netlikleri, programları bulunmadığı ifade edilebilir.²⁰⁸ İttihatçıların ideolojik yapısını somut koşullara göre politikalarını değiştiren bir pragmatizm düsturu şekillendirmektedir. İttihatçıların pragmatist felsefi mantaliterini devralan Kemalistler ile İttihatçılar arasında bu zeminde bir ideolojik süreklilikten bahsedilebilir.

4. KURTULUŞ SAVAŞI VE CUMHURİYETİN İLK YILLARI: SINIFSAK VE İKTİSADİ GELİŞMELERE BİR BAKIŞ

Emperyalist devletlerin hegemonya mücadelesi, SB'nin ortaya çıkması, Kemalistlerin İtalya ile anlaşmaları, emperyalist devletlerin Yunanlıların yerine zayıf bir Türkiye tercih etmeleri gibi nedenlerle, Kurtuluş Savaşı kısa sürmesine rağmen; Kurtuluş Savaşı'nda 37 bin şehit verildi, 441 köy tamamen, 463 köy ise kısmen harap oldu.²⁰⁹

²⁰⁸ Jön Türk düşüncesinin ön planında bir iktisadi program değil, devleti kurtarmayı amaçlayan bir siyasi eylemcilik yer almaktadır. Jön Türklerin başlıca kaygısı Osmanlı devletinin özerkliğini ve coğrafi bütünlüğünü yeniden kurmaktır. Keyder, a.g.e., s. 78. Keyder'e göre Jön Türklerle Meiji restorasyoncuları arasında da bir paralellik kurmak mümkün değildir. Meiji restorasyoncuları devleti aynı zamanda ekonomiyi de yeniden yapılandırma amacını ön planda tutarak ele geçirirken Jön Türklerin devleti ele geçirme operasyonunda iktisadi faktörler ön planda değildir.

²⁰⁹ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim*, İstanbul: Aydınlık Yayınları, s. 39. I.Dünya Savaşı sırasında ise daha büyük bir insan kaybı meydana geldi. Sadece Enver Paşa'nın Sarıkamış'tan Erzurum'a geri dönen ordusunda 90000 kişiden 12000 kişi hayatta kalmayı başarırken; I.Dünya Savaşı'nda toplam olarak ise 59.462' si çarpışmalarda geri kalanı da soğuktan ya da sıcakta kavrularak yahut çeşitli salgın hastalıklardan mütevellit 461321 kişi hayatını kaybetmişti. Bkz. Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, Cilt: 3 (I.Dünya Savaşından 1971'e), İstanbul: Belge Yayınları, 2005, s. 12. Cumhuriyetin devraldığı iktisadi ve demografik miras da bu tablonun izlerini taşımaktadır.

Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'nin neredeyse bütün üretici güçleri tahrip edildi. Bu dönemde erkek nüfusun büyük bir kısmının cephelede savaşması sonucunda Anadolu'da tarımsal üretimde önemli düşüşler meydana geldi. Salgın hastalıklar da nüfusun düşmesine sebep oldu. Öte yandan savaş sonrasında Anadolu'nun demografik yapısında ve etnik bileşiminde de önemli değişimler meydana geldi. Anadolu topraklarının 1914 yılında 16.2 milyon olan nüfusu 1927'de 13.6 milyona düştü. Nüfusun bu denli düşüşünde kuşkusuz ki savaşlarda yitirilen insan sayısı önemli bir etken olmakla birlikte; bu dönemde nüfusun etnik kompozisyonunda meydana gelen değişim de nüfustaki azalmanın önemli sebeplerindendir. Rumların 1923'teki Lozan anlaşması gereği nüfus mübadelesiyle Anadolu'dan zorunlu göçe tabi tutulmaları, Ermenilerin tehcir yoluyla Anadolu'dan sürülmesi sırasında yaşadıkları katliamlar etnik bileşimdeki değişimin en önemli nedenidir. Lozan anlaşması'nda ilk tartışılan husus Rum nüfusun statüsüydü. Nüfus mübadelesine göre ülkeden zorunlu göçe tabi tutulan Rum nüfusun malvarlığı kamulaştırılarak Yunanistan'dan göç edenlere verilecekti. Gayri Müslimelerin topraklarını ise genellikle Kurtuluş Savaşına katılan eşraf ele geçirmişti. Nüfus mübadelesinde etnik unsurlardan ziyade dinsel kriterler esas alınmıştır. Mübadelede İslam Yunan vatandaşları ile Ortodoks Türk vatandaşlarının değişimini esas almaktadır. Yani Rum milliyetine mensup olmaktan önce aranan şart Ortodoks olmaktır. Örneğin Karaman civarındaki Türkçe konuşan Karamanlı Ortodokslar mübadeleye tabi tutuldu. 1914'te bugünkü Anadolu topraklarının Kars ve Artvin vilayetleri dışında kalan bölümünde nüfusun %20'sini gayri Müslimler teşkil etmektedir. Gayrimüslimlerin %11.2' sini 1.7 milyon nüfusla Rumlar, %8'ni 1.2 milyon nüfusla Ermeniler

Kemalistler Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'nun varlıklı kesimlerine ve eşrafa dayandılar fakat eşraf, etkisi altındaki köylü yığınları Kurtuluş Savaşı esnasında mobilize etme başarısını gösteremedi. Kurtuluş Savaşı sırasında asker-bürokrat kadronun kurduğu ittifak sonraki rejimin de siyasi karakterinin ve iktidar blokunun biçimlenmesinde mihenk taşıdır. Daha 1922 yılında Mustafa Kemal'in Sovyet büyükelçisi Aralov'a verdiği mülakattaki şu cümleler hem Kurtuluş Savaşı'nın hem de Cumhuriyet döneminin sınıf karakterini ele vermektedir. "Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamız ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Benim amacım Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır."²¹⁰ Gerçekten Cumhuriyet dönemi boyunca uygulanan iktisat politikaları bu nosyon çerçevesinde devlet eliyle zengin yaratma amacını taşımakta; iktisat politikalarının çerçevesini ise hakim sınıfların çıkarları tayin etmektedir.²¹¹

Yine Mustafa Kemal'in 15 Ocak 1923'te başlayıp Mart sonunda biten daha ziyade piyasa ilişkilerinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin geliştiği Adana, Mersin, İzmit, İzmir gibi kentlere CHF'nin örgütlenmesi kapsamında düzenlediği gezide serd ettiği cümleler yeni rejimin sınıf karakterinin anlaşılması bakımından elzemdir. Mesela Mustafa Kemal'in Balıkesir Paşa Cami'nin minberinde yaptığı konuşmada sarf ettiği şu cümleler yeni rejimin sınıfsal karakterini de ifşa etmektedir. "Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaeaneleyh bu (büyük) arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi

geriye kalan kısmını da Yahudi, Süryani, Asuri, Yezidi gibi muhtelif etnik ve dinsel unsurlar teşkil etmektedir. 1927 nüfus sayımında elde edilen verilere bakıldığında ise nüfusun etnik bileşiminde hakikaten trajik denilebilecek bir değişim yaşanmıştır. Türkiye'nin 13.6 milyonluk nüfusunun %99'unu artık müslümanlar oluştururken Ermenilerin ve Rumların nüfusu sadece İstanbul'la mahdut olmak suretiyle sırasıyla 77 000 ve 110000'dir. Bu dönemde daha ziyade gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı kentlerde nüfusta önemli azalma meydana geldi. Şebinkarahisar, Bitlis, Van, Harput, Arapkir gibi Anadolu'nun önemli kentleri adeta bir köye dönüştü. Bkz. Tezel, a.g.e., s. 400. Nüfusun etnik bileşimindeki bu değişiklik ise ekonomik, sosyolojik ve sınıfsal menfi sonuçlar yarattı. İstanbul'daki Rum ve Ermeni nüfus varlığını koruduğu için ticaret alanında bir boşluk doğmadı fakat Anadolu'daki imalat sanayi işyerlerinin hem sermayedarları hem de emekçileri genellikle gayrimüslim kökenli olduğu için Anadolu'daki işyerlerinin çoğu kapandı. Ayrıca Batı Anadolu'da piyasaya dönük üretim yapan çiftliklerde çalışanların büyük kısmı uzman Rum çiftçilerdi. Bunların Anadolu topraklarını terk etmesi ve yerlerine gelen muhacirlerin aynı sahadaki vasıflı işgücü talebini telafi edememeleri tarımsal üretim üzerinde olumsuz tesirde bulundu. Cumhuriyetin devraldığı tarımsal yapı hala ilkel tekniklerin ve araç-gereçlerin hakim olduğu bir görünümdeydi. Yalnızca batı bölgelerinde ve demiryolu havzalarında/hinterlandında ileri teknolojili intansif tarım teknikleri uygulanmaktaydı.

²¹⁰ Tezel, a.g.e., s. 148.

²¹¹ Türkiye'nin özgüllüğünü bürokrasinin iktidarının sürekliliğinde değil, kapitalistleşme sürecinin özgüllüğünde aramak gerekir. Sermaye birikiminin yetersiz olduğu bir ülkede devlet burjuvazi yaratmak ve sermaye birikimini sağlamak amacıyla mecburen devreye girmiştir tıpkı Prusya'da olduğu gibi. Bu gelişme ise bürokrasinin iktidar bloku içindeki gücünü artırıcı bir etki yapmakla beraber sermaye sınıfını bürokrasiye yapısal olarak tabi kılmamıştır. Yani bu etki bürokrasinin diğer sınıflar karşısında yapısal olarak özerklik taşıdığı anlamından ziyade bürokrasi ve burjuvazi kaynaşması biçiminde okunmalıdır.

bunların menfaatlerini...temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz...Kaç milyonerimiz var?Hiç.Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz.Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin,hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız.”²¹² Gerek 1924 Anayasasının özel mülkiyeti kamulaştırmaya karşı koruyan hükümleri; gerekse de 1924’te çıkarılan Kadastro Kanunu ve 1926’da Türkiye gerçekliği göz önüne alınmadan çıkarılan Medeni Kanun çerçevesinde yapılan tapu kayıtlarının nüfuzlu ailelerin çıkarları lehine işlemesi; yeni rejimin büyük arazi maliklerine sempatisinin en pratik göstergeleridir.²¹³

4. 1. Devlet Eliyle Sermaye Birikimi

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı’dan devralınan ekonomik yapıdan tam manasıyla bir kopuş gerçekleşmemiştir. 1923–29 dönemi ile İttihatçıların uyguladığı iktisat politikaları ve sınıfsal tercihler arasında bir süreklilik göze çarpmaktadır. Her ne kadar milli iktisat okulunun korumacı politikaları Lozan’daki bağımsız gümrük siyasetine konan engeller nedeniyle uygulanamasa da; bu dönem milli burjuvazi yetiştirme gayesi sürmektedir.²¹⁴ Dönemin iktisat politikaları bu amaca matuf olarak tayin edilmektedir.²¹⁵

²¹² Tezel, a.g.e., s. 139.

²¹³ Hükümet Osmanlı döneminde verilen belgeleri tapu kaydı için yeterli saydığından toprağın mülkiyeti nüfuzlu ailelerin eline geçti. Ayrıca bu kesimler Rum ve Ermenilerden boşalan toprakları da gasp ettiler. 1924 Anayasası ve 1926 Medeni Kanun ile beraber özel mülkiyet tam manasıyla hukuki güvenceye kavuşturulmaktadır. Kapitalizmin üstyapı kurumlarının yerleştirilmesi ve kapitalist özel mülkiyeti güvenceye kavuşturma yolundaki hukuki düzenleme 19 yy.’da başlamıştı. Bu manasıyla cumhuriyet rejimi de Türkiye’nin kapitalistleşme süreci doğrultusundaki gerekli adımları atmaya devam etmektedir. Fakat bu dönemde her konuda olduğu gibi hukuk sahasında da düalist bir yapı mevcuttur. Kemalist hukuki reformlar bu düalist yapıyı lağvederek tam manasıyla özel mülkiyete dayanan bir yapıyı yerleştirdi.

²¹⁴ Lozan Anlaşmasına ilave olarak akdedilen Ticaret Sözleşmesi 5 yıl süreyle bazı ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılarak yerine yenilerinin konmasını, 1916 yılında uygulanan gümrük tarifesinin esas alınarak 5 yıl değiştirilememesini öngörmektedir. İthal mallarla yerli mallar farklı oranlarda vergilendirilememektedir. Ayrıca Lozan anlaşmasının hükümlerine göre Türkiye 1929’da başlamak kaydıyla Osmanlı borcunun 2/3’ ünü ödeme işini de yüklenmektedir.

²¹⁵ Dönemin iktisat politikalarının tayininde İzmir İktisat Kongresi kritik bir dönemeci teşkil etmektedir. Genellikle yeni rejimin uygulaması gereken iktisat politikalarının münazara edildiği İzmir İktisat Kongresi Kurtuluş Savaşı’nın sınıfsal kompozisyonunun bir tezahürüdür. Bkz. Fikret Başkaya, Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007, s. 216. 1923 yılının Şubat ayında İktisat Vekili Mahmut Esat tarafından mesleki temsil prensibine göre tertiplenen Kazım Karabekir’in başkanlık ettiği Mustafa Kemal’in ise açılış konuşmasını yaptığı İzmir İktisat Kongresi yeni rejimin uygulamaya koyacağı iktisat politikası bakımından önemli kararlar takdim etmektedir. İzmir iktisat kongresinde Misak-ı İktisadi kabul edildi. Ayrıntılar için bkz. Avcıoğlu, a.g.e., s. 347-348. Kongre ecnebi sermayeye karşı olmadığını altını çizecektir hususiyetle.İzmir İktisat Kongresinde alınan ilke kararları ve sonraki uygulamaları için bkz. Tezel, a.g.e., s. 151-152. İzmir İktisat Kongresi ile bir yandan yeni rejimin yönetici kadrosuyla Kurtuluş Savaşı sürecinin dışında kalmış İzmir ve İstanbul Türk Müslüman sermayesi arasında bağlantılar kurulmakta, öte yandan da Lozan görüşmeleri arifesinde emperyalist devletlere liberal iktisat politikalarına sadık kalınacağı yönünde mesaj gönderilmektedir. Her ne kadar kongreye katılımda mesleki temsil ilkesi gözetilmişse de kongrenin toplumun tüm sınıflarının katılımına cevaz veren bir yapı taşımadığı da aşıkardır. Kongreye köylü kesimini temsilen katılan delegeler genellikle büyük toprak sahiplerinden, işçileri temsilen katılan delegeler de İstanbul tüccarının bir paravan teşkilatı olan Ameli Birliğinden müteşekkil unsurlardır. İstanbul tüccarı ile toprak

Lozan'da ithal mallarla yerli mallara farklı oranda vergi salınmasının engellenmesi hükümetin korumacı iktisat politikalarını icra etmesi hususunda elini kolunu bağlamıştır. Bu yüzden devlet tekellerinin dağıtımını milli burjuva yaratma gayesi doğrultusunda bir fonksiyonu ifa etmiştir.²¹⁶ Pek çoğunun yönetiminde bürokratların yer aldığı devlet tekelleri yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş, bu şirketler elde ettikleri tekel ayrıcalığından istifade ederek muazzam karlar elde etmişlerdir. Bu tekellere kibrit, çakmak, ispirto ve alkollü içki, barut ve patlayıcı maddeler, petrol ve benzin ithali ve büyük limanların işletilmesi örnek olarak verilebilir.²¹⁷ İstanbul Tekel inhisarı imtiyazını elde eden cumhuriyet döneminin önemli iktisadi figürlerinden Ahmet Hamdi Başar'ın Murat Belge tarafından nakledilen cümleleri cumhuriyet döneminde milli burjuvazi yaratma gayesi doğrultusunda toplumsal kaynakların nasıl bazı ayrıcalıklı kişilere tahsis edildiğini göstermesi bakımından oldukça çarpıcıdır. "...Neye, nemize güvenerek biz beş arkadaş İstanbul Liman İşleri İnhisarı'na talip oluyorduk. İzmir'e 1 milyon verilmişse, bize en azından 5 milyon verilmeliydi. Bizim ise topu topu 10 bin liramız vardı. Biraz kendimizi sıkıştırırsak, aramızda 20 bin lira toplayabilirdik.

Acentalardan para bulmak? Bunun lafını bile dinlemeye tahammülümüz yoktu. Biz İstanbul Limanını millileştirmek için yola çıkmıştık. Bu, milli bir dava idi. Hükümetten başka hiçbir yerden para alamazdık." Bu cümlelere bakıldığında devletin sermaye birikimindeki rolü ve sermaye birikiminin milli bir amaca hizmet etmesi olmak üzere iki saptama yapılabilir. Fakat daha sonraki satırlar okunduğunda milli bir amaçtan ziyade kişisel zenginleşmenin ön planda olduğu görülecektir. Murat Belge'nin naklettiğine göre Başar şöyle devam etmektedir: "...Hakkımız değil miydi para kazanmak? Kişiliklerimizle, bize inhisarı verecek olanlarla kurduğumuz çok iyi ilişkilerle koskoca bir inhisarı elde ettik mi, değil kendilerimize, sülalelerimize yetecek kadar servet sahibi olabilirdik. Biz namuslu, dürüst

ağaları 1135 kongre delegesi arasında kongrede en etkili olan kesimdi İstanbullu Türk tüccarlar MTTB Merkez-i Umumisinin hazırladığı bir raporda; yabancıların tekel ayrıcalıklarının kaldırılmasını talep etmektedir. Önce İstanbul burjuvazisi İttihatçılar dönemindeki yerli burjuvaziyi kollayan mili iktisat ya da talan politikasının devamını istemektedirler. İstanbul tüccarı Kurtuluş Savaşının hemen ardından örgütlenerek; dışında kaldığı Kurtuluş Savaşını, yürüten kadroyla bağlarını güçlendirmek istemiştir. MTTB'nin kuruluşunda Ahmet Hamdi Başar'ın çok fazla emeği geçmiştir. Bu birliğin amacı gayri Müslimlerin iktisadi hayattaki konumunu ele geçirmektir. MTTB ayrıca işçileri Türkiye Umum Amele Birliği; esnafları da İstanbul Esnaf Birliği çatısı altında teşkilatlandırdı. Bu birliğin kurucu listesi için bkz. Avcıoğlu, a.g.e., s. 339. Kongrede alınan kararlar bu kesimlerin çıkarları uyarınca şekillenmiştir. İzmir iktisat kongresi için bkz. Avcıoğlu, a.g.e., s. 338-349.

²¹⁶ Gayrimüslimler de din ve tabiyet değiştirerek Türk tüccar ve burjuvazi yetiştirme muamelesinden faydalanmayı başardılar.

²¹⁷ Boratav, a.g.e., s. 40.

adamlardık. Böyle olmamız bir kombinezon yapıp bir işe girişerek zengin olmamıza manimiydi?... Galiba işin doğrusu biz para kazanmak, zengin olmak için harekete geçtik.”²¹⁸

Devlet eliyle zengin yaratma amacının önemli araçlarından birisi de;1924 ‘te kurulan İş Bankasıdır. Mustafa Kemal’in eşi Latife Hanım’ın babasının yanında kurucuları arasında çok sayıda mebus, üst düzey bürokrat, İzmir ve Anadolu kentlerinin tacirlerinin de bulunduğu İş Bankası özel hukuk alanında bir A.Ş olarak kuruldu.²¹⁹ Bankanın 12 250 000 TL’lik sermayesinin 1/8 ‘i hazine tarafından, bir kısmı Mustafa Kemal’e Kurtuluş Savaşı sırasında Hintli müslümanlar tarafından yardım olarak gönderilen paradan, bir kısmı da CHF tarafından karşılandı.²²⁰

İş Bankası bürokrasi ile burjuvazi arasında ilişkileri sağlayan bir köprü gibidir. Bu banka iktisat politikalarını sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda yönlendiren çok önemli bir baskı grubu meydana getirmiştir. Bu baskı grubunda, bankayı temsil eden kişiler de Fransızca çıkarıcı sözcüğünün karşılığı olarak aferist olarak nitelendirilmektedir.²²¹ Bu yönüyle bile İş Bankasının mevcudiyeti Türkiye burjuvazisinin cılız olsa bile örgütlü bir yapıya sahip olduğunun da delilidir.

1923–29 arasında uygulanan iktisat politikalarıyla sermayedar yaratmak ya da özel sermaye birikimini muhtelif yollarla artırmak öngörülmektedir.²²² Bu amaçla 1924’te deniz taşımacılığını teşvik için gemi ithali vergiden muaf tutuldu. Ayrıca devlet bankalarının kredileri zengin yaratma amacına tahsis edilirken, devlet ya da hazinenin bazı şirketlere iştiraki yoluyla da özel sermaye kesimine kaynak aktarıldı.²²³

Cumhuriyetin ilk yılları siyasi kadrolarla bürokratların ya doğrudan sermayedar olmalarına ya da siyasi bürokratik nüfuzlarını kullanmak suretiyle sermayeye çıkar sağlamak

²¹⁸ Murat Belge, “Ahmet Hamdi Başar’ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üstüne Düşünceler”, *Birikim*, Sayı: 11, Ocak 1976, s.16.

²¹⁹ İş Bankası İttihatçılar tarafından kurulan İtibarı Milli Bankasıyla 1927’de birleştikten sonra hızlı bir gelişim kaydetti. İş Bankası’nın genel müdürlüğüne Celal Bayar atanmıştır.

²²⁰ Tezel, a.g.e., s. 230.

²²¹ Boratav, a.g.e., s. 41.

²²² 1927’de 1055 sayılı Teşviki Sanayi Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla sermaye sınıfına tanınan ayrıcalıklar için Başkaya, a.g.e., s. 22, ayrıca Avcıoğlu, a.g.e., s. 379-382. Yalçın Küçük, 100 Soruda Planlama, Kalkınma ve Türkiye, İstanbul: Gerçek yayınevi, 1971, s. 214. MK’nın kişisel serveti bile bu sermaye sınıfı yaratma amacının yönetim katlarında nasıl bir meşruiyete sahip olduğunun göstergesidir. Kemalistler yalnızca burjuvazi yaratmamışlar. Bizatihi kendileri burjuva haline gelmişlerdir. Başkaya, a.g.e., s. 230. Sözelimi Türkiye Milli İthalat ve ihracat A.Ş’nin kurucuları arasında 54 mebus 37 tüccar bulunmaktadır. Başkaya, a.g.e., s. 225.

²²³ Ankara’nın imarı konusunda yürütülen spekülasyon faaliyetleri de talancı politikalara bir başka örnektir.

doğrultusundaki faaliyetlerine tanıklık etmektedir. İş takipçiliğinden yerli yabancı şirketlerin yönetim kurulu üyeliklerine kadar geniş bir yelpazede sermaye-siyaset-bürokrasi uyuşması söz konusudur.²²⁴ İnönü'nün etrafında kümelenen kimi bürokratlar ise bürokratik mevkinin bu şekilde bir rant aktarım mekanizması olarak kullanılmasına, bu türden bir sermaye birikim mekanizmasına muhalefet ettiler. Bu kesimlerle İnönü ekibi arasındaki çatışmaların somut görünüşlerinden birisini kamuoyunda Yavuz-Havuz davası olarak bilinen Bahriye Vekili İhsan Bey'in Yavuz zırhlısının onarılması işinde rüşvet aldığı iddiasıyla yargılanması teşkil eder.²²⁵ Devlet eliyle sermayedar yaratmanın yollarından birisi de demiryolu inşasıdır.²²⁶ Amerikan Chester grubuyla yapılan demiryolu anlaşmasının kadük kalmasının ardından; demiryollarının devletleştirilmesi doğrultusunda adımlar atıldı.²²⁷ Demiryolu yapımında askeri stratejik kaygılardan ziyade sermaye birikimini hızlandırmak ve iç piyasanın entegrasyonu faktörleri güdüleyiciydi. Ulaştırma yatırımları bilhassa da demiryolu yapımı yerli sermayedar yetiştirmenin önemli araçlarından birisi oldu.²²⁸

4. 2. 1923–29 İktisat Politikalarına Kaba Bir Bakış

Bu dönemde hayata geçen iktisat politikalarında; tarımsal alanda kapitalistleşme doğrultusunda adım atma, Osmanlı'dan arta kalan kimi kapitüler ayrıcalıkları tasfiye etme, bankacılık vasıtasıyla burjuvaziye kaynak transferi, iktisat politikalarının organizasyonu ve sermaye sınıfının örgütlenmesi çabaları göze çarpmaktadır. Aşağıda bu politikalara kabaca değinilecektir.

²²⁴ Bu dönemde kurulan şirketlerin çoğunda sermaye yabancı ortaklar tarafından sağlanırken; yerli ortaklar da sermaye olarak siyasi iktidarla kurulan ilişkileri koymaktadırlar.1920'li yıllarda kurulan 200'ü aşkın A.Ş.'nin %30'undan fazlasının ortakları arasında yabancılar bulunmaktadır. Bkz. Roger Owen, Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, çev. Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi yayınları, 2002, s. 25.Yerli tacirler yabancı sermayeye karşı değillerdi, sadece yabancı sermayenin ortaklarını millileştirmeyi talep etmekteydiler.Bkz. Tezel, a.g.e., s. 468.

²²⁵ Tezel, a.g.e., s. 237. Mili burjuvazi yaratmanın yol açtığı talanlarla ilgili Kütahya mebusu Besim Altay tarafından sarf edilen çarpıcı sözler için bkz. Başkaya, a.g.e., s. 232.

²²⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet yatırımları demiryollarına yoğunlaşırken; limanlar ise yerli şirketler tarafından işletildiler. 1920'lerde ülkenin dört bir yanını demir ağlarla örmeye yönelik demiryolu yapımına öncelik veren şimendifer siyaseti yürürlükteydi. 1923 ile 29 arasında 1000 km'lik demiryolu tamamlanarak demiryolu uzunluğu 4100 km'ye çıkarıldı. Bu dönemde karayollarının uzunluğu ise yalnızca 13900 km'den 14400 km'ye yükseldi. Özellikle Ankara-Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımı liman bölgeleri ile Anadolu'nun tarım bölgelerini bütünleştirmek açısından büyük önem arz etmektedir.

²²⁷ 1924 Haydarpaşa liman ve rıhtımıyla birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı 1928 de ise Mersin-Tarsus-Adana hatları devletleştirildi. Chester projesiyle TBMM daha Lozan Anlaşması imzalanmadan Ankara'dan başlayıp, Musul'daki petrol yataklarına kadar uzanan bir demiryolu yapımını ve bu demiryolu hattının etrafındaki bütün petrol ve madenlerin işletmesi imtiyazını bir ABD şirketine 99 yıllığına kiraladı. Musul'un İngilizlerde kalmasıyla bu proje askıya alındı. Chester projesi için bkz. Avcıoğlu, a.g.e., s.149-151.

²²⁸ Bu konuyla ilgili ilginç bir anekdot için Nafia Vekili Recep Bey'in yaptığı konuşma Tezel, a.g.e., s. 234.

1926'da yabancı sermayeye kabotaj hakkı lağvedildi. Cumhuriyet kurulduğunda iç sularda deniz taşımacılığı zayıftı. Limanlar daha ziyade emperyalist metropollerle ticari bütünleşmenin vasıtasıydı. Öte yandan tütün rejisi ve aşar 1925'te kaldırıldı.²²⁹ Aşarın kaldırılmasının nedeni tarımda meta ekonomisine geçişin altyapısını hazırlamaktır. Aşarın yerine getirilen Toprak Mahsulleri Vergisiyle geçimlik için kalan kısımlar dışındaki ürünler %8 ve %10 oranında vergilendirildi. Yani sadece piyasada satışa sunulacak ürünlerin vergilendirilmesi esası getirildi. Aşarın kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelir kaybı kentli kesimin kullandığı temel tüketim mallarının vergi oranları artırılarak telafi edilmiştir. Yani kentli emekçi sınıflardan köylü kesimine bir kaynak transferi söz konusudur.

1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Sanayi ve Maadin Bankası'nın görevi Osmanlı'dan intikal eden devlete ait sınai tesisleri sonradan özel sektöre devretmek kaydıyla işletmek, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştirak yoluyla desteklemektir.²³⁰ Ayrıca Sanayi ve Maadin Bankası özel sektöre orta ve uzun vadeli kredi, teknik, mali ve ekonomik hususlarda bilgi yardımı sağlayacaktır. Sonradan Emlak Bankası ismini alacak Ankara'nın imarı konusunda önemli roller üstlenen Emlak ve Eytam Banka'sı ise 1928'de kuruldu. Ayrıca 20'li yıllarda bankacılık alanında yaşanan gelişmelerden bir diğeri de Ziraat Bankası'nın reorganizasyonudur. Bu dönemde bankacılık alanında özel sektöre verilen kredilerin nispeti %55 artmıştır. Kredilerden aslan payını ise ticaret sermayesi almaktadır. Tarımsal kredilerde ise %53 artış gözlenmektedir. Bu rakamlar da göstermektedir ki; Osmanlıdan devralınan ticarete ve tarıma dayalı iktisadi yapı ve buna bağlı sınıfsal yapı varlığını hala korumaktadır.

1928'de İktisat Vekaleti kurulurken; Nisan 1925'de 615 sayılı kanunla tüccar ve sanayicinin ticaret ve sanayi odalarında örgütlenmesinin altyapısı hazırlandı.1927 yılında kurulan Ali İktisat Meclisi ise iktisat politikası tartışmalarında iktisadi araştırmalar konusunda görev yürütmektedir. Bu meclisin yarısı hükümetçe ve diğer yarısı da ticaret ve sanayi odaları ile öteki mesleki kuruluşlarca seçilen 24 üyesi vardı.

4. 3. Değerlendirme

²²⁹ Aşar kaldırılınca mültezim sıfatı da bununla birlikte mülga oldu.

²³⁰ Boratav, a.g.e., s. 47, ayrıca Tezel, a.g.e., s. 228.

1923–29 arası Osmanlı’dan devralınan ekonomik yapı varlığını korumuş, ekonomide ne yapısal ne de Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle kurduğu işbölümü bakımından bir değişim yaşanmıştır. Ekonomide ticaret sektörü hala ağırlığını korumakta, ayrıca sanayi doğrultusunda bir yapısal değişim görülmezken, büyüme rakamlarına bakıldığında da tarımın önemini koruduğu görülmektedir. 1920’ li yıllarda Türkiye’de nüfusun önemli bir bölümü kapitalist üretim ilişkilerinin dışındadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri hala meta ekonomisi için değil kendi gereksinmesi için yapılmaktadır. Bu dönemde sanayi burjuvazisi mevcut değildi,²³¹ tarımsal üretimde artışlar kaydedilirken, bu artışların nedeni ise tarımsal verimlik artışı değil savaş nedeniyle ekilemeyen toprakların tekrardan ekime açılmasıdır.

Bu dönemde; Osmanlıdan devralınan ekonomik mirasta yapısal bir değişim meydana gelmezken; sınıfsal yapıda da Osmanlı döneminden farklı olarak kayda değer bir değişim yaşanmadı. Yalnızca yabancı sermaye; gayrimüslimlerin geçmişte Türk tarımı ile yabancılar arasındaki aracılık işlevinin yerine bu kez doğrudan üreticilerle sözleşme yapmak ve bankaları devreye sokmak yoluyla başka mekanizmaları ikame etti.

Bu dönemde uygulanan iktisat politikalarından en fazla kazançlı çıkan sınıf ticaret burjuvazisidir. Ayrıca Kemalistlerin iktidar tabanını ayan ve eşrafa dayandırması da; bu sınıfların da iktidar bloku içindeki konumlarını muhafaza etmelerini sağladı. Cumhuriyetin hakim sınıf kompozisyonu ticaret burjuvazisi, ayan, eşraf ve bürokrasinin asker ve sivil kanadı şeklinde ifade edilebilir. Bu tabloda Osmanlı’nın son dönem sınıfsal yapısından bir sapma meydana gelmediği görülmektedir. Sınıf kompozisyonunun yalnızca etnik bileşiminde kısmi bir değişim yaşandı. Kemalist rejim de iktidar bloku içine emekçi sınıfları dahil etmedi. Mustafa Kemal daha 1922 yılında Aralov’a verdiği mülakatta bu iktidar bileşiminin, emekçi sınıfların dışlandığı iktidar ve sınıf yapısının sinyallerini vermişti. Sınıfsal kompozisyonda tek değişen husus; Kurtuluş Savaşı’ndaki ağa, ayan, eşraf Anadolu tüccarı ve bürokrasi ittifakına İstanbul burjuvazisinin katılmasıydı.²³²

1929 yılında Lozan Anlaşması’nın gümrük konusundaki tahditlerinin kaldırılacak olması spekülasyon amaçlı aşırı ithalata neden olurken, bu tarihte dış borç servisinin de yerine

²³¹ Türkiye’nin ihracatında 1924–29 arası dönemde tarım ve hayvancılık ürünlerinin payı %80’dir. Bu dönemde Türkiye’nin ithalatında ise Osmanlı dönemine nazaran yapısal bir değişim görülmekte, gıda, kumaş ve tüketim mallarının ithalat içindeki payı 1924’te %66’dan 1929’da %51’e düşmekte, ara mallarının payı ise %20’den %26’ya, makine ve motorlu taşıt araçlarının payı ise %4’den %9’a yükselmektedir. Tezel, a.g.e., s. 120. Bu rakamlar ithalatın artık sanayileşmeye dönük biçimde yapılmaya başlandığı biçiminde de yorumlanabilir.

²³² Başkaya, a.g.e., s. 233.

getirilecek olmasının sonucu T.L'nin değerinde önemli nispette düşme meydana geldi. Gerek ekonomideki bu iç dinamiklerin etkisiyle gerekse de 29 buhranının ülke ekonomisi üzerindeki tezahürüne mukabil devletçi politikalara geçildi.

5. DEVLETÇİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ: 1929–39

20. yy.'da kapitalizmin dünya ölçeğinde yaşadığı ilk kriz olan 1929 bunalımına karşı her ülkenin tecrübe yoluyla uyguladığı içe dönük-korumacı iktisat politikaları doğrultusunda geliştirilen önlemler bilinçli bir müdahalenin ürünü olarak ortaya çıkmadı. 1929 bunalımının akabinde Türkiye'de de icra edilen iktisat politikalarını bu çerçevede değerlendirmek gerekir. 1930 ve 31 yıllarında salt korumacı önlemlerle iktifa edilirken; 1932 yılında devletçi politikalara geçildi. 1933–39 yılları ise devletçiliğin rayına oturduğu yıllardır.²³³

Kemalistler sanayide önce devletçi politikalara yönemediler, tekstil alanında yerli kapitalistleri sanayi üretimde bulunmaya, ardından yabancı ve bilhassa da Amerika sermayesini sanayi alanında yatırım yapmaya davet ettiler. Fakat her iki teşebbüsün sonuçsuz kalmasından sonradır ki; sanayide devlet eliyle yatırıma giriştiler. Bu zaviyeden bakıldığında; Kemalistlerin devletçilik uygulamasının külliyen ideolojik ve doktriner bir tercihten öte, dünya ekonomisinin ve tarihsel koşulların dayattığı ampirik- pragmatist bir yaklaşımın mahsulü olduğu ifade edilebilir.²³⁴ İsmet İnönü'nün Başvekil İsmet imzasıyla *Kadro* dergisinde yayınlanan Fırkamızın Devletçilik Vasfı adlı ünlü makalesi devletçilik anlayışı ile ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Makalede: “İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi... iktisatta devletçilik'i, biz, inkişaf yolu takip edebilmek için müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir aziymet noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk... memleketin muhtaç olduğu sanayi, teşkilatı, vasaiti, devletin yardımcı nazareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi düşünenler safdil olabilir... kahraman ve büyük bir milletin sanayiini ve iktisadi düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkanları ile bir an evel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağırı ve en mühimidir... Dikkatle vazettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını, bir an için, tasavvur edebilir misiniz? En karlı ve verimli bir sanat veya ziraat, bir tek müşteri bulamayacak kadar, rekabet karşısında perişan olur...

²³³ Boratav, a.g.e., s. 67.

²³⁴ Kemalistlerin devletçiliğe doktriner bir anlam atfetmedikleri Kadrocularla olan ilişkilerinden takip edilebilir. Doktriner bir devletçilik anlayışının temsilcisi olan *Kadro* dergisinin yayın hayatına son verilirken; Yakup Kadri gibi bir üyesi Tiran'a sürgüne gönderilmiştir.

Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları (mesala tütün tüccarlarını) korumak için, hükümet geçen senelerde hususi tedbirler almıştır.”²³⁵

1929 bunalımı sonrasında Türkiye'nin uyguladığı iktisat politikaları bir kırılma noktasına tekabül eder. Bu tarihten itibaren “liberal” iktisat politikası terk edilerek, devletçi iktisat politikası hayata geçirildi. Devletçi politikalara geçiş konusunda sürdürülen tartışmalar çeşitlilik arz etmekle beraber, bu tartışmada öne sürülen tezleri iki ana bölükte toplamak mümkündür. Tartışmanın bir yanında devletçi politikaların dışsal dinamikler nedeniyle yani 1929 ekonomik bunalımının zorunlu bir sonucu olduğunu, öte yanında ise Kemalistlerin bağımsızlıkçı yaklaşımının ve içsel dinamiklerin bu politikaların sahneye konmasına neden olduğunu savlayanlar yer almaktadır.²³⁶ İçsel dinamiklere ağırlık veren analize göre, Kemalistler Lozan Antlaşması'nın sınırlayıcı hükümlerinin son bulduğu 1929 tarihinden itibaren dünya bunalımı olmasa dahi himayeci politikaları uygulayacaklardır. Ayrıca bu analize göre Mustafa Kemal'in Ahmet Hamdi Başar ile çıktığı yurt gezisinde Anadolu'daki iktisadi ahvali yerinde tetkik etmesi bir önceki iktisat politikalarının başarısızlığını idrak etmesine sebebiyet vermiş; bununla birlikte SCF muhalefetinin kitlelerde sistem konusunda hoşnutsuzluğu ölçen bir barometre işlevi görmesi de bu politikalara geçişte tayin edici olmuştur. Çalışmanın kısıtı itibarıyla bu tartışmanın sonuçlandırılması mümkün değildir. Burada yalnızca tartışmanın taraflarının argümanlarının özetlenmesiyle yetinilmiştir. Çalışma açısından esas ilgilenilen husus devletçi uygulamaların Türkiye'nin sınıfsal yapısında nasıl bir değişime yol açtığı, bu değişimin sonraki sınıf mücadelelerinin şekillenmesine ne tür bir done bıraktığıdır. Devletçi politikalarla beraber en azından tüketim mallarının ikamesine dönük belli bir mesafe kaydedilmiş, embriyon halinde de olsa bir sanayi altyapısı oluşmuştur. Kuşkusuz ki bu gelişmelerin sınıfsal plana yansması sanayi burjuvazisinin çekirdeğinin oluşması biçimindedir. Aşağıda devletçi iktisat politikasının kimi karakteristikleri ele alınacaktır.

5. 1. Devletçilik Döneminde Sektörel ve Sınıfsal Gelişmeler

Bu dönem devletin iktisadi hayat üzerinde yoğun bir denetime girişmesi, iktisadi daralmayı önleyici 1932'den itibaren artan kamu harcamaları, yapılan sanayi planlarıyla

²³⁵ İsmet İnönü, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro*, Cilt: 2, Sayı: 22, Ekim 1933, s. 4.

²³⁶ Eryılmaz'a göre 1929'dan sonra devletçi politikalara geçişte içte kapitalizmin toplumsal temellerinin genişlemesinin de payı bulunmaktadır. Eryılmaz, a.g.e., s. 121.

sanayi sektörünün düzenlenmesi, tarım sektörünün tahribata uğraması, iktisadi kaynakların sanayi sektörünün çıkarları doğrultusunda seferber edilmesiyle karakterize edilebilir. İktisadi hayatın denetim etkinliği tarım ürünlerinin pazarlanmasından fiyatların saptanmasına, özel sanayinin üreteceği malların belirlenmesine, döviz kullanımı ve uluslararası sermaye hareketlerini disipline etmeyi hedefleyen Türk Parası'nın Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile hükümete kararnamelerle kambiyo rejimini düzenleme yetisi verilmesine, dış ticaretin ithalatta kota ve ihracatı denetleme usulleriyle kontrol altına alınmasına kadar uzanmaktadır. Bu dönemde özel sanayi de fiyat kontrolleri ile denetim altına alınırken, faiz hadleri de hükümet tarafından belirlenmektedir. Fakat sayılan tüm bu denetim unsurları burjuvazinin çıkarları hilafına gerçekleşmemiş, bilakis kamu kaynaklarının devlet eliyle burjuvazinin çıkarlarına koşulması hedeflenmiştir. Bu suretle; 1930'larda icra edilen tüm bu devletçi iktisat politikaları özel sektörü menfi etkilemek şöyle dursun; bilakis özel sektöre, özel sanayi yatırımlarının ve özel sanayi kesiminin karlılık artışından izlenebileceği üzere müspet bir etkide bulunmuştur.²³⁷ Bu dönemde devletçilik ile özel sektör arasında bir karşıtlıktan değil tamamlayıcılık ilişkisinden söz edilebilir.²³⁸ Bu dönemde devlet fabrikaları dışsal ekonomi yaratmış, kamu sektörü ucuz fiyatlarla özel sektörün gereksinme duyduğu ara malı ve girdileri tedarik ederek, özel sektöre kaynak aktarma cihetine gitmiştir. Ayrıca kamu işyerlerinde yetişen ve kamu kaynaklarıyla eğitilen mühendislerin büyük kısmı bir süre sonra özel sektöre transfer olarak özel sektörün teknik eleman, mühendis ve yetişmiş iş gücü ihtiyacı da bu şekilde kamu kaynaklarınca karşılanmıştır.

Beri yandan 1929 bunalımının ardından tarım büyük darbeye maruz kaldı ve sonucunda köylerden kente göç gerçekleşti.²³⁹ Köylüler küçük toprakları işlerken ağaların topraklarında da çalışmak mecburiyetindeydi. Genellikle kentlerde ikamet edip, siyasetle ve ticaretle iştil eden büyük toprak sahibi ağaların topraklarında çalışan köylüler; masrafları

²³⁷ Özel sanayi yatırımları için bkz. Tezel, a.g.e., s. 252. Özel sanayinin karlılık artışı için bkz. Boratav, a.g.e., s. 77.

²³⁸ İktisat Vekili Mustafa Şeref etrafında kümelenen bir grubun İnönü'nün de desteğiyle devletçinin sınırlarını özel sektörü ürkütecek bir çerçeveye çekmeye teşebbüs etmesi, sermaye sınıfının tepkisini çekmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Milli Sanayiciler Birliği'nin baskısıyla Sanayi ve Maadin Bankası yerine Devlet Sanayi Ofisi'ni öneren Mustafa Şeref'i iktisat vekaletinden azlederek yerine Celal Bayar'ı atamıştır. Bayar ise ekonomi uygulamalarında özel sektörü ürkütecek sivrilikleri törpülemiştir. Esasında bu örnek olay; Türkiye'de bürokrasinin en güçlü, burjuvazinin ise cılız olduğu dönemde bile burjuvazinin örgütlülüğüne ve egemenliğine işaret etmesi bakımından somut önem arz etmektedir. Farklı bir yorum için bkz. Buğra, a.g.e., s. 149-151. Örneğin 1930 Sanayi Kongresi Türk sanayicilerinin örgütlenmesini öngörmektedir. Yine; deniz taşımacılığında özel sektörün tasfiyesi manasına gelen, Türk limanlarında taşımacılık hakkını devlete devretmeyi öngören Temmuz 1932 tarihli 2068 no'lu kanun da sert tepkilere yol açması üzerine 1 yıl sonra tadil edildi. Her iki olay da burjuvazinin gücünü gösteren somut numunelerdir.

²³⁹ Oya Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, İstanbul: Yordam Kitap, 2007, s. 99.

kendilerine ait olmak kaydıyla ürettikleri ürünü ortakçılık ya da kiracılık yoluyla ağalarla üleşirdi. Ayrıca ağalar tefecilik yoluyla da köylünün ürettiği ürüne el koyardı. Ağa tüccar köylünün ürününü düşük fiyattan satın alırken, gazyacı ve tuz gibi temel tüketim mallarını yüksek fiyatla köylüye satardı. Ayrıca bu dönemde devlet kimi mekanizmalar aracılığıyla tarımsal piyasalara da müdahale etti.²⁴⁰ 1932'den itibaren buğday ve tütün alımlarında doğrudan ve dolaylı fiyat destekleme programları başladı.

Bu dönemde sanayi sektörü yapılan planlarla düzenlenmiştir. 1. Sanayi Planı 1932'de yürürlüğe girerken; 2. Sanayi Planı ise 1936'da hazırlanarak, 1938 sonlarına doğru yürürlüğe girdi.²⁴¹ Planlarda yerli hammadde kullanımına öncelik tanınırken, fabrikaların bölgesel olarak dağıtılması esası benimsenmiştir. 1. Sanayi planına SSCB 8 milyon dolar değerinde makine karşılığı 20 yıl içinde mal olarak ödenmek koşuluyla faizsiz kredi ile hem mali açıdan hem de teknik açıdan destek sundu.²⁴² Ara malları üretimine öncelik tanıyan 1. Plan Sovyet planlamasından sonra dünyadaki ilk planlama deneyimidir. İki sanayi planı da ekonominin tümünü planlamak yerine yalnızca kurulması öngörülen fabrikalara odaklandı. 1963 tarihli 1. Kalkınma Planında her iki sanayi planının teknik niteliği şu satırlarla ifade edilmektedir: "Türkiye'nin birinci ve ikinci sanayi planları, bugünkü anlamda birer iktisadi gelişme planı değildir; bunlar yurttaki büyük ve temel sanayi kuruluşlarının kurulmasını hedef tutan teknik planlardır."²⁴³

1930'lu yıllarda 1927 tarihli sanayi teşvik kanununda kimi değişikliklere gidilerek tabiri caizse yararlanma koşulları ağırlaştırıldı. Yerel arzın talebi karşıladığı koşullarda bu teşvikten yararlanılamayacaktı. Ayrıca yerel hammaddelerin ve daha fazla emek gücü kullanımını da şartlar arasına dahil edildi. Korumacı politikalarla birlikte sanayi teşvik kanunundan faydalanan firmaların ölçekleri büyüdü.²⁴⁴ 1932-39 arasında Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren özel sanayi sektörünün cari fiyatlarla üretim değerlerinde 2.4, katma değerinde 3, gayri safi karlarında ise 3.2 kat artış yaşanmıştır.²⁴⁵

²⁴⁰ Bu dönemde devlet tarımsal piyasalara 3 mekanizma vasıtasıyla müdahale etti:

a) buğdayda olduğu üzere alıcı rolünde

b) tütün ve pamukta olduğu üzere hammadde kullanıcısı olarak

c) İhraç tarım ürünlerinde olduğu üzere kooperatifler vasıtasıyla ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki marj üzerine.

²⁴¹ 1. Plan'da 20 tane, 2. planda ise 100 tane fabrika kurulması öngörülmektedir.

²⁴² Kayseri ve Nazilli tekstil fabrikaları Sovyet makine ve teknisyenleri tarafından kuruldu.

²⁴³ Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara: 1963, s. 10.

²⁴⁴ Keyder, a.g.e., s. 144.

²⁴⁵ Boratav, a.g.e., s. 75.

Sanayide bu dönemde kartelleşme başlarken, hükümet de rekabeti önleyici birliklerin kurulmasına müsaade tanıdı. Uygulanan iktisat politikasıyla paralel olarak İş Bankası'nın kredileri ticaret burjuvazisi yerine sanayicilere akmaya başladı. Sanayi burjuvazisinin çıkarlarını itina ile koruyan İş Bankası sanayicilerin hükümet üzerindeki adeta Truva atı gibidir. İş Bankası'nın iştiraki bütün şirketlerin yönetim kurulu üyeliklerinde behemehal bürokrat, milletvekilleri yer almaktadır. Zaten 1931–40 arasında kurulan şirketlerin yaklaşık %75'nin kurucuları bürokratlardır.²⁴⁶

1930'larda Türkiye'nin sanayileşme hızını sadece SSCB ve Japonya geçti. 1930–39 arasında sanayinin kaydettiği yıllık ortalama %10.3'lük büyüme oranına bir daha ulaşamayacaktır. Sanayileşmenin temel motifi ise 1929 bunalımının etkisiyle birlikte ithalatında aksamalar yaşanan un, şeker, pamuk gibi 3 beyaz olarak nitelendirilen temel tüketim mallarının ülke içinde ikame edilmesidir.²⁴⁷ Ayrıca bu dönemde devlet eliyle ara ve yatırım malları üretimine de gidilmiştir. Metalurji, demir, çelik, kağıt ve kimya sanayi sektörlerinde fabrikalar kurulmuştur.

1930'larda uygulanan yüksek vergi politikasıyla sanayileşme için gerekli sermaye birikiminin yükünü köylü sırtladı. Buğdayın ve tarım ürünleri mallarının fiyatı düşük; sanayi ürünlerinin fiyatı yüksek tutularak köylülükten sanayiye kaynak aktarımı sağlandı. Ayrıca, bu dönemde sanayileşme geniş bir iç pazar gerektirmediğinden örgütlenmesi yasaklanmış bir işçi sınıfının yoğun emek gücü sömürsü ilave edildiğinde sanayi sektöründeki karlarda muazzam artışlar elde edildi.²⁴⁸ Yani bu dönemde sanayileşme için gereken kaynaklar öncelikle; 1929 bunalımıyla ekonomik durumları bozulan köylülerden ve işçi sınıfıyla diğer emekçi sınıflardan sağlandı.

1930'larda pamuk ve yünün en büyük alıcısı haline gelen devlet fabrikalarının ürettiği malların dağıtımının gerçekleştirilmesi için yurt içinde bir ağ oluşturuldu. Devlet kar marjı düşük malları üretirken, tüccarlar da bu malların dağıtımını işini üstlenmektedir. Bu yüzden Sümerbank'ın birkaç mağaza kurmaya dönük çabaları bile mecliste şiddetli tartışmalara vesile olmuştur.²⁴⁹ Pamuğa karşı dış talebin zayıfladığı koşullarda devlet fabrikalarının pamuk talebi

²⁴⁶ Keyder, a.g.e., s. 149.

²⁴⁷ Boratav, a.g.e., s. 71.

²⁴⁸ 1932'de İstanbul'daki bütün işçilerin parmak izlerinin alınmasına olanak tanıyan bir kararname bile çıkarıldı a.g.e., s. 145.

²⁴⁹ Tezel, a.g.e., s. 252.

pamuk üretimiyle iştigal eden büyük toprak sahiplerinin kazançlarını artırdı. Ayrıca şeker, kağıt, cam, sanayi alanlarında sağlanan tekellerle hem de ithalat lisanslarıyla büyük vurgunlar yapıldı. Örneğin bir bölgede şeker üretim tekeli elde eden bir firma; ithalat lisansını da elde ederek şeker üretmek yerine ithal ettiği şekerleri çok yüksek fiyattan iç piyasada satabilmektedir. Benzer oyunlar kağıt cam gibi mallarda da sahnelenmiştir.²⁵⁰

1930'larda devlet daha önce özel sektör aracılığıyla yapılan ithalat etkinliğinin bir kısmını da üstlendi. 1930'lı yılların 2. yarısına gelindiğinde ülkede dış ticaretin %80'ni takas, kliring ve karşılıklı kota sistemine göre işlemektedir.²⁵¹ 1938 senesi hariç 1930–39 aralığında her yıl dış ticaret fazlası verilmişti. 30'larda dış ticarete kahve, çay, şeker tekelleri kuruldu. 1930'dan sonra ticaret sektöründe meydana gelen daralma büyük tüccarlar lehine işledi. Zira dış ticaret üzerine getirilen kısıtlamalar; hükümetle iyi ilişkiler içindeki büyük tüccarların elde ettikleri ithalat lisanslarıyla ticaret sektöründeki konumlarını pekiştirdi. Ayrıca sanayiciler de ithalatın kotalara bağlanmasından faydalanarak elde ettikleri, yabancı sanayicilerden doğrudan ithalat yapma hakkı sayesinde konumlarını pekiştirdi.

Bu dönemde dikkati çeken bir husus da; yabancı yatırımların önemli bölümünün millileştirilmesidir.²⁵² 1933 yılına kadar Mersin-Adana, Mudanya-Bursa, Konya –Fevzipaşa demiryolları millileştirilirken; 1667 km demiryolu karşılığında 159 milyon lira ödendi.

5. 2. Değerlendirme

Devlet bu dönemde yalnızca bir düzenleyici olarak değil aynı zamanda üretici bir aktör olarak da ekonomiye müdahale etti. Bu dönemin son iki yılında Bayar'ın başbakanlığının da etkisiyle özel girişimciliğin ön plana alınmasına, özendirilmesine dönük bir politika takip edilerek devletçilik politikaları esnetildi. Bu dönemde aynı zamanda siyasal alanda da devletçi politikalara koşut olarak otoriter uygulamalar sahnedeydi. 1936'da İnönü'nün parti sekreteri sıfatıyla parti teşkilatı ile devlet idaresinin özdeşliğini deklare

²⁵⁰ Tezel, a.g.e., s.252, Avcioğlu, a.g.e., s. 376,385-391,391-393,412-414,

²⁵¹ Owen, Pamuk, a.g.e., s. 29.

²⁵² Cumhuriyet döneminde millileştirmeler için bkz. *Günümüzde Emperyalist Sömürü Mekanizması*, Ankara: TİB yayınları, 1976, s. 62.

etmesiyle birlikte yüksek devlet memurları partinin yöneticileri haline geldiler.²⁵³ Ayrıca 1930'larda sınıfların varlığını inkar eden korporatist bir ideoloji hakimdi.²⁵⁴

6. SAVAŞ YILLARI YA DA VURGUNCU VE TALANCI SERMAYE BİRİKİMİ

Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 2.Sanayi Planı rafa kaldırılırken; devletçi sanayileşme stratejisi de kesintiye uğramıştır. Özellikle Milli Korunma Kanunu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Varlık Vergisi, Köy Enstitüleri gibi uygulamalarda somut olarak görüldüğü üzere devlet bu dönemde bir taraftan ekonomik faaliyeti yoğun denetim altına alırken; beri taraftan da kültürel ve eğitsel sahada da radikal reformlara imza atmıştır. Ekonomi üzerinde yoğun devlet müdahalesi ve denetiminin yaşandığı savaş yıllarında vurgun ve talana bağlı olarak ticaret burjuvazisi önemli miktarda sermaye biriktirmiştir. Bu dönemde yapılan vurgun ve talanı Ayhan Aktar'ın İnönü'den naklettiği şu cümleler gözler önüne sermektedir: “Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır.”²⁵⁵ Aşağıda bu dönemin ana özellikleri kaba hatlarıyla ele alınacaktır.

6. 1. Savaş Sırasında Sınıfsal ve İktisadi Gelişmeler

Bu dönemde devlet fabrikalarından üretime devam edenler, kimi ithalat yapan tacirler büyük karlar elde etti. Savaş yıllarında iç ticaret hadlerinin tarım lehine seyretmesi, devletin askeri ihtiyaçları için tarımsal ürün ve hayvan satın alması ağa ve tüccar ikilisinin sermaye birikimini artırmıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında iç ve dış ticareti tekelinde bulunduran İstanbul tüccarlarına ilave olarak taşra kentlerinde mukim bir spekülörler sınıfı da meydana geldi.

²⁵³1931'de Türk Ocakları kapatılırken, 1933 üniversite reformuyla Darülfünun'daki öğretim görevlilerinin 2/3 ü görevlerinden uzaklaştırıldı.

²⁵⁴ Türkiye'de korporatizm için bkz. Belge, a.g.e., s. 139-151.

²⁵⁵ Ayhan Aktar, “Varlık Vergisi nasıl uygulandı?”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 71, Kış 1996, s.105.

Bu dönemde sermaye birikimini tetikleyici bir faktör olan yüksek enflasyon vasıtasıyla sermaye birikimi elde edenler; bu birikimlerinin bir kısmını yurtdışına aktarırken; bir kısmını da altına ve ticari stoklara dönüştürdü.²⁵⁶ Tüccar ve toprak sahipleri de gayrimenkul gibi yatırım araçlarıyla tarımdan elde ettikleri sermayeyi İstanbul'da değerlendirmeye başladılar. Yani bu dönemde daha ziyade sermaye birikiminin lüks tüketime kanalize olduğu iddia edilebilir.²⁵⁷ Buna bağlı olarak da, sermaye birikiminin milli gelire oranı savaş yıllarında vurguncu sınıfların aşırı tüketim harcamaları ve kaynakların askeri harcamalara tahsis edilmesi nedeniyle çok fazla düşmüştür. 1933–39 arasında sermaye birikimi milli gelirin %10.7'sini teşkil ederken, 1942'de %6.2'ye düşmüştür. Savaş yılları ortalama rakam ise %8.2'dir. Savaş yıllarında Türkiye'de yabancı özel sermaye yatırımlarına tesadüf edilmezken, İngiliz, ABD ve Alman hükümetlerinden alınan borçlar ise artmakta, MB döviz ve altın rezervlerinde önemli oranda artışlar gözlenmektedir.

Savaş yıllarında başbakanlık yapan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin politikalarında bir farklılık gözlenmektedir. İktisadi sorunlara uygulanan reçetelerde her iki hükümet de farklı tedbirleri gündeme getirmiştir. Saydam hükümeti daha katı iktisat politikaları takip ederken, Saraçoğlu döneminde katı iktisadi tedbirler gevşetilmiştir. Saydam döneminde fiyatlar katı denetime tabi tutulurken, tarım ürünleri de düşük fiyatla satın alındı.

1941'de Saydam hükümeti döneminde Ticaret Vekaleti'ne bağlı Ticaret Ofisi ve İaşe Teşkilatı kuruldu. Ticaret Ofisi gıda ve diğer zorunlu tüketim mallarının ithalat-ihracatının, yurtiçi ticaretin fiyat denetimini yapmakla görevliydi. Yine bu dönemde kurulan Petrol Ofisi'nin görevi de akaryakıt ve madeni yağların ithalat ve yurtiçi ticaretiyle iştigal etmektir. Bu düzenlemelerle hükümet ithalat ve ihracatı denetim altına almaya ve gerekirse kendisi üstlenmeye teşebbüs etmektedir. 2. Dünya Savaşı sırasında Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi oluşturuldu. 1942 Mart'ta kurulan Dağıtım Ofisi'ne bağlı olarak mayıs ayında mahalli dağıtım birliklerinin kurulmasını öngören kararlar alındı.

Saydam hükümetinin iktisadi hayatın denetimi doğrultusundaki en önemli icraatlarından birisi olan Ocak 1940 Milli Korunma Kanunu devletin ekonomi üzerindeki

²⁵⁶ Tezel, a.g.e., s. 259. TEFE 1938'de 100'den 1943 Temmuzunda 715'e çıktı.

²⁵⁷ 1940'larda tarımdan elde edilen sermaye birikimi de lükse yöneldi. 1950'de her 10000 kişiye düşen büyük otomobil sayısı İstanbul'da 5 olmasına rağmen, Adana'da 13 idi. Tezel, a.g.e., s. 479.

etkin denetimi anlamına gelmektedir.²⁵⁸ Bu kanun kapsamında işçilerin zorunlu çalışmaya tabi tutulmasından, hükümete özel işletmelere geçici olarak el koyma yetkisine, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta ise asgari fiyatları tayin etmekten, temel malların vesikalarla saptanmasına kadar oldukça geniş yetkiler tanınmıştır.²⁵⁹ Fakat bu iktisadi önlemleri bürokrasinin ekonomi yoluyla egemenliğini artırmak biçiminde değerlendirmek doğru değildir. Zira savaş koşullarının hüküm sürdüğü hemen tüm ülkelerde benzer tedbirlere müracaat edilmiştir. Savaş döneminde kapitalist ekonomilerin anarşik piyasacı yapısı bir kenara itilmektedir. Savaş dönemlerinde ekonomi tümüyle devletin kontrolü altına alınırken, ekonomik çöküşten sıyrılmak için de devlet tüm kaynakları denetim altına alabilmektedir.²⁶⁰

1940 yılının son aylarından itibaren tacirlerin tahıl, pamuk ve yün stoklarını hükümetçe tayin edilen fiyatlardan kamu kuruluşlarına satmalarını öngören eşgüdüm kararları deklare edildi. Ayrıca tahıl üretimlerinde de öz tüketim, tohum ve yem paylarının dışında kalan tüm ürünlerin devletin belirlediği fiyatlardan satın alınması kararlaştırılırken, her köyün üretim miktarının ve devletçe satın alınacak ürün miktarının üretim yerinde saptanması öngörülmektedir.²⁶¹ Bu dönemde buğday, pamuk, şekerpancarı piyasa fiyatlarının altında değerlerden satın alınmakta, pamuklu dokuma ve şeker yüksek fiyatlarla vesika yoluyla satılırken, ekmek ve kömür ise kentli nüfusa ucuza satılmaktadır. Bu tedbirlerde dikkati çeken kentli nüfusun beslenmesine dönük ihtiyaçların karşılanmasına öncelik tanınmasıdır. Kentli nüfusun beslenmesine verilen önceliğin yükünü köylü kesiminin yüklenmesi savaş sonrası yıllardaki politik yapılanmada köylü kesiminin siyasal tercihleri üzerinde belirleyici bir öneme sahiptir.

1942 Temmuzunda Saydam'ın beklenmedik ölümünün ardından başbakanlığa gelen Saraçoğlu ise Saydam'a nazaran daha esnek iktisadi tedbirlerle yetinmiştir. Hububat alım fiyatlarını yükseltmiş, Saydam döneminde vücuda getirilen İaşe Müsteşarlığı'nı lağvetmiş, fiyat denetimlerini hafifletmiştir. Bu tedbirler neticesinde ise çiftçi-tüccar kazançları olağanüstü biçimde artmıştır. Ayrıca bu dönemde fiyatlar genel seviyesi de olağanüstü yüksek

²⁵⁸ Bu kanunla ilgili bir makale için bkz. Ahmet Makal , “65. Yılında Milli Korunma Kanunu”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 102, 2005, s. 102.

²⁵⁹ Bu kanunla mecburi çalışma süresi 13 saatin üzerine çıkarıldı. Bu kanunda öngörülen müsadere yetkisi de ekseriyetle köylülerin yük hayvanlarına tatbik edildi.

²⁶⁰ 2. Dünya Savaşı öncesinde Almanya ve savaş sonrasına Fransa tekrardan ekonomiyi ayağa kaldırmak için tüm iktisadi kaynakların devlet denetimine girdiği bir yolu seçmişlerdir Küçük, a.g.e., s. 52-57.

²⁶¹ Tezel, a.g.e., s. 260.

düzeyde seyretmiştir. 1942 ve sonraki yıllarda en yüksek enflasyon oranlarına tesadüf edilmiştir.

Saraçoğlu hükümeti istifçilik, karaborsacılık ve vurgunculukla sonuçlanan önlemlerin etkisini hafifletmek amacıyla 1942’de Varlık Vergisi ve 1944’te Toprak Mahsulleri Vergisi olmak üzere 2 tane olağanüstü vergiyi sahneye koymuştur.²⁶² 1946’da kaldırılan Toprak Mahsulleri Vergisi Osmanlı döneminde tarımsal üretim üzerinden salınan Aşar Vergisi’ni andırmaktadır. Toprak Mahsulleri Vergisi ile gayrisafi üretim üzerinden %10 oranında vergi salınmaktadır. Bu dönemin önemli gelişmelerinden birisi de mecliste Emin Sazak, Fevzi Lütüfi Karaosmanoğlu gibi büyük toprak sahibi milletvekillerinin tepkisini çeken 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunudur.²⁶³ Bu kanun ya da tasarı CHP içinde siyasi tartışmalara kapı aralayarak, DP’nin kuruluşuna ve bürokrasinin radikal kanadının savaş yıllarındaki uygulamalarından ürken burjuvazinin, doğrudan temsil arayışına giden yolları döşedi.

6. 2. Değerlendirme

1940–45 arasında milli gelirden daralma meydana gelmesine rağmen bu daralma toplumu oluşturan sınıfların tümünü aynı düzeyde etkilemedi. Köylülük ve ücretle geçinen emekçi sınıflar bu daralmadan ve savaş ekonomisi koşullarından son derece olumsuz etkilenirken; büyük toprak burjuvazisi ve istifçilik, vurgunculuk ve karaborsacı faaliyetler yoluyla olağanüstü sermaye biriktiren ticaret burjuvazisi bu dönemden çok kazançlı çıkmıştır. Bu dönemde tarım ürünlerinin fiyatları çok fazla artarken, sınai ürünlerde buna mukabil artış oranlarına tesadüf edilmemesine koşut olarak, piyasaya dönük üretim yapan büyük üretici çiftçiler karlarını muazzam artırmıştır. 1938’de 500 TL olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942’de 10000 TL’dir.²⁶⁴ Elde edilen bu ticari ve tarımsal sermaye birikimi ile iyice güçlenen burjuvazi savaş sonrasında farklı siyasi serüvenlere yönelecek, artık kendi doğrudan temsilcileri vasıtasıyla siyasi alana müdahil olmanın yollarını arayacaktır. Bürokrasinin radikal kanadının icraatlarından ürken sermaye sınıfı savaş sonrası yeniden yapılanan dünya sistemi koşullarında tek parti yönetimi ile köprüleri atacak, rotasını başka siyasi mecralara çevirecektir.

²⁶² Varlık vergisi ile ilgili bir makale için bkz. Aktar, a.g.m., s. 97- 150.

²⁶³ İnönü tepkiler üzerine tasarıdan ödün vererek tasarımı deyim yerindeyse kuşa çevirdi. Kanunu tatbik etmek üzere kanuna muhalif İnönü’nün Adanalı büyük toprak ağalarından Cavit Oral’ı memur etmesi; toprak reformunu daha baştan ölü doğmuş bir bebek haline getirdi.

²⁶⁴ Köymen, a.g.e., s. 102.

7. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI: İKTİSADİ VE SİYASİ BAĞIMLILIK

2. Dünya savaşıdan sonra dünya sisteminde önemli değişimler meydana geldi. Bir taraftan eski sömürge ülkelerin birçoğu bağımsızlıklarına kavuşurken; öte yandan sömürgeci ülkeler de bu sömürge ülkeleri doğrudan yönetme istidadını büyük ölçüde kaybettiler.²⁶⁵ Sömürgeci devletlerin eski sömürgelerini doğrudan denetimleri altında bulundurma yeteneklerini yitirmeleri, sömürge ülkelerin ya da AGÜ'lerin egemenlik altına alınması için yeni politikaları gündeme getirdi. Artık doğrudan sömürgeleştirme yerine yeni sömürgecilik siyaseti devreye sokuldu.²⁶⁶ Gaye Yılmaz'ın naklettiği, 1956 yılında Rockefeller'in ABD başkanı Eisenhower'e hitaben kaleme aldığı şu mektupta bu politikanın özü sarıh bir biçimde ifade edilmektedir: "Sayın Başkan, Türkiye gibi anti-komünist ülkelerin iktidarda bulunduğu ülkelere yapılacak yardımlar ve açılacak krediler öncelikle askeri nitelikte olmalıdır. Oltaya yakalanmış balığın yeme ihtiyacı yoktur. Geliştirilmiş ekonomik yardım, Türkiye gibi ülkelere bazı durumlarda düşünülenin tam tersi sonuç verebilir, yani bağımsızlık eğilimlerini artırıp; mevcut askeri planlarımızı zayıflatabilir. Bu tür ülkelere yapılacak yardım, bize bağlı hükümetleri iktidarda tutacak ve ABD'ne düşman unsurları zararsız hale getirecek biçim ve miktarda olmak zorundadır."²⁶⁷

Savaş sonrasında dünya sisteminin jandarmalığını üstlenen ABD sömürge topraklarını ve AGÜ'leri hakimiyeti altına alabilecek hegemonik bir güç olarak zuhur etti.²⁶⁸ Bütün bu gelişmeler ABD dış politikası üzerinde de önemli sonuçlar meydana getirdi. Bu babta ABD dış politikası serbest ticaret ve özel girişimciliğin coğrafi satıhta yayılması ve ABD'nin çıkarlarının korunması, toplumsal devrimlerin bastırılması, önlenmesi ve yozlaştırılması esasına göre şekillenmiştir. Bunun dışında ABD dünya sisteminde SSCB nüfuz alanının genişlemesini önlemek SSCB'ye karşı kendi liderliği etrafında yeniden bir siyasal diziliş oluşturmaya ve kapitalizme karşı muhtemel siyasal devrimleri önlemeye çabalamaktadır.²⁶⁹

²⁶⁵ Ayrıntılı anlatım için bkz. Harry Magdoff, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, çev. Erdoğan Usta, İstanbul: Kalkedon yayınları, 2006, s. 87-94.

²⁶⁶ a.g.e., s. 94-97.

²⁶⁷ Gaye Yılmaz, *Kapitalizmin Kaleleri-1* IMF, WB ve AB, İstanbul: Türk Tabipler Birliği Yayını, 2000, s. 5. ABD soğuk savaş sırasında çevre ülkelere yardım sağlayarak onları nüfuz altına alma düsturunu dış politikasının temeli haline getirdi.

²⁶⁸ Zaten 2. Dünya Savaşı sonrası ABD dış politikasının bir yönünü AGÜ'lerin ABD nüfuzu altına çekilme çabası oluştururken; diğer yönünü de bu sömürge topraklarını etki altına alma çabası teşkil eder

²⁶⁹ Magdoff, a.g.e., s. 254-255.

Öte yandan ABD dış yardımlarla AGÜ'leri kendine bağımlı kılmakta; AGÜ'lerde radikal sosyal değişikliklere yol açabilecek reformlar yerine nüfus kontrolü, yabancı sermaye yatırımları ve modern teknoloji gibi daha yüzeysel değişiklikleri de teşvik etmektedir. Dikkat edilirse ABD'nin AGÜ'lere önerdiği teknoloji, nüfus kontrolü, yabancı yardım ağırlıklı politikalar ile incelenen dönem itibarıyla Türkiye'de uygulanan kalkınma planlarında amaçlanan politikalar ve kalkınma iktisadının varsayımları örtüşmektedir. ABD politikaları ile kalkınma iktisadının AGÜ'lerde geri kalmışlığın nedeni olarak takdim ettiği sermaye birikiminin yetersizliği, AGÜ insanının kalkınma için gerekli hasleti haiz olmadığı türünden varsayımları çakışmaktadır.

Kalkınma iktisadı AGÜ'nün geriliğinin içsel dinamiklerden kaynaklandığını öne sürmektedir.²⁷⁰ Kalkınma iktisadına göre AGÜ'lerin kültürel ve dinsel yapıları ile bu ülkelerin sermaye birikiminin yetersizliği kalkınamamanın en önemli sebepleridir.²⁷¹ Sermaye yetersizliğinin az gelişmişliğin temel nedeni olarak saptanması, kalkınma iktisatçıların tabiatıyla sermaye yetersizliğini aşmak için kalkınmanın yolunun dış yardımlardan geçtiği varsayımını zerk etmeye sevk etmiştir. Kalkınma iktisadının bu dış yardım ağırlıklı varsayımları ile 2. Dünya Savaşı sonrası ABD dış politikası ve ABD'nin iktisadi yönelimi arasında bir örtüşme söz konusudur. 2.Dünya Savaşı sonrası ABD ülkede biriken sermaye ve fonları sermaye ihracı, doğrudan yatırım yoluyla AGÜ ülkelerine enjekte etmiştir. Marks'ın şu cümleleri 2.Dünya Savaşı sonrası ABD sermayesinin yeni yönelimini çok iyi yansıtmaktadır:“Ürünleri için

²⁷⁰ Oysa ki; AGÜ'lerde kalkınma bu tür biçimsel özelliklerden öte yapısal bir nitelik taşımaktadır. AGÜ'nin kalkınmasını ülkede hüküm süren feodal toprak mülkiyeti ve ekonomide dışa bağımlılık gibi birtakım içsel ve dışsal dinamikler engellemektedir. Bu yapı radikal bir biçimde değiştirilmediği takdirde ülkenin kalkınması ise imkan dahilinde değildir.

²⁷¹ 1960'lar kalkınma iktisadının altın çağları olarak nitelendirilebilir.2.Dünya Savaşının ardından kaydedilen yüksek büyüme hızları kalkınma iktisadının egemenliğine meşruiyet sağlamaktadır. R. Nurkse, Rosenstein, A. Lewis gibi kalkınma iktisadının önde gelen kuramcıları için AGÜ'lerle gelişmiş ülkeler arasındaki temel fark sermaye birikimi, sanayi üretiminin yeterliliği, emek verimliliği gibi niceliksel faktörlerden kaynaklanmaktadır. R. Nurkse'nin fakirlik kısır döngüsü formülüne göre geri kalmış ülkelerdeki düşük alım gücü sanayi malları için gerekli talebin yaratılmasını önlemekte; düşük alım gücü fakirliği ve yoksulluğu belirleyen temel faktör olarak kabul edilmektedir.(Ahmet İnel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İstanbul: Birikim yayınları, 2000, s. 162-166). AGÜ'lerde fakirlik çemberini kırabilmenin yolu ise alım gücünü arttıracak dış yardımın enjekte edilmesinden geçmektedir. Görüldüğü üzere bu kuram ABD'nin AGÜ'lere önerdiği dış yardıma dayanan tarım ve madencilik ağırlıklı kalkınma reçeteleri ile örtüşmektedir. Az gelişmişlik literatüründe bir diğer önemli ekol de bağımlılık okulu yaklaşımıdır. Bağımlılık okulu az gelişmişliği dışsal dinamiklere ağırlık vererek açıklar. Bkz. İnel, a.g.e., s. 166-173. Kabaca bu yaklaşıma göre az gelişmişlik AGÜ'lerle gelişmiş ülkeler arasındaki eşitsiz mübadele ilişkisi, emperyalizm vb. gibi dışsal dinamiklerden kaynaklanmaktadır.İktisadi planlama ve kalkınma iktisadı için bkz. Kazgan, a.g.e., s. 248-268.Kalkınma iktisadının serüveni için bkz. *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*, yay. haz.: Fikret Şenses, çev. Sedef Öztürk, İstanbul: İletişim yayınları, 2003, s. 23-53.

sürekli genişleyen pazar gereksinmesi, burjuvaziyi, yeryüzünün dört bir yanına kovalıyor. Her yerde barınmak, her yere yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır.”²⁷²

ABD'nin AGÜ'lere enjekte ettiği fonlar hem ABD'nin iktisadi hem de siyasi nüfuzunu perçinlemenin önemli bir aracı haline gelirken; kalkınma iktisadı da bu süreçte ideolojik payanda teşkil etmiştir. Bu hususu Çiğdem Şahin şu şekilde vurgulamaktadır: “Kalkınma iktisadının gerek savlarına, gerek çıktığı döneme gerekse ilk savunucularına baktığımızda, mevcut dönemin egemen gücü ABD'nin çıkarlarıyla bu kuramın öngörülerinin birebir örtüştüğünü görmekteyiz. Amerikan sermayesinin aşırı biriktiği ve kendisine yeni pazarlar aradığı bir döneme işaret etmektedir bu dönem.”²⁷³

Kalkınma iktisadının varsayımlarında devlet yatırımları ve planlama da merkezi bir yer işgal etmektedir.²⁷⁴ Zaten savaş sonrasında merkez ülkelerde uygulanan Keynesyen iktisat politikaları ile kalkınma iktisadının öngördüğü iktisat politikaları örtüşmektedir. Kalkınma iktisadının açılımlarının merkez ülke iktisat politikalarının bağımlılık zeminindeki bir versiyonu olduğu ileri sürülebilir.

2. Dünya Savaşı sonrası ABD önderliğinde kurulan bu yeni dünya sistemi emperyalizm kavramsallaştırmasına denk düşmektedir. Lenin'e göre emperyalizm kapitalizmin bir üst aşamasıdır.²⁷⁵ Kapitalizmde sermayenin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak sermaye belli ellerde toplanır yani temerküz eder. Kapitalizmin iktisadi işleyişinin zorunlu bir sonucu olan emperyalizm, kapitalizmin serbest rekabetçi aşamasından tekelleci evresine geçişte tekabül eder.²⁷⁶ Emperyalizm aşaması 3 evreye ayrılabilir.²⁷⁷ Emperyalizmin

²⁷²Marx, Engels, a.g.e., s. 113.

²⁷³ Çiğdem Şahin, “Azgelişmişlik Teorisinde Üç Farklı Yaklaşım: Kalkınma İktisadı, WEFA ve Düzenleme Kuramı”, *Mürekkep*, Sayı: 18, 2002, s.131.

²⁷⁴ Kalkınma iktisadı yaklaşımında azgelişmişlik çemberinin kırılması ya da take off(büyük kalkış)gerçekleştirilmesi için devlet yatırımlarına tabiri caizse bir öncülük atfedilir. Devlet yatırımları sayesinde uçak ilk hızını kazanacak ve havalanarak ardından diğer yatırımların da etkisiyle kalkınma gerçekleşecektir

²⁷⁵ Emperyalizm teorilerinin bir sınıflandırması için bkz. Magdoff, a.g.e., s. 53-59.

²⁷⁶ V.İ. Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev., Süheyla Kaya, İstanbul, İnter yayınları, 2001, s. 18. Lenin'e göre emperyalizmi üretimin yoğunlaşması ve tekelleşme; bankacılık faaliyetinin belli ellerde temerküz ederek bütün para sermayeyi, üretim araçlarını ve hammadde kaynaklarını belli bir ülkenin ya da birden fazla ülkenin ellerinde tutan bir avuç tekelleciye dönüşmeleri, sanayi sermayesi ile banka sermayesinin kaynaşarak mali oligarşiyi teşkil etmeleri, sermaye ihracı, kapitalist tekellerin dünya pazarını paylaşmaları, dünyanın büyük ülkeler tarafından paylaşılması karakterize etmektedir.

²⁷⁷ Emperyalist sömürü mekanizmaları borç, ticaret ve yatırımlar yoluyla gerçekleşir. Emperyalizmin her evresinde bu unsurlar var olmakla birlikte yalnızca görece ağırlıkları değişir. Emperyalizmin evrelere bölünmesi bu ağırlık değişimine koşut olarak gerçekleşmiştir. TİB, a.g.e., s. 18. Emperyalizmin 1. evresi 1900'lerin başından başlar ve 1917 Ekim Devrimiyle son bulur. Bu evrede dünya belli başlı emperyalist ülkeler tarafından paylaşılmış, ekonomiye tekeller damgasını vurmuş ve sermaye ihracı özel bir önem kazanmıştır.

3. evresinde emperyalizmin işbirlikçisi komprador burjuvazi ortak yatırım, patent, lisans, know how gibi araçlarla emperyalist ülke sermayesiyle bütünleşme yoluna gitmiştir. Bu dönemde merkez ülke burjuvazisi AGÜ'lerde yerli ortakları vasıtasıyla doğrudan sermaye yatırımlarına gitmektedir.²⁷⁸ Bütün bu yukarıda zikredilen gelişmelerden ve mekanizmadan Türkiye de etkilenmiştir. 2. Dünya Savaşından sonra iktisadi, siyasi ve askeri açıdan merkez ülkelere bağımlı hale gelen Türkiye'nin yaşadığı değişimi şu cümleler ifade etmektedir: "1945 yılından sonra Türkiye'nin siyasi hayatında meydana gelen iki olay, ülkenin bugünkü tarihine egemen olur. Bunlar burjuvazinin doğrudan doğruya iktidara gelmesi ve Türkiye'nin, Amerikan yeni emperyalizminin egemenliği altına giren ülkeler arasında yerini almasıdır. Gerçekte bu iki olay birbirine bağlıdır."²⁷⁹ İncelenen dönem itibarıyla emperyalizmin 3. evresinin karakteristiklerine göre şekillenmiş bir AGÜ olan Türkiye'nin böyle bir sosyal formasyona sahip olması ülkede vuku bulan sınıf mücadelesini de etkilemiştir.²⁸⁰

7. 1. Tarım ve Madencilğe Dayalı Kalkınma Modeli

Savaş sonrasında Türkiye'nin uygulayacağı iktisat politikası fluydu. Sözgelimi Maliye Bakanı Nurullah Sümer 1945'te devletçilik ağırlıklı bir iktisat politikasına, iktisat bakanı Fuat Sirmen özel kesime ağırlık veren bir iktisat politikasına vurgu yapmaktadır.²⁸¹ Fakat iktisat politikasındaki bu belirsizlik kimi arayışlardan sonra ABD'nin Türkiye'ye biçtiği yeni rol

Emperyalizmin 2. evresi ise Ekim devrimiyle başlayıp 2. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle sona erer. Bu dönemde emperyalist devletler arasındaki hegemonik ilişkiler değişmiş, İngiltere'nin dünya sistemindeki hegemonyasını ABD devralmış, ekonomide bunalımlar yaşanması nedeniyle devlet müdahalesi gerçekleşerek tekellerin devlet ile entegrasyonu neticesi tekeli devlet kapitalizmi meydana gelmiştir. 2. evrede mal ticareti yoluyla kaynakların emperyalist ülkelere aktarılması doğrudan yatırımlara nazaran daha önemlidir. Bu dönemde doğrudan yatırımlar hammadde kaynaklarına ve demiryolu yatırımları gibi daha ziyade altyapı yatırımlarına yöneliktir. Emperyalizmin 3. evresinde NATO, CENTO, SEATO vb gibi askeri örgütler DB, IMF gibi kurumların ve Ç.U.Ş'ların dünya ekonomisi ve sistemi üzerindeki rolleri artmıştır.

²⁷⁸ Ticaret yoluyla AGÜ'lerde üretilen mallar değerinin altında fiyatlarla satın alınarak merkez ülkelere kaynak aktarılmıştır. AGÜ'lerin tarımsal ürün ve hammadde satıcısı, merkez ülkelerin sınai mamul ve mamul mal satıcısı olmasına göre şekillenen dünya işbölümü AGÜ'lerin aleyhine işlemektedir. Ayrıca merkez ülkelerin AGÜ'lere sunduğu hizmet ve bilgi(müşavirlik hizmetleri, teknolojik ve ulaştırma hizmetleri) yoluyla merkez ülkelere kaynak aktarımı sağlanmaktadır. Merkez ülkeler AGÜ'lerde yürüttükleri imalat sanayi bankacılık ve sigortacılık ve madencilik yatırımları yoluyla da kaynakları kendi ülkelerine aktarmıştır. Ayrıca bir başka kaynak aktarım mekanizmasını da borçlandırma oluşturur. Borçlandırma mekanizması yalnızca mali bağımlılığa değil ayrıca askeri ve siyasi bağımlılığa da neden olur. Yani bu sistemde ticaret, yatırım ve borç mekanizmaları büyük önem taşımaktadır.

²⁷⁹ Yerasimos, a.g.e., s. 163. Bu gelişmelerin sonucu 1946 Nisanında Missouri zırhlısı Türkiye'yi ziyaret etmiş; Mart 1947'de Türk Amerikan Dostluk Derneği, Mayıs 1947'de Amerikan Askeri Yardım Kurulu filosuyla İstanbul'a gelmiştir.

²⁸⁰ Askeri darbeler açısından ise emperyalizm ile girilen ilişkinin sonucu; askeri darbelerin doğrudan ABD çıkarlarına göre olmasa bile ABD çıkarları hilafına gerçekleşemeyeceğidir

²⁸¹ Tezel, a.g.e., s. 265.

çerçevesinde giderildi. Aşağıda bu arayışlara ve savaş sonrası Türkiye'nin yeni rolüne değinilecektir.

1945'te bakanlıklar arası bir komisyonca başlatılıp, 1946'nın ilk yarısında tamamlanan Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tokin gibi eski Kadrocular tarafından hazırlanan sanayi ve kalkınma planı; sanayileşmede devlete aktif ve müdahaleci bir rol öngörmekte, uluslararası ekonomik ilişkilerde ise nispeten bağımsızlıkçı bir çizgiyi tavsiye etmektedir. Dış konjonktürün değiştiği bir atmosferde hükümetin Aydemir öncülüğünde hazırladığı bu kalkınma planı dış çevrelerden gerekli itibarı görmedi. Hükümet 1947 Temmuzunda devletçi sanayileşme planının finansmanı için Paris'te Avrupa İşbirliği Komitesine 615 milyon dolarlık dış finansman için müracaat etti fakat bu çabası kadük kaldı. Çünkü bu dönemde ABD tarafından Türkiye biçilen rol madencilik ve tarım alanında Avrupa için üretim yapmak şeklindeydi.²⁸² 1947 yılında Thornburg başkanlığında Türkiye'ye gelen bir ABD'li uzmanlar heyeti de Türk – ABD işbirliğinin önündeki en büyük engelin devletçilik politikaları olduğunu vurguladı. Bütün bu gelişmelerin neticesinde; devletçi kalkınma planı rafa kaldırılarak, 1947'de bambaşka bir iktisadi perspektiften tarım, ulaştırma ve enerji sektörüne öncelik tanıyan Türkiye Kalkınma Planı hazırlandı.

CHP'nin 1947 Kasım kurultayında kabul edilen yeni parti programı da devletçiliği kısıtlayan hükümleri kayıt altına aldı.²⁸³ İstanbul tüccarları öncülüğünde tertiplenen 1948 İktisat Kongresi kararlarının özü de devletçiliğin tasfiyesi yönündedir. Bu kongre yeni dünya konjonktürüne ve içte 2. Dünya Savaşı koşullarında palazlanan grupların çıkarına uygun bir biçimde, ekonomide aktif devlet müdahaleciğinden sakınılmasını öngörmektedir. Bütün bu girişimlerin ardından 1948'de hükümet devlete ait bazı tekstil fabrikalarını özelleştirmek doğrultusunda somut adımlar attı.

1949'da Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasından (DB) istenen bir kalkınma planı doğrultusunda ABD'li bir uzman olan M.R James Baker tarafından bir rapor hazırlandı. Bu rapora göre Türkiye iktisadi politikalarında tarıma öncelik tanıyacak, dokumacılık da dahil

²⁸² Bu gelişmelerin sonucunda 1946'da hiçbir iktisadi gereği olmadığı halde yapılan bir devalüasyon neticesinde TL'nin 1 dolar karşılığı değeri 1.28'den 2.80'e düşürüldü. 7 Eylül Kararları olarak bilinen 46 devalüasyonu sonucunda Türkiye'nin döviz rezervleri eridi. Hatırlanacağı üzere Türkiye savaş yıllarında önemli oranda altın ve döviz rezervi biriktirmişti. MB bilançosundaki bu olumlu tabloya rağmen devalüasyon yapılmasının gerekçesi iktisadi faktörlerden ziyade olsa olsa siyasal faktörlerle açıklanabilir. Devalüasyondan sonra ithalatın serbestleştirilmesi doğrultusunda adımlar atıldı. İthalatın serbestleştirilmesinin ilk elden sonucu ise bu tarihten itibaren kronikleşecek olan dış ticaret açıklarıdır.

²⁸³ 1947 CHP kurultayında parti içi reformcu kanat etkisizleştirildi.

olmak üzere sanayiye yönelmeyecekti. Fakat rapor pompa, çekiç, testere gibi basit üretim araçlarının üretimine cevaz verirken; tuğlacılık, dericilik, çanak çömlekçilik gibi alanlarda da işletmeler kurulabileceğini belirtmektedir. Bu raporun muhtevası 1950'lerde DB ve ABD tarafından AGÜ'lere salık verilen tarım ağırlıklı kalkınma modeliyle de çakışmaktadır. Bu modele göre AGÜ'ler tarım ürünleri ihracatına ağırlık vermeli ve traktör gibi makinelerle tarımı modernleştirmelidir. Türkiye de bu doğrultuda ABD'den temin ettiği dış borçları ABD'nin kullanmadığı traktörlerin satın alınmasını finanse etmekte kullandı.²⁸⁴

Ayrıca bu dönemde dış kredi ve yardımların zerk edilmesiyle iktisadi bağımlılığın temelleri atılırken; tarıma, madencilığe ve altyapı yatırımlarına yönelik bir kalkınmacılık zihniyeti hakim hale geldi. 1947–50 arasında ABD kredileri sayesinde özel sektör ağırlıklı iktisat politikaları icra edildi. Yabancı sermaye Türkiye'ye tıpkı 20'lerdeki gibi üretim şubeleri açma ve yerli sermayedarla ortaklaşa sanayi şirketi kurma yoluyla girdi.²⁸⁵ Kuşkusuz ki, bu yeni iktisadi yönelimin 60'lı yıllardaki siyasi ve sınıfsal mücadeleler üzerinde derin etkileri olacaktır.

7. 2. Değerlendirme

Savaş sonrasında yaşanan bazı gelişmeler Türkiye'nin 1960'lı yıllarda geleceği sınıf mücadelelerinin temellerini atmıştır. Bu dönemde Türkiye ABD emperyalizminin iktisadi, siyasi, askeri ve mali denetimi altına girmiştir. Türkiye 1947'de IMF ve DB gibi uluslararası kurumlara üye olarak, savaş sonrası dünya sisteminde tercihini kapitalizmden yana yapmıştır. Bu gelişmelerin ülke içi sınıfsal ve siyasal yapı üzerinde yadsınamayacak bir önemi olduğu aşikardır.

Savaş sonrası dönemin önemli gelişmelerinden birisi de 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi ve 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasıyla birlikte meydana gelen çok partili siyasi hayata geçiştir.²⁸⁶ 21 Temmuz 1946'da ilk kez tek dereceli seçimler yapılmıştır. Çok partili sisteme geçiş konusunda muhtelif tezler bulunmaktadır. Fakat kabaca çok partili sisteme geçiş konusundaki tezler içsel dinamiklere ve dışsal dinamiklere ağırlık

²⁸⁴ Satın alınan traktörler tanktan bozma olduğu için toprakları tahrip ederek toprak erozyonuna sebep oldu. Köymen, a.g.e., s. 105.

²⁸⁵ Tezel, a.g.e., s. 475.

²⁸⁶ Çok partili sisteme geçişin nedenleri ile ilgili bir makale için bkz. Ercan Haytaoğlu, "Türkiye'de Demokratikleşme süreci ve 1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1909-1945)",

veren yaklaşımlar olarak tasnif edilebilir. Fügen Eryılmaz' a göre çok partili sisteme geçiş ve ABD emperyalizminin yörüngesine girme yalnızca dış siyasi baskıların bir sonucu değil, aynı zamanda iç iktisadi gelişmelerin ve Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinin geldiği aşamanın doğal sonucudur.²⁸⁷ Ergun Özbudun'a göre ise 2. Dünya Savaşı sonrasında dünya sisteminde demokratikleşme yönünde bir eğilim olmasa dahi yine de çok partili sisteme geçilecektir. Zira cumhuriyeti kuran kadro öteden beri çok partili sisteme taraftar olmasına rağmen ülkenin iç koşulları bu geçişe olanak tanımadığı için çok partili sisteme geçilememiştir.²⁸⁸

8. DP DÖNEMİ

1950 seçimleri Türkiye tarihinde bir dönüm noktasıdır.²⁸⁹ 1950 seçimlerinden önce Türkiye'de siyasi faaliyet bürokratik bir yapının uzantısıyken; bu tarihten sonra belirleyici olmasa dahi halk siyaset denklemine dahil oldu.²⁹⁰ 1950 seçimleri ile iktidara taşınan DP'nin sınıfsal tabanını vurguncu koşullardan palazlanan ticaret burjuvazisi, müteahhit sermayesi, büyük toprak sahipleri teşkil etmektedir. Yani DP tarım ve ticaret burjuvazisiyle toprak ağalarından oluşan bir sınıfsal tabana sahiptir. DP ile birlikte bürokrasinin iktidar bloku içindeki konumu zayıflamış, tarım ve ticaret burjuvazisi ilk kez yönetici kuvvet konumunu kazanmıştır. Bazı istisnaların haricinde Türkiye'de burjuvazi 1950'lerin ortalarına dek ticaret, bankacılık, sigortacılık, taşımacılık ve tarım gibi sanayi dışı sektörlerde yoğunlaşmıştır. Bürokrasinin iktidar bloku içindeki konumunu zayıflatan DP iktidarı da bu sektörlerin bir koalisyonu olarak tebarüz etmiştir. DP döneminde kitleleri mobilize eden burjuvazi olmasına rağmen dinsel içerikli popülist söylem hareketin sınıf karakterini flulaştırmıştır.²⁹¹

8. 1. DP Döneminin İlk Yılları: Tarım ve Ticarete Dayalı Büyüme Modeli

1950 seçimleri ile birlikte iktidara gelen DP, ABD'nin ve uluslararası kurumların AGÜ'lere tavsiye ettiği şekliyle dış iktisadi yardıma ve yabancı sermayeye dayanan; tarım,

²⁸⁷ Eryılmaz, a.g.e., s. 93-97

²⁸⁸ Ergun Özbudun, *Çağdaş Türk Politikası*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003, s. 20-29.

²⁸⁹ Burjuvazinin siyasi güçleri arasında bir nöbet değişimine tekabül eden 1950 seçimleri ise bürokrasinin iktidardan uzaklaştırılarak yerine burjuvazini geçtiği bir tarihsel olay değildir Savran, a.g.m., s.136, DP dönemini Keyder bürokrasinin vesayeti altındaki bir kapitalizmden pazarın egemenliği altındaki bir kapitalizme geçiş olarak tanımlamaktadır. Keyder, *Devlet ve Sınıflar*, s. 173.

²⁹⁰ DP iktidarında meclis daha gençti ve milletvekilleri tek parti dönemine nazaran daha taşra ağırlıklıydı.

²⁹¹ Savran, a.g.m., s.135

madencilik ve hizmet sektörlerini ön plana alan, dış ticarete liberal, bir büyüme modeli uygulamıştır.²⁹² Bu dönemde ABD'nin ve uluslararası kurumların dünya ekonomik işbölümünde Türkiye'ye biçtiği rol kaynakların verimsiz sanayi sektörü yerine tarıma aktarılmasını ve tarımsal üretimde uzmanlaşarak dünya işbölümüne dahil olunmasını, kamu kaynaklarının da altyapı projelerine tahsis edilmesini öngörmektedir.²⁹³ Bu cümleden olarak Marshal Planı uyarınca Türkiye'ye yeni oluşan dünyada tarım ve madencilik alanında uzmanlaşma rolü biçildi. 1950'lerin ortalarına dek işleyen bu model; Avrupa tarımının iyileşmesi ve dünya konjonktürünün değişmesiyle birlikte tıkanmaya başladı. Bu gelişme sonucunda alınan iç pazarı korumaya dönük önlemler, sanayi burjuvazisinin palazlanmasına vesile teşkil etti. 1950'lerin ikinci yarısı artık sanayi burjuvazisinin yükselişine tanıklık etmektedir.

1950'de tarımda makine kullanımı ve ekilebilir tarım arazilerinin artmasına bir de DP'nin yüksek taban fiyatı politikası ilave edildiğinde tarımın altın çağlarını yaşadığı ifade edilebilir.²⁹⁴ 1950'den sonra uygulamaya konan popülist politikalar da DP'nin dışarıdan sağladığı kaynağı içte enflasyonist bir politikayla desteklemesi temeline dayanmaktadır.²⁹⁵ Köylülere verilen yüksek taban fiyatı politikası ve emisyon hacmini artırarak enflasyonist politikaların desteklenmesi aynı zamanda iç talebi de canlandırmaktadır. Dolayısıyla şehir sermayesi de bu politikalardan faydalanmaktadır.²⁹⁶

²⁹²1946-53 tarıma dayalı hızlı büyüme dönemidir. Rakamlar için bkz. Boratav, a.g.e., s. 101. Bu dönemde (46-53) tarımsal ticareti elinde bulunduran ticaret sermayesi palazlanmıştır. Tarım ürünlerinin fiyatları düşmesine rağmen üretim artışları sayesinde kayıplar telafi edilmiştir. Ayrıca temelleri Mayıs 1947'de ve Mart 1950'de yapılan düzenlemelerle CHP tarafından atılan yabancı sermayeye bağımlı iktisadi yapıyı; DP döneminde çıkarılan 1.8.1951 tarih ve 5821 sayılı yabancı sermayeyi teşvik kanunu ve 18.1.1954 tarih ve 622 sayılı Teşvik Kanunu adeta derinleştirmiştir. 1.3 1950 ve 5583 sayılı yasa ile yabancı sermayeye ülke içinde elde ettiği karları transfer etme garantisi tanınırken; Türk özel sektörünün yurtdışından borçlanmasının önu açılmış, özel sektörün borçlanmadan elde ettiği faiz gelirini yurtdışına aktarma serbestisi getirilmiştir. 1.8.1951 tarih ve 5821 sayılı ve 18.1.1954 tarih ve 622 sayılı kanunlarla yabancı sermayenin teşviki yönünde adımlar atıldı. Öte yandan DP tarafından 1950 Haziranında 11704 sayılı bakanlar kurulu kararıyla deklare edilen ithalat rejimi de dış ticareti liberalize etmektedir.

²⁹³ 1950 seçimlerinden önce Türkiye'ye gelen DB'nin Türkiye ekonomisine tavsiye niteliği taşıyan raporu sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle yatırımlara kaynak aktarılamayacağını sanai gelişmeye tarım aleyhine verilen ağırlık yerine tarımın ön plana çıkarılmasını kaynakların etkin tahsisi için kamu işletmeciliği yerine özel sektörün tercih edilmesini öngörmektedir.

²⁹⁴ 1946'da çalışır vaziyetteki traktör sayısı 1000'in biraz üzerindeyken 1955'te 43000dir. Keyder, a.g.e., s. 180. 1946-55 ekilen 9.5 milyon hektardan 14.2 milyon hektara yükseldi. Keyder, a.g.e., s. 180. DP döneminde ithalatta en fazla artışın yaşandığı kalem tarım makineleridir. 1950'lerde traktör alışı devlet kredisiyle finanse edildi.

²⁹⁵ Popülizm kavramıyla ilgili bir tartışma için bkz. Korkut Boratav, "Popülizm Üzerine Ek Notlar", Yapıt, Sayı: 49, Nisan-Mayıs 1984, s. 77-81.

²⁹⁶ Ayrıca devlet işletmelerinin ve öteki hükümet kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu girdilerin ithalat yoluyla sağlanması da burjuvaziye kaynak aktarımının araçlarından birisidir. Buğra, a.g.e., s. 180.

1950’li yıllarda ekonomik büyümenin motorunu tarım, altyapı hizmetleri gibi sektörler teşkil etmektedir. DP döneminde altyapı yatırımları büyük önem kazanırken, Alarko, Enka ve Tekfen gibi çoğu büyük müteahhit firma da bu dönemde devletten elde ettikleri ihalelerle işe başlamışlardır. Cumhuriyetin kuruluş sürecinde yurdun dört bir yanını demir ağlarla ören siyasi irade bu kez ABD’nin yeni kalkınma politikaları doğrultusunda yurdun dört bir yanını karayollarıyla örmektedir.²⁹⁷

DP döneminde uygulanan büyüme modelini iki kısma ayırmakta fayda vardır. DP yukarıda değinilen tarım ve madencilğe dayalı büyüme modelini ancak 1954 yılına kadar sürdürebilmiş, Kore konjonktürünün son bulmasıyla olumsuz dönen dış ekonomik koşulların içte kötü hava koşullarıyla da birleşmesi sonucu DP hükümeti dış ticarete kısıtlamalara gitmiş, muhtelif araçlar vasıtasıyla da ekonomiyi denetlemeye uğraşmıştır. Kuşkusuz ki, DP döneminde uygulanan bu iktisat politikalarının kimi sonuçları olmuştur. 1954’e kadar uygulanan büyüme modeli sonucunda tarım ve hizmet sektörlerinden elde edilen sermaye birikimi, bu tarihten sonra iç pazara dönük üretim yapan sanayi sermayesine dönüşmeye başlamıştır. 1950’lerin 2. yarısından itibaren tarımda karlılık olanakları tükenince sermaye tarımla ilişkili dokuma ve tekstil gibi sanayi sektörlerine kaymaya başlamıştır.²⁹⁸

1950’lerde sanayi işletmelerinin gelişiminde Sınai Kalkınma Bankası tarafından verilen krediler önemli rol oynadı. 1950–60 arasında sanayi projelerini TSKB’nin finanse etmesi, Türk sermayesinin, sanayiye verilen kredilerin karakteri neticesinde uluslararasılaşmasına neden oldu.²⁹⁹

Kitleri özelleştirme sloganıyla iktidara gelen DP ekonominin yapısal gerçekleriyle yüz yüze geldiğinde bu hedefinden çark etmiştir. Bu dönemde kamu sektörünün ekonomi üzerindeki hakimiyeti devam etmekte; şeker, çimento, çay, tütün, demir, çelik ve kağıt gibi malların üretiminde kamu hala hakim sektör olma özelliğini muhafaza etmektedir. Özel sektör

²⁹⁷ Karayolu yapımı politikası piyasa ilişkilerinin Anadolu’ya nüfuz etmesine ve bir iç piyasanın oluşumuna neden oldu.

²⁹⁸ Türkiye’de de sanayi burjuvazisinin sermaye birikiminde Çukurova özel bir yer işgal eder. Tarımda makineleşmeyle Çukurova’da anakronik bir çitleme hareketi yaşandı. Zira pamuk tarımı ortakçı kiralılık yerine mevsimlik tarım işçisi gerektirmektedir. Tarımda makineleşme sayesinde pamuk tarımından elde edilen kazançlar çok fazla arttı. Adana’nın nüfusunun 1950–60 arasında 2 kat artması bu olgunun en somut tezahürüdür. Büyük toprak sahipliğinden Adana’da elde edilen sermaye birikimi tekstil gibi dönemin ekonomik yapısına uygun sektörlerle transfer edildi.

²⁹⁹ 50’lerde devlet ile sanayi arasındaki ilişkileri formelleştirmek için Kredileri Tanzim Komitesi vücuda getirildi

ise ithalat ikamesinin yarattığı uygun koşullardan istifade ederek tekstil gibi malların üretimine yönelmiştir.

8. 2. Tarım ve Ticarete Büyüme Modelinde Bir Kırılma ve Sınıfsal Gelişmeler

1954 DP'nin liberal iktisat politikalarından bir kırılma noktasına tekabül eder. 1954'ten sonra liberal dış ticaret politikası kontrol ve kambiyo rejimi denetim altına alınmıştır. İthalata sınırlamalar getirilmesiyle birlikte tüketim mallarının ithalat içindeki payı düşerken, ara ve yatırım mallarının payı ise artmıştır.³⁰⁰ Esasında 1954–61 arası rastgele, plansız bir ithal ikameci dönem olarak nitelendirilebilir. İthal ikamesi uygulanan sektörler daha ziyade nihai tüketim mallarına dönüktür. Bu dönemde milli gelir büyüme hızları düşük düzeyde seyretmesine karşın sınınin milli gelir içindeki payı artmıştır.

Menderes'in 1954'te dış konjktürün olumsuz seyretmesiyle devreye soktuğu enflasyonist politikaların özü tarım kredilerinin, fiyat destekleme programlarının ve kamu yatırımlarının hızla artırılmasına dayanmaktadır. Kamu yatırımlarının MB'nin emisyon arttırıcı uygulamaları yoluyla finanse edilmesinden dolayı 1955–59 arasında enflasyon iki katına çıktı.³⁰¹

Ayrıca ithalata getirilen sınırlamalar iç pazarın korunmasına dönük himayeci politikalar anlamına gelmektedir. Korunan bir iç pazarın Menderes'in enflasyonist politikasıyla birleşmesi sanayi burjuvazisinin sermaye birikimini hızlandırdı. Bu dönemde sanayideki değişim; 1950'lere kadar genellikle küçük sanayi ağırlıklı istihdam yaratma kapasitesinin artık 50'lerin ikinci yarısından itibaren büyük sanayi ağırlıklı hale gelmesinden de gözlenebilir.

1950'lerin ikinci yarısından itibaren kimi kanuni düzenlemelerle de iktisadi hayat denetim altına alınmıştır. Hatta 1956'da meclise gelen 88'e karşı 102 oyla reddedilen bir yasa teklifi karaborsacıların idamını bile talep etmektedir.³⁰² 1956'da hükümet ekonomi üzerinde geniş yetkiler tanıyan Milli Korunma Kanununu yeniden düzenleyerek yürürlüğe koydu.³⁰³

³⁰⁰ Rakamlar için bkz. Boratav, a.g.e., s. 111-113.

³⁰¹ Keyder, a.g.e., s. 186.

³⁰² Buğra, a.g.e., s. 183.

³⁰³ 1956'da alınan önlemleri Buğra milli korunma kanununa benzetmektedir. Buğra, a.g.e., s. 182-183.

Ayrıca bu dönemde Kar Hadleri Kararnamesi ve İktisadi Tedbirler Kanunu ile hükümet hem ekonomideki spekülâtif gidişi hem de enflasyonu önleyecek tedbirler almaya girişti.³⁰⁴

1960'lara gelindiğinde sanayi burjuvazisi rastgele, eşgüdümsüz iktisat politikaları yerine planlı bir iktisat politikası uygulaması doğrultusunda talepleri dile getirmeye başladı. Farklı ithal ve ihraç ürünlere farklı kur anlamına gelen katlı kur uygulaması, KİT'lerin ürettiği kimi girdilere zam öngören 1958 tedbirleri ile burjuvazinin yeni talepleri doğrultusundaki politikaların temelleri atılmıştır.³⁰⁵ Bu amaçla Menderes tarafından 1959'da bir planlama komisyonu bile kurulmuştur. Ayrıca OECD de Menderes'e planlı iktisat politikalarını salık vermektedir. 1958 yılında ekonomik eşgüdümün sağlanması, piyasadaki rastgele plansız gelişimin önlenmesi için Koordinasyon Bakanlığı kuruldu. Bu dönemde Hollandalı plancı Tinbergen Türkiye'ye gelerek çalışmalara başladı, yine bir ekonomik danışmanlar kurulu vücuda getirildi.

İktisadi yapıdaki bu değişime mukabil 1950'lerin ikinci yarısından sonra DP'yi oluşturan koalisyon da çatladı. DP'nin tarıma öncelik tanıyan politikalarından kent burjuvazisi rahatsızlık duymaya başladı. Sanayi burjuvazisi 50'li yıllardan itibaren yeni yeni doğmasına rağmen burjuvazinin en örgütlü kesimidir. DP döneminde sanayi burjuvazisi artık kendi taleplerini doğrudan aktarabilecek bir konuma erişti. Özellikle 1950'lerin 2. yarısından itibaren İstanbul sanayi burjuvazisi siyasi arenada kendi doğrudan temsilcileri aracılığıyla müdahil olabilecek olgunluğa erişti. Hürriyet Partisinin kuruluşu bu çerçevede değerlendirilebilir. 1957 seçimlerinden sonra dağılan Hürriyet Partisi DP'nin tarım kesimini kollayan politikalarına karşı sanayi burjuvazisinin çıkarlarını dile getirmek amacıyla vücuda getirildi. HP liberal aydınlar ve sanayi burjuvazisi tarafından meydana getirilen bir kentsel koalisyonun ifadesidir. Sanayi burjuvazisinin etrafında oluşan bürokratlar, aydınlar, öğrencilerden müteşekkil kentli koalisyonun taleplerine ise DP tarıma öncelik tanıyan politikaları nedeniyle yanıt üretmedi. DP karşıtı kentsel koalisyonun köylülüğün ağırlıkta olduğu bir ülkede azınlık konumu taşıması nedeniyle ordu da bu koalisyonun çıkarları doğrultusunda 27 Mayıs'ta devreye girer. Sanayi burjuvazisi ile bürokrasi arasındaki ittifak neticesi vuku bulan 27 Mayıs Darbesi ise bu koalisyonun çıkarları doğrultusunda meydana gelmiştir.

³⁰⁴ Buğra, a.g.e., s. 183-184.

³⁰⁵ 1958'de IMF tarafından dayatılan istikrar programı için bkz. Kazgan, a.g.e., s. 106-108.

8. 3. Değerlendirme

DP döneminde tarım ve ticarete dayalı iktisadi büyüme modeli 1950'lerin 2. yarısından itibaren tıkanmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak uygulamaya konan tedbirler ise gittikçe bir sanayi burjuvazisinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. 1950'lerin 2. yarısı aynı zamanda DP yönetiminin gittikçe otoriterleşmesine basın ve siyasal yaşam üzerinde baskıcı politikalarına da tanıklık etmektedir. Bu baskıcı politikalar başlangıçta kendisine destek veren liberal aydınların, DP'den uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir. Aydın kamuoyunun DP hükümetinin baskıcı politikalarına karşı tepkisi 18 Nisan 1960' da TBMM'de CHP'ye karşı bir Tahkikat Komisyonunun kurulmasıyla şahikasına erişmiştir. DP'nin baskıcı politikalarına karşı aydınlar ve üniversite öğrencileri tarafından sokak gösterileri biçiminde mobilize edilen toplumsal ve siyasal muhalefet 27 Mayıs'ta ordunun devreye girmesiyle son bulmuştur.³⁰⁶ Fakat ilave edilmesi gereken husus; orduyu devreye sokan nedenin iç siyasal karışıklıklar değil, sanayi burjuvazisinin çıkarları olduğudur. Siyasal muhalefet ordu müdahalesine ideolojik bir payanda işlevi görmüştür yalnızca.

9. İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİ

1960'lı yıllardaki toplumsal ve sınıfsal mücadelelerin anlaşılmasında planlama, kalkınma ve ithal ikameci sanayileşme stratejisi anahtar kavramlardır. Bu dönemde istisnasız tüm hükümet programlarında ülkenin kalkınmasına ve planlama olgusuna sadakatin altı çizilmekte, siyasi özneler kalkınma paradigmasının etkisi altında bulunmaktadır.³⁰⁷ Kalkınma paradigmasının ve planlama olgusunun bu denli başat hale gelmesi ise uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisinden kaynaklanmaktadır. Tabiri caizse bu iki kavram İİSS'nin ideolojik üst yapısını teşkil etmektedir. Aşağıda kavramsal bazda kalkınma ve planlama olgusuna değinilecek, İİSS işleyişi ve yapısı, bu stratejinin sınıfsal açıdan yol açtığı sonuçlar üzerinde tafsilatlı olarak durulacaktır.

³⁰⁶ 27 Mayısla ilgili bir değerlendirme için bkz. A. Araklıoğlu, "Türkiye'de Ordu ve Politika (2)", *Ürün*, Cilt: 9, Sayı: 50, Ağustos 1978, s. 59-61. Ayrıca Bülent Tanör 27 Mayıs darbesinin ekonomik ya da sosyal nedenlerden değil; siyasal nedenlerden kaynaklandığını iddia etmektedir. DP'nin baskıcı rejim kurma girişimleri ve buna karşı güçlenen muhalefet ve gençlik hareketi müdahaleyi tetikleyen unsurlardı. Ayrıca DP'nin din sömürücülüğü ve Atatürk Devrim ve İlkelerinden verdiği ödünler de bir gerginlik yaratmaktadır. Bu konuda bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: YKY yayınları, 2007, s. 364-365.

³⁰⁷ Hükümet programları için bkz. tbmm.gov.tr.

12 Mart döneminde izlenen politikalar tüm iktisadi kaynakların tekelci sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda seferber edilmesini amaçlamaktadır. Tekelci sanayi sermayesi 60'lı yılların sonuna doğru karşı karşıya kaldığı ekonomik bunalımı iktisadi kaynakları kendi çıkarları uyarınca seferber ederek aşma yolunu seçmiştir. Aşağıda ele alınacağı üzere muhtelif araçlarla toplumu oluşturan diğer sınıflardan sanayi sermayesine kaynak transfer edilmiştir. Bu bakımdan 12 Mart muhtırasını anlayabilmek için Türkiye'deki 60–70 arası sınıfsal gelişmeler yanında 12 Mart döneminde vücuda getirilen hükümetlerin nasıl bir iktisat politikası takip ettiğine, uygulanan politikaların hangi sınıfların çıkarlarına hizmet ettiğine bakmak gerekir. Aşağıda önce 1960–70 arasında Türkiye'nin ekonomik yapısında ve buna bağlı olarak da sınıfsal yapısında meydana gelen değişimler izlenecek, peşi sıra 12 Mart döneminde uygulanan politikalar ele alınacaktır.

9. 1. Bir Ara Not: Kalkınma Paradigması

Sınıfsal bir karakter taşıyan kalkınma teknik, tarafsız bir süreç değildir.³⁰⁸ Ülkenin kalkınması için gereken fedakarlıkları hangi sınıfların üstleneceğine dair yaklaşımlar kalkınmanın doğasını da belirler. Türkiye 1960'lı yıllar boyunca iktisadi ve siyasi analizlerde kalkınmacılık paradigmasının hegemonyası altında bulunmaktadır. Ülkedeki parlamento dışı sosyalist akımlardan, devrimci gençlik hareketine, parlamentodaki sosyalist, sol, sağ tüm siyasi partilere kadar bütün aktörler kalkınma paradigması tarafından kuşatılmıştır. Tüm siyasi aktörlerin temel zahiri hedefi Türkiye'nin hızla kalkınmasını sağlamaktır. Politik söylemler ve sloganlar dahi bu amaca matuf bir biçimde formüle edilmiştir. Kalkınma amacını Büyük Türkiye söylemi ile formüle eden Demirel'in AP'sinden solun MDD'ci akımlarına, cuntacı siyasi oluşumlara ve Yön-Devrim dergisi çizgisine kadar tüm siyasi aktörler kalkınma amacını dile getirmişlerdir. Hatta bu dönemde sosyalizm dahi kalkınma paradigmasının bir varyantı haline gelmiştir.³⁰⁹ Kuşkusuz ki, kalkınma paradigmasının bu denli hegemonik hale gelmesinde Türkiye aydınınının Tanzimat'tan beri muassır medeniyete

³⁰⁸ Kalkınma Küçük'e göre işgücünün veriminin artmasıdır. Kalkınmanın ölçüsü insanın doğa üzerindeki kontrolüdür. Yani gelir artışı yalnızca kalkınmanın ölçüsü olarak ele alınamaz. İnsanların maddi mallar üretimi ve üretimin doğaya bağımlılığının ortadan kaldırılması kalkınmanın ölçüsüdür. Kalkınma sınıfsal bir karakter taşır ve ticari sermayenin sanayi sermayeye dönüşme sürecidir. Küçük , a.g.e., s. 28.

³⁰⁹ Yön dergisi çevresi sosyalizme klasik Marksist literatürün dışında farklı anlamlar yüklemektedir. Hikmet Özdemir'in naklettiğine göre Avcıoğlu sosyalizmi sosyal adalet içinde hızlı kalkınma biçiminde tanımlamaktadır. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi yayınevi, 1986, s. 181. Yöncülere göre kalkınma için tek yol sosyalizmdir. Ayrıca Yön yazarlarından Sadun Aren'e göre de dünya ekonomik sisteminde bazı ülkelerin hegemon halde oluşu kalkınma için tek yol sosyalizm formülünü bir zorunluluk olarak dayatmaktadır. Özdemir, a.g.e., s. 210.

ulaşma hedefine sahip olması ve ideolojiyi bu hedef doğrultusunda araçsallaştırması, ülkedeki tüm siyasal yaşamın neredeyse o tarihten beri kalkınma amacına mütemayil olması etkilidir. Bununla birlikte 2. Dünya Savaşından sonra ABD ve uluslararası kurumlar tarafından öne sürülen kalkınmacı reçeteler, kalkınma iktisadının yükselişi ve sömürgecilikten kurtularak kapitalist olmayan yoldan kalkınma çizgisini benimseyen ülkelerin mevcudiyeti de bu ideolojik atmosferi beslemektedir.

Türkiye’de kalkınmacılık söylemi ya da paradigması farklı mecralardan beslenmektedir. Bu beslenmenin farklılığıdır ki, esasında söylemsel bazda tekdüze görünen kalkınma ideolojisinin girift ve komplike bir karakter taşımasına neden olmuştur. Aslında tüm siyasi aktörler soyut bir kalkınma hedefinden dem vursalar da; kalkınma amacına yüklenen anlamlar elbette ki farklıdır. Kalkınmanın gerçekleştirilmesi için seçilen araçlardan kalkınmanın sınırlarına kadar esasında pek de homojen olmayan bir kalkınmacılık söylemi mevcuttur.

MHP’den AP’ye ve MNP’ye kadar genellikle sağ siyasi aktörler kalkınmayı iktisadi büyüme olarak kavramakta; kalkınmanın yol açacağı siyasi, sosyal ve kültürel değişimleri bir kenara bırakarak sadece teknik ve teknolojik düzeyde bir kalkınma ile ilgilenmektedirler.³¹⁰ Sözelimi AP’nin Büyük Türkiye sloganıyla formüle ettiği kalkınmacılık anlayışı daha ziyade maddi ve teknolojik açıdan ilerlemeyi hedefleyen bir içerik taşır. AP ülkenin sınıfsal yapısında bir değişimden ziyade kalkınmacılıktan maddi malların tatminine dönük bir süreci anlamaktadır. Demirel’in sarf ettiği şu cümlelerden bu anlayışı çıkarsamak mümkün: “Müreffeh bir Türkiye istiyoruz. Çalışmak isteyen herkesin işi bulabildiği, kimseye muhtaç olmadan kendisini ve ailesini besleyebildiği, fukaralığı, işsizliği, çaresizliği yenmiş, fertleri bugün korkusundan yarın korkusundan ve gelecek korkusundan; velhasıl her türlü korkudan kurtulmuş, siyasi, iktisadi, sosyal kişiliğini kazanmış, her ailenin insan haysiyetine yaraşır bir evde oturduğu, ileri memleketlerin insanların sahip olduğu her şeye sahip olan, kimseye muhtaç olmadan, insan haysiyetine yaraşır bir seviyede yaşayan; hastası doktor ve ilaç bulan, sakatı, ihtiyarı, dulu, yetimi, işsizi sokak ortasında kalmayan; sosyal güvenlik ve sosyal dayanışmayı başarmış bir Türkiye istiyoruz. Kalkınmış bir Türkiye istiyoruz.”³¹¹

³¹⁰ Sözelimi MHP’nin kalkınmacı bir ideolojiden beslendiği partinin görüşlerinin doktriner bir ifadesi olan 9 Işık’taki ilkelere bakılarak anlaşılabilir Dokuz ışık ilkeleri için bkz. Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye (1908-1995) içinde, der. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2002, s. 258.

³¹¹ Demirel, a.g.e., s. 273-274.

Parlamento dışı sol siyasi akımlar ve parlamentodaki TİP için ise kalkınma yapısal bir dönüşüm manası taşımaktadır.³¹² Solun da kalkınmaya yüklediği anlamlar farklılaşmakla birlikte genel olarak az gelişmişliğe neden olan emperyalizm ile bağımlık ilişkilerine son verilmesi; sanayileşme, toplumsal ve kültürel yapı değişikliği solun kalkınmacılığının alameti farikası olarak sayılabilir. Sola göre Türkiye’de demokrasinin yerleşmesi de kalkınma ile doğrudan ilintilidir. Kalkınma ülkedeki demokratik yapının ve zihniyetin yerleşmesini engelleyen toprak ağalığı ve tefecilik gibi geri siyasi ve toplumsal kalıntıların tasfiyesiyle gerçekleşmesi mümkün bir olgudur. Bu anlayışa göre emperyalizmle girilen işbirlikçi ilişkilerden beslenen geri sınıfsal unsurların gücünün kırılması ile siyasi ve mali bağımlılığa neden olan emperyal ilişkilere son verilmesi karşılıklı birbirini etkileyen süreçlerdir. Emperyalizmin ülkedeki hakimiyetine son verilmesi emperyalizm ile işbirliği halindeki geri sınıfların ülke içindeki nüfuzunu enterne edecektir ya da bir başka ifadeyle ülke içindeki geri sınıfsal unsurların etkisizleştirilmesi emperyalizmi yerli müttefiklerinden yoksun bırakacaktır. Dolayısıyla solun kalkınma anlayışı biçimsel bir iktisadi büyümeden ziyade kültürel, siyasi, sınıfsal ve sosyal derin bir dönüşümü öngörmektedir.

9. 2. Planlama ve Teşvik Sistemi

Keynesçi iktisatla birlikte önemi artan planlama olgusunun arkasında yatan neden kapitalizmin aşırı üretim bunalımı idi. Planlama sürecine ABD, Hollanda ve Fransa’da 2. Dünya Savaşı sonrasında geçilmiştir.³¹³ Türkiye’de de iktisadi planlama bürokrasinin konumunu pekiştirmeye dönük bir atılımdan ziyade bizatihi dünya iktisat sisteminin dayatmaları ve DP döneminde rastgele uygulanan ithal ikameci politikaların neticesinde palazlanmaya başlayan sanayi burjuvazisinin çıkarları sonucu vuku bulmuştur.³¹⁴ Planlama ekonomiye getirdiği istikrar ve ekonomiyi dünya ekonomisinin çalkantılarından koruduğu ölçüde sanayi burjuvazisinin çıkarıdır. Daha 27 Mayıs’tan önce planlama hem OECD tarafından hem de Forum dergisinde savunulmuştur.

³¹² TİP sosyalizme yönelişte planlı bir kalkınmaya, iktisadi ve siyasi bağımsızlığa önemli bir rol atfetmekte; kalkınma reçetesi olarak kapitalist olmayan kalkınma yolunu takdim etmektedir. Kapitalist olmayan kalkınma yolu ise “devletçi, plancı ve karma ekonomici bir yoldur”. TİP 1965 seçimlerinden sonra kapitalist olmayan kalkınma yolu söylemini bir kenara bırakarak sosyalizmi öne çıkarmaktadır. bkz. Ünsal, a.g.e., 121–126.

³¹³ Batı planlamasında Sovyet planlamasından farklı olarak piyasa veri olarak kabul edilir ve plan piyasa ekonomisi üzerine bina edilir. Küçük, a.g.e., s. 40-42.

³¹⁴ Türkiye’de iktisadi hayatın 60 sonrasında planlama olgusuyla kuşatılması bürokrasinin gücünün pekiştiği biçiminde yorumlanmamalıdır.

İktisadi planlama 1960'lı yıllarda Türkiye ekonomisine yön veren temel vesikalar olan kalkınma planları aracılığıyla hayata geçirilmiştir. Planlama kamu sektörü için zorunlu özel sektör için ise teşvik, kota, yatırım indirimi, gümrük muafiyeti vb. gibi tahsis mekanizmalarıyla yol gösterici, teşvik edici bir karakter taşımaktadır. Kalkınma planlarında sistematik bir şekilde teşviklerle sanayi kesimine kaynak aktarılmıştır.

Kamu sektörü ağırlıklı 1. Plan dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması ve büyüme hızının artırılması sosyal adalet ve gelir bölüşümü ilkeleri gözetilerek hazırlanmıştır. 1. Plan'da fiyat mekanizmasının işleyişi esas alınmıştır. 1. Plan'da düzeni radikal olarak değiştirecek tedbirlere rastlanmaz fakat düzeni daha sağlıklı işletecek tedbirler öngörülür ve üstyapıdaki aksaklıklar dile getirilir.³¹⁵ 1. Plan'da bir sanayileşme gayesinin güdüldüğü görülmektedir. 1. Plan konut gibi sektörler yerine kaynakları imalat sanayine yönlendirmeye çalışmış, yatırımların bölgeler arasında dağılımına özen göstermiştir. 2. Plan Türkiye'nin kalkınma hızını artıracak vergi reformu, toprak reformu gibi kimi yapısal değişiklikleri bile rafa kaldırmaktadır. Kalkınmanın yalnızca 7 milyarlık ilave bir finansmanla sağlanabileceğini öngörmektedir. 2. Plan %7'lik kalkınma hızının gerçekleştirilmesi için GSHM'nin %22.7'sinin yatırımlara tahsisini öngörmekte; 7 milyarlık ek bir finansmanla da bu amacın hayata geçirilebileceğini ifade etmektedir. Ek kaynak ise vergi oranlarının tadili ve vergi sisteminin rehabilitasyonu, iç borçlanma vasıtasıyla sağlanacaktır. 1. Plan'da ise GSHM'nin %18.4'ü yatırımlara ayrılmaktadır İkinci planda DP dönemindeki hesapsız ve plansız zengin yaratma gayesinin yerini bir plan esasına dayalı zengin yaratma gayesi almıştır. 2. Planla teşvik sistemi tamamen merkezileştirilerek teşvik üzerindeki bürokratik kontrolün de zayıflatılması amaçlanmaktadır. Bu manada 1968 yılında kurulan Teşvik ve Uygulama dairesiyle teşviklerin merkezileştirilmesi amaçlandı. Böylelikle ayrıcalıklı sermaye kesimlerinin teşvike ulaşması daha da kolaylaşacaktır. Öte yandan kimi maddeleri TİP'in 1969'da Anayasa Mahkemesine müracaat etmesiyle iptal edilen 933 sayılı Teşvik Yasası ile ekonomik kaynakların teşvik mekanizmasıyla ayrıcalıklı sermaye kesimlerine tahsisinin yasal zemini de oluşturulmuştur.³¹⁶ Teşvik tedbirleri 4 ana başlıkta toplanmaktadır.³¹⁷

³¹⁵ Küçük, a.g.e., s. 261.

³¹⁶ 933 sayılı teşvik yasasının kimi kısımları TİP'in başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş, fakat tamamen yürürlükten kalkmamış, hükümet kaldırılan kısımların yerine ise Türk Parasını Koruma Kanununu devreye sokmuştur.

³¹⁷ a) Gümrük muafiyeti: Teşvik kapsamındaki bir yatırım için ithal edilen makine ve teçhizat ve hammaddeye ya hiç gümrük alınmaz ya da gümrük alınsa dahi gümrük bedeli taksitle tahsil edilir. b)Yatırım indirimi: Teşvik tedbirleri kapsamında yapılan bir yatırımın yarısına kadar olan kısmı kurumlar vergisi matrahından indirilebilmektedir. c) Yatırımcı normal kredi faizlerinin altında bir faiz oranında kredi alır. TSKB kredileri,

İİSS’de teşvik sistemine uygun altyapıyı hazırlamaktadır. Şöyle ki; İİSS kıt kaynakları döviz ve kredi yoluyla ayrıcalıklı sermaye gruplarına tahsis etmektedir. Esasında ekonomide yürürlükte olan bu mekanizma piyasa ekonomisinin “rekabetini” bile dışlayarak büyük sermaye gruplarını iyiden iyiye ayrıcalıklı kılmaktadır. Bürokratların denetimindeki kredi ve döviz tahsis mekanizmalarına kolaylıkla erişebilen sanayi burjuvazisi ithal ikameci sermaye birikim modelinden en kazançlı çıkan sınıftır. Bu bakımdan DPT’nin döviz tahsisi, kredilerin dağıtılması ve sübvansiyonlar hususundaki merkezi konumu sanayi burjuvazisinin konumunu iyice berkitmesine sebebiyet veren unsurlardır.³¹⁸ Tüm iktisadi kaynakların sanayi burjuvazisinin çıkarlarına koşulduğu 12 Mart döneminde ise teşvik uygulaması zirveye varmıştır.³¹⁹ Bu olguyu sanayi bakanı Mesut Erez’in şu cümlelerinden tespit etmek mümkün: “Teşvik uygulaması bakanlığımıza devredildi. Daha önce Planlama uyguluyordu... Projelerin değerlendirme ve neticelenmesine de sürat kazandırıldı. Teşvik ve Uygulama Dairesinin kurulduğu 1968 yılı başından Mart 1972’ye kadar geçen 3.5 yıllık süre içinde cem’an 10.5 milyar TL.’lık yatırım projesine teşvik belgesi verilebildiği halde, Bakanlığımızda, dokuz aylık süre içinde, Planın öngördüğü sahalarda, yurt düzeyinde yatırım yapacak 27 milyar TL. yatırım tutarındaki 310 adet proje Teşvik Belgesine bağlanmıştır.

Ben daha önce, Türkiye’nin sanayileşme konusunda zaman kaybına tahammülü olmadığını ifade ederek, sanayiye düşük faizli kredi verilmesini ve düşük faizle normal faiz arasındaki farkın bütçeden karşılanmasını önermiş bulunuyorum. Böyle bir sistemin uygulanmasına imkan vermek amacı ile 1973 Bütçe Kanunu ile gerekli tedbirin alınacağını ümit ediyorum.”³²⁰

Sanayi Bakanı Mesut Erez’i ifadelerinden teşvikten yararlanan sermaye büyüklüğünün ortalama 90 milyon TL olduğu görülmektedir. Bu rakamın anlamı ise yalnızca büyük

döviz kazandırıcı faaliyetler için verilen krediler, ihracatta selektif kredi uygulaması örnektir.4) yapılan ihracatın %30’a kadar olan kısmı ihracatçıya devlet tarafından iade edilir

³¹⁸ Türkiye’de devletin sermaye birikim süreci üzerinde öteden beri önemli bir rolü bulunmaktadır. Fakat bu rol bürokratik müdahalelerle sermaye birikimini kesintiye uğratmaktan ziyade; kamu kaynaklarının devlet olanakları seferber edilerek burjuvazinin hizmetine çeşitli talan politikalarıyla koşulması biçimindedir. Vehbi Koç, Alber Dilen, Fevzi Akkaya, Süreyya İlmen, Selahaddin Adil, Hacı Ömer Sabancı ve Nejat Eczacıbaşı’nın otobiyografilerinden hareketle Buğra devletin ilksel sermaye birikimindeki rolünü; sermaye birikiminin oluşumunda devletin araçsallaştırılmasını gözler önüne sermektedir. Buğra, a.g.e., s. 104-138.

³¹⁹ 12 Mart dönemindeki teşvik uygulamaları sermaye içi çatışmaların vuku bulmasına sebebiyet verdi. Büyük sanayi sermayesi teşvik tedbirlerini hararetle savunurken, teşvik uygulamasından nemalanma fırsatı bulamayan Anadolu sermayesi yani küçük sermaye kesimleri şiddetle bu uygulamaya karşı çıktılar.

³²⁰ Ahmet Aker, *12Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander yayınları, 1972, s. 17.

sermayenin teşvikten yararlandığıdır.³²¹ Ayrıca teşvik uygulaması sayesinde özel sektör yatırımlarının büyük kesimi öz kaynaklar yerine, hazine yoluyla kamu kaynaklarından finanse edilmektedir.

Öte yandan teşvik tedbirleri makine, teçhizat ve hammadde ithalatını kolaylaştırdığı için ekonomi üzerinde menfi tesirler yaratmaktadır. Şöyle ki, ucuzlayan makine ve teçhizat ithali ülke içinde makine ve teçhizat üretimini engellemek ya da varolan üretimi tasfiye etmek suretiyle ekonomiyi olumsuz etkiler. Ayrıca ithalat sayesinde ülkenin artan dış borçlanması, ekonominin dışa bağımlılığını pekiştirirken, makine ve teçhizatın ithali de üretim sürecinde emek gücü kullanımını düşürür.

Teşvik tedbirleri ülkede yapısal dönüşüme yol açacak bir sanayileşme yaratmak yerine ülke kaynaklarının tüketim malları ve tekstil sanayine kanalize olmasına neden olmuştur. Çimento, demir, boru, kağıt, gübre ve kereste gibi sanayi için elzem olan malların teşvik dolayısıyla ihracatının artması; bu malların gerçek değerinin altında fiyatlarla ihraç edilmesi ülke içinde mal darlığına neden olmuş, bu malların ülke içindeki fiyatları da yükselmiştir. Tıpkı Osmanlının sömürgeleşme sürecinde olduğu gibi yüksek fiyattan bu malları tedarik edemeyen birçok küçük sanayi işletmesi zor durumda kalmıştır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında son cümlelerle ifade etmek gerekirse; 1. Plan ithal ikameci sanayileşme stratejisini benimsemektedir. Yalçın Küçük'ün sarı plan³²² olarak nitelendirdiği 2. Plan ile 3. Plan ise özel birikimin teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenmesini esas alarak, kamu- özel sektör dengesinde ağırlığı iyice özel sektöre kaydırmaktadır.

9. 3. İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Sınıfsal Sonuçları

1960'lı yıllarda Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme stratejisi uygulanmıştır.³²³ İncelenen dönem itibarıyla siyasal ve toplumsal mücadelelerin anlaşılmasında bu kavram

³²¹ 1972 de ihracatı teşvik için 772 milyon lira ödendi. Teşvik tedbirleri büyük sanayicinin yanında büyük mağazalara da önemli ayrıcalıklar getirdi.

³²² Küçük, a.g.e., s. 262.

³²³ Türkiye ithal ikameci sanayileşme sürecine Latin Amerika'dan daha geç girdi. İİSS'ye IMF'nin önerisiyle geçildi. Köymen, a.g.e., s. 111. İİSS uygulayan tüm ülkeler 1929 krizinden sonra uyguladıkları himayeci politikalarla belli bir sanayi tabanı oluşturmuştu. Bu ülkelerde varolan imalat sanayi, ara ve yatırım malları hususundaki sınıai taban İİSS'ye geçişi kolaylaştırmıştır.

anahtar önemi haizdir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulandığı tarihsel kesit aynı zamanda ekonominin genişleme sürecine de tesadüf etmektedir. Bu genişleme sürecine koşut olarak 1960'lı yıllarda gittikçe güçlenen sanayi burjuvazisi kendi bağlaşıkları ve diğer sınıflar üzerinde bir hegemonya oluşturabilmiştir. Fakat 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde ithal ikameci sanayileşme stratejisinin ülke içinde ve Keynesyen politikaların merkez ülkelerde tıkanmaya başlamasıyla birlikte; egemen sınıflar ittifakının kendi safları içinde de bir bölünme meydana gelmiş, sanayi burjuvazisinin de hegemonyası sarsılmıştır. Egemen sınıflar ittifakının tüm elemanlarını bağrında taşıyan AP içindeki siyasi tartışmalardan ve çatlamalardan egemen sınıflar ittifakı içindeki bölünmeyi takip etmek mümkün. AP içindeki önce MNP'nin ardından da DP'nin kurulmasıyla neticelenen tartışmalar egemen sınıflar ittifakındaki bu çatlamanın somut siyasal kanıtıdır. Bu çatışmada çatlamanın egemen iktidar blokunun tümünü kucaklayan bir siyaset izlemeye çalışması AP'nin sonunu getirmiştir. AP'nin sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda gerekli siyasal iradeyi ortaya koymaya muktedir olamaması; hakim sınıflar ittifakındaki sorunu gidermek için ordunun sanayi burjuvazisi lehine devreye girmesine neden olmuştur.

Ordunun sanayi burjuvazisinden yana tercih yapmasının nedeni ise hem OYAK vasıtasıyla ordunun sanayi burjuvazisiyle eklemlenmesi hem de sanayi burjuvazisinin çıkarlarının uluslararası kurumların tavsiye ettiği yeni ekonomik siyasetle paralellik arz etmesidir. Yani muhtıra iç ve dış dinamiklerin bir bileşkesi olarak vuku bulmaktadır. Daha doğrusu muhtıranın verilmesinde tayin edici faktör iç gelişmeler olmakla birlikte bu iç gelişmelerin çerçevesini de Türkiye'nin ve Türk ordusunun girdiği bağımlılık ilişkileri bağlamında uluslararası gelişmelerin belirlediği unutulmamalıdır. Aşağıda daha ziyade iç dinamiklere ve gelişmelere ağırlık veren bir anlatım seçilecektir. Türkiye'nin girdiği iktisadi ve siyasi bağımlılık ilişkilerine 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmelere değinilirken yer verilmişti. Öte yandan İİSS'ne ekonomist talepleriyle uyum gösteren işçi sınıfı hareketinin giderek siyasal bir nitelik kazanması da uygulamaya konacak yeni birikim rejiminin önünde bir engel teşkil etmektedir. Ayrıca yine İİSS'ne uyum gösteren 61 Anayasası da sanayi burjuvazisinin yeni çıkarlarına bir ayak bağı oluşturmaktadır.

27 Mayıs'ta temelleri atılan kurumlar ve sermaye birikim rejimi merkez ülkelerde uygulanan Keynesci politikaların çevre ülkelerdeki ithal ikameci versiyonuydu. Merkez ülkelerdeki Keynesci iktisat politikaları ve fordist sermaye birikim rejimi ile ithal ikameci sanayileşme arasındaki temel fark, merkez ülke burjuvazisinin uluslararası rekabetten arınmış

olmasına rağmen; çevre ülkelerdeki sanayinin bağımlı karakteri nedeniyle çevre ülke sanayisi ve burjuvazisinin hala rekabete açık yapısıdır. İİSS'nin yabancı girdilere bağımlı yapısı bu birikim rejiminde bağımlılık ilişkisinin son bulmasına olanak vermez. Bu yönüyle bakıldığında İİSS milli ekonomi anlayışından ayrılır. Milli iktisat siyaseti bir milli burjuvazi yaratma amacına matuftur. İİSS yalnızca geçmişte ithal edilen malların üretimine dönük olan sanayileri korur. Bu sanayi üretim yapısının mülkiyetinin yerli ya da yabancı bir sermaye grubuna ait olması önemli değildir. Bu yönüyle yabancı sermaye ithal ikameci sanayileşme sürecinde de ekonomideki önemini korur. Sanayinin dışarıdan satın alınan girdilere bağımlılığı esasında ekonominin bağımlı karakterinde yapısal bir değişikliğin olmadığını göstergesidir.³²⁴ İİSS'de üretimdeki teknolojik süreçler merkez ülkelerde gerçekleşmektedir. İİSS yabancı teknolojinin taklidini gerektirdiğinden yabancı sermayeyle kurulan joint-venture ve ortaklıklar teknoloji transferinde kullanılır. Girdilere bağımlılığın yanında İİSS sürecinde ekonomi dış kaynaklara bağımlı yapısını da muhafaza eder.

Türkiye'de İİSS sürecinde doğrudan yabancı yatırımlar düşük düzeydedir fakat doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının düşüklüğü ekonomide yabancı sermayenin önem taşımadığı anlamına gelmez.³²⁵ Bu dönemde ekonomik büyümenin motorunu yine dış kaynaklar oluşturmuştur. 1962–74 arasında ekonomiye zerk edilen yabancı kaynaklar 300—500 milyon dolaylarındadır.³²⁶ Şöyle ki, aslolan yabancı sermayenin ekonomideki niceliksel ağırlığından ziyade ekonominin yabancı sermayeye bağımlılığını pekiştiren niteliksel/yapısal faktörlerdir. İncelenen dönemde Türkiye ekonomisinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ağırlıklı bir konumu haiz olmasa bile; patent, lisans, royalti, know how vasıtasıyla ülkedeki kaynaklar merkez ülkelere transfer edilmektedir. Ayrıca yabancı uzmanlara ödenen mühendislik ve müşavirlik hizmetleri de önemli bir kaynak aktarım mekanizmasıdır. Türkiye'de 1963-70 arası ödenen takriben 6.5 milyarlık mühendislik ve müşavirlik hizmeti de aynı yıllar arasındaki toplam 28.3 milyarlık sanayi yatırımının %23'üne tekabül etmektedir.³²⁷

³²⁴ Üretimin esas girdisi olan ara ve yatırım malları hala dışarıdan ithal edilmektedir.

³²⁵ İncelenen dönem itibarıyla Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermaye yatırımları Petrol Kanunu, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Türk Parasını Koruma mevzuatı çerçevesinde faaliyette bulunmaktalar.

³²⁶ Boratav, a.g.e., s. 122.

³²⁷ TİB, a.g.e., s. 51-54.

9. 4. İİSS'nin Yapısal Özellikleri

İthal ikameci sanayileşme sürecinde geniş bir iç pazarın önemi büyüktür. İİSS'de üretimin tamamı iç pazara dönüktür. Niteliksiz malların dünya pazarında satılması mümkün değildir çünkü. İİSS'den faydalanan sektörler; yüksek gümrük duvarlarıyla himaye edilen bir iç pazar için üretim yaparlar. Bu sistemde iç pazarın himayesi sanayicilere rant aktarımına neden olurken, iç pazarın tekeli yapısı da kar marjını yükseltir. Üretim fordist sermaye birikim rejiminde olduğu üzere henüz doygunluğa ulaşmamış bir iç pazara kitlesel dayanıklı tüketim malı üretmeye yöneliktir.

Selektif koruma esasına dayalı İİSS'de seçilen sektörler dış rekabetten korunurken, bu sektörlerin ihtiyaç duyduğu sermaye ve ara malları ithalinde kolaylıklar sağlanır. Sistemin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi sermaye ve ara malların ithalinin kolaylıkla yapılabilmesini sağlayacak gerekli döviz rezervine bağlıdır. Dış borçlanma ya da ihracat yoluyla elde edilebilecek dövizin temini hususunda darboğaza düşülmesi sistemi tıkar.³²⁸

İİSS döneminde devlet tekil kapitalist çıkarlar yerine iç pazarın genişlemesi amacıyla sermaye birikiminin yeniden üretimi koşullarını sağlamaktadır. Zira tekil kapitalistlerin çıkarları daha fazla kar maksimizasyonu nedeniyle ücretlerin aşağıya çekilmesini gerektirirken; İİSS mantığı iç pazarın büyümesini gerektirdiği için devlet tekil kapitalistlerin çıkarı yerine kapitalist sınıfın genel çıkarını üstlenir. Bu işlev ise ister istemez bürokrasi katmanının ayrıcalığını arttırır. Fakat sistem tıkanmaya başladığında devlet klasik araç olma işlevine rücu eder.

İİSS sürecinde sendikaların ekonomist temelde yürüttükleri mücadele, yüksek ücretlerin iç pazarın genişlemesi üzerindeki olumlu etkisi nedeniyle bir sorun teşkil etmez. Fakat sendikal mücadele bir siyasi muhteva kazanmaya ve üretim süreci üzerinde emekçiler müdahil hale gelmeye başladığında durum değişir. 15–16 Haziran işçi hareketi bu zaviyeden bakıldığında burjuvazi için işçi sınıfının hareketinin siyasallaşması bakımından tehlike

³²⁸ Bu dönemde dünya ekonomik sisteminde uygulanan uluslararası Keynesçilik siyaseti gereğince AGÜ'lerin cari açıkları genellikle IMF, DB gibi uluslararası ödeme kuruluşlarınca saptanan resmi kredilerden finanse edilmektedir.

çanlarının çaldığını göstermekte; başlangıçta ekonomik temelde yükselen sendikal hareketin gittikçe siyasallaşması sistemi tehdit etmektedir.

İİSS uygulanan sektörlerde ücretler daha yüksektir. İşçiler de kitlesel üretim mantığına uygun olarak çelik ve kağıt gibi ara ve yatırım malları üreten devlet sektörleri ile ölçeği büyük nispeten daha modern teknoloji kullanan dayanaklı tüketim malları ve otomotiv sanayileri gibi özel sektörün üretim yaptığı İİSS sektörlerinde daha rahat örgütlenmektedir. Fakat bu tabloya rağmen İİSS uygulanmayan enformel sektörlerde örgütsüz bir yapı hakimdir. Küçük sanayi ağırlıklı taşra burjuvazisi çoğunlukla düşük ücretler vermekte, yaygın olarak çıraklık sistemini kullanmaktadır.

Küçük sanayi ise ikili bir yapı taşımaktadır. 1. grupta 1960'lardaki iktisadi büyüme sonucunda sanayi merkezlerinin çevresinde meydana gelenler, 2. grupta ise Anadolu şehirlerinde geleneksel talebi karşılayan yerel nitelikte sanayiler yer almaktadır. Bu sektörlerdeki işçiler ise sendikasız ve sigortasız ağır koşullarda çalışmaktadır. Ayrıca bu sektörlerde faaliyet gösteren firmalar birbiriyle fiyat yoluyla rekabet ettiklerinden kar marjı çok düşüktür. Bununla birlikte İİSS temelinde kurulan montaj sanayi önemli bir yan sanayi de doğuracaktır. İİSS yalnızca ithal edilen malların üretimini ikame etmekle kalmaz ayrıca zamanla üretim ölçeğinin büyümesi vb. gibi nedenlerle sanayide de modern bir üretime geçişi gerektirir. 1970'li yıllara gelindiğinde Türk sanayinin ölçeği büyümüş fabrikalar artık küçük sanayiden farklı olarak çırak değil işçi emeği kullanmaya başlamışlardır. Ekonomideki bu yapısal farklılaşma taşra burjuvazisi ile sanayi burjuvazisi arasındaki çatışmanın da temellerini atmaktadır. Türkiye'de 1965–71 arası incelenen dönem itibarıyla sınıf mücadelesinin anlaşılması bakımından sanayi sektöründe yaşanan bu polarizasyon da anahtar konumdadır.

1960'da sanayinin GSHM içindeki payı %17.1 iken, bu oran 1972'de %22.6'ya yükselmiştir. Sanayinin GSHM içindeki payının artmasının yanında sanayide niteliksel bir değişim de yaşanmıştır. İmalat sanayinde tüketim malları sanayinin payı düşerken ara ve yatırım malları sanayinin payı ise artmıştır.³²⁹ Bu değişimin en büyük sonucu ise küçük imalata dayalı üretimin tasfiyesidir. Çünkü iç talebin büyük olduğu dönemlerde küçük işletmelerin yaşama şansı daha fazladır. Bu iktisadi temel genişleme döneminde sanayi

³²⁹ Eryılmaz, a.g.e., s. 135.

burjuvazisinin diğ er müttefikleri üzerinde bir hegemonya kurabilmesine de izin vermektedir. Fakat ekonomik daralmayla birlikte sanayi burjuvazisinin hegemonyası da zayıflamaktadır.

9.5. İİSS Tıkanma Belirtileri: Ekonomide Yapısal Değişim ve Sınıfsal Yansımaları

1960'lı yılların sonunda ekonomide yapısal değişim sinyallerini ve İİSS'nin tıkanma belirtilerini montaj sanayinin karşı karşıya kaldığı gelişmelerden, satış sorunundan ve ekonomideki tekelleşme olgusundan yakalamak olasıdır. Gümrük vergisinden sıyrılmanın bir yolu olan montajcı sanayi sisteminde bir mal yurtdışından yüksek fiyatla ithal edilmek yerine parçalar halinde ithal edilip, ülke içinde birleştirilerek montajı tamamlanır. Bu düzenek bir taraftan yüksek gümrük vergisinden korunma öte taraftan da teşvik tedbirlerinden nemalanma fırsatı sağlamaktadır. Başlangıçta dayanıklı tüketim malları temelinde uygulanan İİSS vasıtasıyla kurulan tesisler gittikçe yerli girdi kullanan modern bir karakter kazanmaya başlayacaktır.

Montajcılık hem ticari hem de sınai unsurları içinde barındırır. Montajcılık bir malı ucuza alıp pahalıya satması bakımından ticari; montaj imalatında işçi emek gücünü kullanım bakımından sınai özellikler göstermektedir. Montajcılıktan sanayiye geçmenin koşulu montaj imalatında daha fazla yerli emek gücü kullanımınıdır. Montajdan sanayiye geçişin kritik eşiği ise artı ürünün %40'ından fazlasının yerli emek gücü kullanımıyla elde edilmesidir.

Montajcılıktan sanayiye geçiş aşamasını tüm montajcılar tamamlayamaz. Ancak yeterli sermaye büyüklüğüne sahip olanlar bu süreci ikmal ederler. Yeterli sermaye büyüklüğüne erişebilen tekelci sanayi sermayesi ise ancak yabancı sermaye dolayısıyla bu büyüklüğü elde edebilir. Türkiye'nin Ortak Pazar macerasını bu bilginin ışığında değerlendirmek gerekir.³³⁰ İİSS'nin tıkanmasıyla ekonomi yapısal bir değişim aşamasıyla yüz

³³⁰ 9 Temmuz 1957 Roma Anlaşmasınının 238. maddesi gereği topluluğa müracaat eden Türkiye; 12 Eylül 1963'de imzalanıp 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşmasıyla üyelik ilişkisinin hukuki temellerini atmıştır. Bir çerçeve anlaşma niteliğindeki Ankara Anlaşması ile Türkiye'nin topluluğa tam üye olma yolu açık tutulmuştur. Ankara Anlaşması 33 maddelik esas anlaşma, 9 maddelik mali protokol ve 11 maddelik geçici protokol son senet ve işgücü konusunda taraflarca verilen mektuplardan müteşekkildir. Ankara Anlaşmasınının yürürlüğe girdiği 1964 tarihinden Türkiye tam üye oluncaya kadar hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere 3 aşama takip edecektir. İncelenen dönem itibarıyla Türkiye hazırlık dönemini tamamlamıştır. Türkiye hazırlık döneminin normal süresi bitmeden geçiş dönemine 23 Kasım 1970 tarihinde Katma Protokolü akdederek adım atmıştır. Katma Protokolün ticari hükümleri 1971 tarihli bir geçici anlaşma ile yürürlüğe girdi. Bu anlaşma uyarınca geçiş dönemi de facto başlamıştır. Katma Protokol mal, hizmet, sermaye ve işgücünün tedricen serbest dolaşımını öngörmektedir. Topluluk pamuk ipliği, pamuklu dokuma ve rafine petrol ürünleri haricinde Türk

yüze gelmiş, montajcılıktan sanayiye geçiş gerçeğiyle karşılaşmıştır. Türkiye burjuvazisi bu dönüşümü gerçekleştirecek sermaye birikimine sahip olmadığı için AET kanalıyla ekonomiye yabancı sermaye enjekte edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla montajcılıktan sanayiye geçiş aşaması aynı zamanda yabancı sermayenin egemenliğinin konsolidasyonudur da bir bakıma. Türkiye'nin Ortak Pazar ile entegrasyonu bu bapta mülhaza edilmelidir. Belli bir doygunluğa erişen montajcı Türk sanayi sermayesi niteliksel dönüşüm için gerekli sermayeyi AET ülkelerinden elde etme yoluna gidecektir. 1967–71 dönemi Türkiye ekonomisi için montajdan sanayiye geçiş aşaması olarak, 1971–73 dönemi ise tekelleşme sürecinin derinleşmesi olarak değerlendirilebilir.³³¹ Kuşkusuz ki, ekonomideki bu yapısal değişimlerin sınıfsal planda ve toplumsal, siyasal ölçekte de bir karşılığı bulunacaktır. 12 Mart muhtırasını işte bu bağlamda ele almak gerekir.

Öte taraftan 1970'lerin başında Türkiye ekonomisi özellikle sınai alanda dayanıklı tüketim malları konusunda bir aşırı üretim fazlasıyla ve satış sorunuyla yüz yüze kaldı.³³² Bu iç yapısal ve sınıfsal gelişmelerin yanında İİSS'nin sağlıklı bir şekilde yürümesi döviz ve yabancı iktisadi yardımlara ve ABD'nin çevre ülkelerdeki bu sermaye birikim rejimine verdiği desteğe bağlıdır. Sayılan bu unsurlar yapısal olarak bu sermaye birikim rejiminin dünya ekonomisinde çerçevesine de sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla dünya ekonomisindeki kriz eğilimleri ve dalgalanmaları da bu stratejinin işlerliğini ve başarısını iç pazarın sınırlılığının yanında büyük ölçüde etkilemektedir. Bu bakımdan; 1960'lı yılların sonu yalnızca Türkiye gibi çevre ülkelerde uygulanan İİSS'nin tıkanmaya başlamasına değil; aynı zamanda merkez ülkelerdeki fordist sermaye birikim rejiminin ve buna bağlı Keynesyen iktisat politikalarının da tıkanmaya başladığı bir tarihsel kesite denk düşmektedir. Yani bir bütün olarak savaş sonrası kurulan dünya ekonomik sistemi potansiyel olarak çatırdamaktadır. Bu çatırdamanın semptomlarını ise uluslararası kurumlar tarafından Türkiye'ye dayatılan 10 Ağustos 1970 tarihli istikrar paketinde görmek mümkün. Bu istikrar paketi temel olarak İİSS'nin terk edilerek yerine yeni bir sermaye birikim rejiminin geçirilmesini tavsiye

sınai mamullerinde gümrük vergilerini ve tahditlerini lağvetmiş kimi tarım ürünlerine de kota dahilinde ithal kolaylıkları tanımıştır. Türkiye'de korunması gereken hassas sanayi ürünlerinde 22 diğer sanayi ürünlerinde de 12 yıl olmak kaydıyla gümrükleri tedricen kaldırmayı taahhüt etmektedir. Görüldüğü üzere katma protokolün hükümleri Türkiye'nin ekonomik yaşamı üzerinde derin tesirlerde bulunmaktadır.

³³¹ Aker, a.g.e., s. 10.

³³² Bu satış sorunu Arap ve Ortadoğu ülkelerinde yeni dış pazar arayışlarına vesile oldu. AP hükümeti ve 12 Mart döneminde vücuda getirilen hükümetlerin dış politik arenada Arap ve Ortadoğu ülkeleriyle sıcak ve yakınlaşma istikametinde ilişkiler geliştirmeye başlamaları bu pazar arayışı nedeniyledir.

etmektedir. Yani 1970’li yıllara gelindiğinde uygulanan sermaye birikim stratejisi tıkanmış Türkiye ekonomisi yapısal değişim gerçeğiyle yüz yüze kalmıştır.³³³

Öte yandan Türkiye ekonomisinde 1970’lerin başında hem sermayenin temerküzü hem de yoğunlaşması olgusu vakidir. Sanayi ve ticari amaçlı yapım ruhsatlarında birim ve ölçek açısından büyüme eğilimi gözlenmekte, kurulan şirketlerin birim sermaye büyüklükleri artmakta, verilen kredilerin birim miktarı büyümektedir.³³⁴ Yani Türkiye’de sanayinin egemen üretim biçimi haline gelmesiyle tekelleşme olgusu at başı gitmektedir. Türkiye ekonomisinde sermayenin temerküzü yani tekelleşme olgusunu holdinglerin kuruluşundan takip etmek mümkün.

İlk olarak Koç Holding’in 1963’te kurulmasının ardından 1960’ların sonlarına doğru ekonomide büyük ölçekli işletmeler, holdinglerin kuruluşunun da kanıtlandığı üzere, hakim hale gelmeye başladı. Holding tipi örgütlenmeye patronları sevk eden temel faktör faaliyet farklılaştırması yoluyla iktisadi risklerin minimize edilmesi olmakla birlikte esasında vergi, teşvik, vb. ayrıcalıklardan yararlanma amacı itici gücü oluşturur.

Holdinglerin ortaya çıkışında teşviklerden faydalanma ve sağlanan hukuki vergisel ayrıcalıkların rolü büyüktür. Holding tipi örgütlenmelere 1960’ların ilk yarısında şirket vergi sisteminde yapılan değişikliğin çifte vergilemeyi önlemesi açısından sunduğu vergi avantajları nedeniyle gidilmiştir.³³⁵ Teşvik ve kredilerin hiçbir formel kurala tabi olmaması sanayi burjuvazisinin ve holdinglerin bu ayrıcalıkları soğurmasına neden olmuştur.³³⁶

³³³ Türkiye ekonomisinde 70’li yıllara yaklaşırken yapısal değişim sinyallerinin başladığının bir göstergesi de 1968 başından itibaren sanayi kesiminde görülen tahvil ihracıdır. Uzun vadeli yüksek faizli daha ziyade tekstil, otomotiv, meşrubat ve içki gibi sektörler tarafından ihraç edilen tahvillerin miktarı 1970 Haziran’ına kadar 540 milyon liraya ulaşmıştır. Tekelleşme süreci ile büyük sanayi bankalar arasındaki ilişkiler de değişime uğramıştır. Bu dönemde büyük sanayinin tahvil ihracı görülmektedir. Sanayi sektörü sermayesini doğrudan toplamak cihetine gitmiştir. Bankalara %18-20 bandında bir faiz ödeyen sanayi kesimi, halka açılarak ihraç ettiği tahvillere %15 faiz ödemektedir. Ayrıca bu yolla elde ettiği krediler daha uzun vadelidir. Öte taraftan tahvil satın alanlar da bankaların mevduat için ödediği %9 faiz yerine %15’lik tahvil getirisini tercih etmektedir. Bu gelişme giderek Türkiye’de mali piyasalarda ve sermaye piyasasında bir derinleşmenin başladığı anlamına gelmektedir. Bu borçlanmada dikkati çeken husus; hisse senedi yoluyla halkı şirket mülkiyetine ortak etmek biçiminde değil, doğrudan tahvil ihracıyla borçlanma şeklinde yapılmasıdır. Pek tabii ki, bu gelişmeyi ekonomik yapı üzerinde bankaların denetiminin ve aracılığının kalkması biçiminde yorumlamak da doğru değildir. Zira bu borçlanma ilişkisinde garantörlüğü üstlenen bankalar aracılık işlevini sürdürmektedir.

³³⁴ Küçük, a.g.e., s. 286.

³³⁵ Vergi avantajları için bkz. Buğra, a.g.e., s. 259-261.

³³⁶ Buğra, a.g.e., s. 198.

Holding tipi örgütlenmeler ayrıca farklı iktisadi koşullara uyum konusunda esneklik sağlamaktadır. Holding tipi örgütlenmelere genellikle geç sanayileşen ülkelerde rastlanmaktadır. Türkiye’de holdingler genellikle sermaye içi hiyerarşinin bir yansıması olarak İstanbul merkezlidir. Holding şirketler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında da önemli rol oynamıştır.³³⁷ Türkiye’de holdingler ülkenin iktisadi yapısının bir sonucu olarak üretimde verimliliği artırmak ve uluslararası alanda rekabet gücü kazanmak amacını güden uzun vadeli bir strateji yerine kısa vadeli spekülatif ticari ve mali amaçların ön plana çıktığı bir stratejiyi tercih ederler.³³⁸

Ekonomideki bu gelişmenin incelenen dönem itibarıyla siyasal plandaki yansıması ise AP’den ayrılan MNP’nin kurulmasında ve yine AP’den ayrılan Demirel’in Yeminliler grubuna karşı Bilgiççi olarak maruf 41’ler hareketinin Demokratik Parti’yi kurmasında görülebilir. “DP daha kuruluşunda, başta tarım burjuvazisi olmak üzere, Demirel politikasının zedelediği sermaye çıkarlarının küçük şehir tüccarının, tekelci gelişmenin etkilediği ve sömürüden aldıkları payı azalttığı sermaye kesimlerinin, tekelci kesime karşı olan muhalefetinin siyasal sözcüsü oldu.”³³⁹ MNP 1960’lı yıllardan sonra çıkarları tekelleşme ve modern ölçekli sanayiye geçiş sürecinden zarar gören küçük ve orta ölçekli Anadolu burjuvazisi nezdinde simgelenen kapitalistlerin siyasi temsiliyetini üstlenmektedir. Anadolu küçük sermayesinin sözcülüğüne soyunan Erbakan’ın şu cümleleri 1970’li yıllara yaklaşırken sermaye içi çatışmanın boyutlarını gözler önüne sermektedir: “Ekonomik mekanizma büyük kent tüccarlarından yana işlemekte, Anadolu tüccarı, kendilerini üvey evlat olarak bilmektedir. İthalat kotalarından aslan payı üç dört kentin tüccarlarına ayrılmakta(dır)...Anadolu bankalarında toplanan mevduatı, Anadolu halkı yatırmakta,ama bu para kredi şeklinde büyük kent tüccarlarına verilmektedir... Odalar Birliği tümüyle komprador-mason bir azınlığın vasıtası halinde çalışmaktadır. Koca teşkilat komprador ticaret ve sanayinin kontrolü altındadır.”³⁴⁰

³³⁷ Buğra, a.g.e., s. 258.

³³⁸ Holding şeklinde örgütlenmeler Güney Kore ve Japonya’da da görülür. Japonya’da sonradan keiretsu adını alacak olan zaibatsu ve Güney Kore’deki chaebolar Türkiye’deki holdinglere benzeyen farklı iktisadi faaliyetlerin ortak bir çatı altında yürütüldüğü iktisadi örgütlenmelerdir.

³³⁹ Oya Baydar, “Partiler ve sınıfsal yapıları”, *İlke*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 1974, s. 72-84.

³⁴⁰ Sarıbay,a.g.e., s. 98-99.

9.6. İktisadi Yapıdaki Değişimin Sermaye İçi İlişkilere Yansıması: TÜSİAD

1960'lı yıllar devlet-sermaye ilişkileri açısından bir dönüm noktasına tekabül etmektedir. 1950'ye kadar parlamentoda doğrudan kendi temsilcileri vasıtasıyla yer alarak siyaset yapan sermaye artık doğrudan organik ilişkiler geliştirmek suretiyle parlamento dışından hükümet kararları üzerinde etkili olmaktadır. 1960'lı yıllarda sanayi burjuvazisinin güçlenmesi devlet sermaye ilişkilerini biçimsel olarak değiştirmiştir. Artık hiçbir resmi sıfatı haiz olmayan Koç, Eczacıbaşı gibi büyük patronlar iktisadi karar süreçlerinden siyasi karar süreçlerine kadar etkin hale geldiler. 1 Şubat 1962 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Vehbi Koç'un başbakan İnönü'yü ziyaretinde sonra gazetecilere verdiği şu demeç sermaye sınıfının hükümet kararları üzerindeki etkisini göstermesi bakımından ilginçtir: "İnönü benden ne gibi tedbirler alınması lazım geldiğini sordu. Ben de her şeyden evvel huzur ve sükunun, bilhassa yüzde seksen olarak, siyasal emniyetin lazım olduğunu söyledim."³⁴¹

Sermaye içi çatışmanın ve ekonomideki yapısal değişimin sonucu olarak tekelci sanayi sermayesi küçük ve orta ölçekli sanayi sermayesi ile yolları ayırarak kendi örgütü çatısı altında bir araya gelmiştir. Türkiye'de 1960'ların sonuna kadar mecburi üyeliğe dayanan odalar sermaye sınıfının taleplerinin dile getirilmesinde hakim konuma sahipken, Ağustos 1971'de TÜSİAD'ın 86 holding tarafından kurulmasıyla bu örgüt daha belirleyici hale geldi.³⁴² Böylece tekelci sermaye küçük sermaye gruplarından kendisini yalıtarak farklı bir örgütlenme mecrasına girmiştir. TÜSİAD üyelerinin spesifik çıkarları korumaktan ziyade bir bütün olarak patronların çıkarlarını korumayı, statülerini sağlamlaştırmayı hedeflemesi hasebiyle "tam anlamıyla bir sınıf örgütü niteliği taşımaktadır."³⁴³

TÜSİAD'ı kurmaya patronları sevk eden bir diğer husus da; 1960'lı yıllarda patronları rahatsız eden komünizm tehdididir. Yıllar sonra TÜSİAD kurucularından İbrahim Bodur komünizm tehlikesinden duydukları kaygıyı şu sözlerle dile getirecektir: "TÜSİAD, ISO'dan doğan ve kurulan bir kuruluştur. 5590 Sayılı Kanuna göre Oda sınırlı hareket edebiliyordu. Çünkü yarı kamu kuruluşudur. 1970'li yıllarda ise sol fikirler, anarşi Çetin Altan gibi etkin sosyalist yazarlar çok popülerdi. Belli başlı basın, solcu köşe yazarları yoluyla sanayiciye işadama aşırı yükleniyordu. Kapitalist, işçi düşmanı gibi suçlamalarla ağır muhalefet

³⁴¹ Buğra, a.g.e., s. 194.

³⁴² TÜSİAD kurucular listesi ve TÜSİAD kuruluş bildirgesi için bkz. "12 Mart Olayı", *İlke*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 1974, s. 13-15.

³⁴³ Buğra, a.g.e., s. 337.

yapıyorlardı. Hatta bazı işadamlarını da hedef gösteriyorlardı. Biz ISO olarak bunlarla uğraşıp politize olmamız gerektiğini düşündük ve TÜSİAD'ı kurduk. Amacımız, bu tür basına ve yazarlara karşı nasıl bir stratejiyi uygulayacağımızı belirlemektir. Basın kuruluşlarına yönelik reklam stratejilerini TÜSİAD çatısı altında birlikte oluşturulmasını istedik. 6 kurucu üye olarak 1971'de mali sorumluluğu üstlenerek TÜSİAD'ı kurduk.”³⁴⁴ Öte yandan henüz sosyalist hareket tehlikeli bir hale bürünmeden dahi 1961 yılında bir grup işadamı Nejat Eczacıbaşı'nın liderliğinde Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyetini vücuda getirdiler.³⁴⁵ Çeşitli seminerler ve konferanslar tertiplemek suretiyle sosyalizme karşı ideolojik bir mücadele yürüten bu oluşum esasında TÜSİAD'a giden yolları döşemiştir.

9. 7. Bir Değerlendirme: 12 Mart Dönemi

12 Martla birlikte sanayi burjuvazisi kesin olarak hakim sınıflar ittifakında başat hale gelmiştir. Bu suretle 12 Mart döneminde hayata geçen politikalar tekelleri sanayi burjuvazisinin çıkarlarına göre şekillenmiştir. Bu dönemde reel ücretlerin dondurulması, yüksek enflasyon politikası, düşük taban fiyatı, ithalat yasakları türünden uygulamalarla, diğer sınıflardan sanayi burjuvazisine kaynak transferi yapılmıştır. Bu politikaların tatbik edilmesi ise ancak emekçi sınıfların örgütlülüğünün tahrip edildiği otoriter ve yasadışı rejim koşulları altında ihtimal dahilindedir.³⁴⁶ Aşağıda bu politikalar ele alınacaktır.

12 Mart döneminde tekelleri sanayi sermayesi lehine sermaye birikiminin bir ayağını vasatı yıllık %20 oranındaki yüksek enflasyon teşkil etmektedir.³⁴⁷ Enflasyonist sermaye birikimini en bariz Naim Talu'nun şu cümlelerinde görebiliriz: “Ekonomiyi zorladığımız için birtakım fiyat artışları olacaktır. Ayrıca teşvik bakımından da fiyat hareketlerinin biraz artması yine kalkınmaya bir vesile olmak bakımından doğru bir yol gibi gözükmektedir. Çünkü çabuk amorti edersin. Fiyat hareketleri eğer aynı seviyede kalırsa, yirmi senede amorti edeceğimiz bir yatırım, daha geç amorti edilir.”³⁴⁸ 12 Mart döneminde reel ücretlerin düştüğü

³⁴⁴ Sadi Özdemir, *Hürriyet*, 5 Mayıs 2002.

³⁴⁵ 1962'de kurulan TİSK ise daha kaba bir anti komünist ve işçi düşmanı söyleme sahiptir. Eczacıbaşı etrafındaki unsurların görüşü ise daha sofistike bir komünizm karşıtlığıdır. Buğra, a.g.e., s. 334.

³⁴⁶ Sanayiye geçişle artı ürününün kaynağı ticaret değil sanayi haline geldiği içindir ki; işçiler üzerindeki baskılar artmıştır. Aker, a.g.e., s. 11. 12 Mart döneminde deprem bölgesinde ve 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir, 61 anayasasının tanıdığı sendikal ve siyasal haklarla, örgütlenme özgürlüğü anayasada yapılan değişikliklerle budanmıştır.

³⁴⁷ Bütçe açıkları, para emisyonu ve kredi hacminin artırılma yoluyla enflasyon kamçılanmaktadır. Rakamlar için bkz. Aker, a.g.e., s. 49.

³⁴⁸ Aker, a.g.e., s. 46.

hatırlanırsa; enflasyonist sermaye birikiminin çalışan sınıflardan büyük sermaye kesimine bir kaynak transferi olduğu çok açık görülecektir.

12 Mart döneminde tarımda kapitalistleşme süreci hızlanmıştır. Türkiye’de kalkınmanın yükünü öteden beri küçük ve orta köylülük taşımış, tüccar ve tefeci kanalıyla köylülükten soğurulan artı ürün ticarete ön sermaye olmuştur. 1971 Martı köylünün artı ürünü üzerinde ticari sermayenin yanında sanayi sermayesinin de hak talep etmesinin miladıdır.³⁴⁹

12 Mart döneminde köylülerin tüketim malları kullanımı nedeniyle sanayi sermayesine bu yolla kaynak transfer edilmiştir. Ayrıca köylülerin kullandığı girdi fiyatlarının yüksek tutulması da kaynak transferinin bir diğer yoludur. 12 Mart döneminde özellikle yem fiyatlarının yükseltilmesi dolayısıyla köylü güç duruma düşmüştür. Piyasa için üretim yapan köylünün artı ürünü girdi fiyatlarının yüksekliği dolayısıyla sanayiciye kanalize edilmektedir. Ayrıca bu dönemde tarım alet ve ilaçlarında ve suni gübre fiyatlarında da önemli artışlar kaydedilmiştir.³⁵⁰ Bu dönemde tarımda işçilik ücretleri de yükselmiştir. Tarımda girdi fiyatlarının yükselmesine, tüketim malları fiyatlarının yükselmesi ve bir de bu unsur ilave edildiğinde çoğu küçük ve orta köylü bu dönemde topraklarını büyük toprak ağalarına satmıştır.³⁵¹

Mart 1971 sonrası dünya piyasalarında tüm ilkel madde fiyatları yükselişe geçerken, Türkiye’de ise fiyatlar sabit tutularak sanayiciye ticaret sermayesine kaynak aktarılmıştır. 1971, 1972’de pancar, hububat, çay ve fındık taban fiyatları yükseltilmemiş, fiyatı yükseltilemeyen tütünde ise artış sınırlı kalmış, pamuk ise dünya piyasalarının altında bir yükselişe tabi tutulmuştur. 1973 yılında taban fiyatları yükseltildiği halde bile fiyat artışları enflasyonun altında kalmıştır.³⁵²

12 Mart döneminde aramalı üreten sanayiciler aramalı fiyatlarını yüksek tutmuşlardır. Mamul mal fiyatları artışı sınırlı kaldığı için mamul mal üreten küçük sanayiciler sıkıntıya düşmüşlerdir. Örneğin mobilya hammaddesi ya da ayakkabı hammaddesi fiyatı yükseltirken, mobilya ve ayakkabıda bir fiyat artışı yaşanmadığı için bu malları üreten küçük sanayiciler zor durumda kalmıştır.

³⁴⁹ a.g.e., s. 58.

³⁵⁰ a.g.e., s. 60.

³⁵¹ a.g.e., s. 62.

³⁵² a.g.e., s. 63.

Ara mal ve hammaddelerin fiyatının yükselmesi küçük üreticinin sermaye birikimini de eritmiştir. Elindeki sermaye ile daha fazla ara mal alan küçük sanayicinin ara malı fiyatı yükselip, sermayesi sabit kaldığı için sermaye birikimi erimiştir. Bu kıskacı aşmak için başvurulan fiyat artışları da yine küçük sanayicinin durumunu kötüleştirmekten başka bir etki yapmamıştır.

Ayrıca küçük sanayici ve esnaf ekonomide spekülasyon nedeniyle işleyecek malzeme bulma konusunda sıkıntı yaşamaktadır. Ekonomideki bu tekelleşmeye karşı küçük sanayicinin gücünü birleştirerek, ortak tavır geliştirmesi yönündeki çabalar da engellenmiştir. Avrupa ülkelerinde yaşayan 2500 kadar Bigadiçlinin bir araya gelerek Bigadiç'te bir boraks fabrikası kurma teşebbüsünün Vehbi Koç'un aynı fabrikayı İstanbul'da kurması nedeniyle engellenmesi bunun en bariz örneğidir.³⁵³

12 Mart döneminde büyük sermaye topladığı grev fonu adı altındaki paralarla zaten kısıtlı olan işçi grevlerini iyice kuşatarak etkisizleştirmeye çalışmıştır. 12 Mart döneminde toplu iş sözleşmesi sayısında belirgin bir düşüş görülmüştür. Sigortalı işçilerin reel ücretleri ise 1971'de %5.1, 1972'de %1.4, 1973'te ise %3.9 oranında düşmüştür. Bu dönemde rutin olarak her iki yılda bir toplanması gereken Asgari Ücret Tespit Komisyonu 1971 Mayısından önce toplanması gerekirken, ancak 1972'nin 2. yarısında toplanmış, asgari ücret ise 1972 Ekimi'nde açıklanabilmiştir. Bu süre içinde işçinin alım gücü yarı yarıya düştü. Zira geçen süre zarfında İstanbul'da TÜFE %44'e yakın artış kaydederken, asgari ücret sabit kalmıştır.

³⁵³ a.g.e, s. 81-82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLIDAN 12 MART SÜRECİNE ORDUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ORDU SİYASET İLİŞKİLERİ

Kimi yaklaşımlarca AGÜ'lerle gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadi gelişmişlik farkının askeri darbelere kaynaklık ettiği öne sürülmektedir. Toplumsal ve siyasal gelişmeyi pozitivist bir metodolojiyle tıpkı iktisadi gelişme gibi ölçen modernleşme kuramcılarının göre askeri darbeler iktisaden geri kalmış memleketlerde vuku bulmaktadır. Bu memleketlerin iktisadi geri kalmışlığı askeri darbelere de kaynaklık etmektedir.³⁵⁴

1. OSMANLIDAN KURTULUŞ SAVAŞI'NA ORDU

Ordunun AGÜ'lerde siyasal alana doğrudan müdahale ettiği bilinen bir doğrudur. Fakat AGÜ'lerde ordunun siyasal alana müdahale nedeni, iktisadi geri kalmışlıktan ziyade, iktisadi geri kalmışlığı da ihtiva eden bir dizi nedene dayanır. Ordu hem AGÜ'lerde hem de gelişmiş ülkelerde hakim sınıfların çıkarlarını korumasına rağmen AGÜ'lerde bu misyonu siyasete dönem dönem doğrudan müdahale ederek yerine getirebilmektedir.³⁵⁵ Sözelimi az gelişmişlik olgusunun hüküm sürdüğü Latin Amerika ülkelerinde ordu açık bir biçimde hakim sınıfların çıkarları doğrultusunda siyasal alana müdahale edebilmektedir. Bu ülkelerde ordunun hakim sınıfların çıkarları uyarınca siyasal alana doğrudan müdahale edebilmesinin, ordunun bir tarafsızlık imajı yaratmamasının nedeni ordunun toplumsal tabanından kaynaklanmaktadır.³⁵⁶

Türkiye'de ise ordunun sosyal tabanının geçmişte Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi toprak ağalarından ya da geçmişte Avrupa'da olduğu üzere aristokrat kökenlilerden oluşmaması, Türk ordusunun sosyal tabanını halktan gelen kişilerin oluşturması hem Türk ordusunun ilericiliği tezlerine hem de ordunun sınıflarüstü görüntüsüne zemin sunmuştur. Ordunun sosyal tabanı olgusu Türk ordusunun siyasal hayattaki ağırlığı ile birleşince;

³⁵⁴ Modernleşme kuramı için bkz. Huntington, a.g.e.

³⁵⁵ Bu konuda bir makale için bkz. Cemil Akar, "Ordunun Yeri ve Rolü Üzerine", *Ürün*, Sayı 22, Nisan 1976, s. 7-26.

³⁵⁶ Bu ülkelerde ordu 1. Dünya Savaşı öncesindeki caudillo'ların düzensiz birliklerinin yerini alan latifundistlerden müteşekkil toplumsal tabana sahip profesyonel bir ordu karakterine sahiptir. Bu sınıfsal ve toplumsal arka plan ordunun hakim sınıfların çıkarına olan yapısını daha aşikar hale getirmektedir. Ordu zaman zaman parlamentoyu Şili'de olduğu üzere lağvederek sınıflarüstü bir görüntü çizse de; yaptığı icraatlar esasında bu tarafsızlığı ortadan kaldırmaktadır. Sözelimi Allende'nin devrilmesinden sonra ordunun; Allende tarafından köylülere dağıtılan toprakları ve kamulaştırılan işletmeleri eski sahiplerine iade etmesi ordunun tarafsızlığını gölgeleyen somut örneklerdir.

ordunun hakem, sınıflarüstü bir konuma sahip olduğu iddia edilmiştir. Türk ordusunun sınıfsal-sosyal tabanı devrim stratejilerinde ordunun merkezi bir konuma oturtulmasına neden olmuş, halk çocuğu subaylara ilerici bir rol vehmedilmiştir. Sovyet eksenli Marksist tezlerde bile; ordunun hakim sınıfların çıkarına hareket eden bir aktör olduğu kabul edilmekle beraber devrimci durumlarda ordunun ilerici bir rol oynayabileceği öne sürülmüş, ordu devrim stratejilerinin nirengi noktası olmuş, ordu üst komuta kademesinin emperyalizmin güdümünde olduğu kabul edilmesine rağmen büyük çoğunluğunun ilerici halk çocuklarından meydana geldiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşımlara karşın Türk ordusunun hakim sınıfların çıkarlarından azade bir yapı taşıdığı öne sürülemez.³⁵⁷ Aşağıda Türk ordusunun tarihsel gelişimine, ordu siyaset ilişkilerine 2.Dünya Savaşı sonrası gelişmelere ağırlık verilerek değinilecektir.2.Dünya Savaşı öncesi gelişmelere yer verilmesinin nedeni ise; ordunun yapısal sürekliliğini vurgulamak değil; anlatıma tarihsel bir perspektif kazandırmaktır.

Öte taraftan Türk ordusunun bu nevi şahsına münhasır sınıfsal ve sosyal tabanının yanında, tabiri caizse Türk ordusuna genetik bir kültürel ve kurumsal süreklilik atfedilmekte, kapitalizm öncesi ordu ile kapitalistleşme sürecindeki ordu arasındaki kırılma ve kopuşlar gözden kaçırılarak, orduya kalıtsal bir süreklilik yüklenmekte; ordu adeta tarih dışı bir mertebeye yükseltilmektedir. Sözelimi Hale'ye göre resmi Türk tarih tezi gereği cumhuriyet rejimi eski rejimle (*ancien regime*) bağlarını koparmasına, Osmanlı İmparatorluğunun tüm tarihsel mirası reddedilmesine karşın, ordu Osmanlının “karanlık” geçmişinden cumhuriyete intikal eden yegane kurum olması hasebiyle istisnai bir nitelik arz eder. Hale'ye göre Türk ordusunun tarihsel mirasının 3 kaynağı bulunmaktadır: “Birincisi, Osmanlının büyüklük döneminden itibaren ordunun neredeyse bütünüyle devletle özdeşleşmesi. İkincisi, imparatorluğun ölüm sancılarının yaklaştığı 19. yüzyılın reform hareketlerinden subayların Batı tekniklerinin ve düşünce kalıplarını benimsemesine dayalı yeni aydınlanmanın öncüleri olduğuna dair inanç. Üçüncüsü, Atatürk'ün 1920'lerdeki cumhuriyetinin ilk yıllarından itibaren ordu, görevinin kışlalarla sınırlı olması gerektiği ve ancak devlet güvenliğinin

³⁵⁷ Türk siyasal hayatındaki ağırlığı, ideolojik hassasiyetleri, sahip olduğu sosyal taban ordunun hakim sınıfların çıkarlarından bağışık sınıflarüstü bir nitelik taşıdığını göstermez. Türkiye'de ordu modernleşme sürecinin başlamasıyla beraber emperyalist devletlerin denetimine girmiş; bilhassa 2.Dünya Savaşından sonra ordu emperyalist kapitalist sistemin ve onun yerli işbirlikçilerinin çıkarlarına göre şekillenen bir yapının bekçiliğine soyunmuştur. Yani ordu hem ülke içindeki egemen sınıfların hem de dünya egemenlerinin bir aracıdır.

tehlikeye düşmesi halinde açıkça siyasete müdahale edebildiği şeklinde yeni bir geleneği miras aldı.”³⁵⁸

Türkiye’de kapitalistleşme sürecinin özgüllüğü bir aktör olarak orduyu ön plana çıkarmış, kimi ülkelere nazaran Türkiye’de ordunun siyasal alana müdahalesini ve duyarlılığını artırmış olabilir. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken husus ordunun kapitalistleşme sürecinden itibaren iç ve dış egemen çevrelerin hilafına hareket edebilecek bir manevra kabiliyetine sahip olmadığıdır. Azgelişmiş bir toplumsal formasyona sahip, dünya sisteminde yarı sömürge olarak konumlanmış bir ülkenin ordusunun da ülkenin bu niteliklerini taşıyacağı açıktır. Dolayısıyla modernleşme/kapitalistleşme sürecinin başlamasından itibaren ordunun attığı adımları da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

1.1 Osmanlı Döneminde Ordu

Kimi yorumlara göre Türk tarihinde askerlik kurumu kesintisiz olarak mevcudiyetini korumuştur.³⁵⁹ Bu yoruma göre Türkler asker millet olarak anılırlar, toplumda herkes askerdir ve toplumsal yapı ile askerlik iç içe geçmiştir. Aslında Türk tarihinin belli bir dönemine özgü olan bu özellik Türklerin genel bir hasletiymiş gibi tarih dışılaştırılarak takdim edilmektedir. Kuşkusuz ki, Türklere atfedilen askerlik mesleği özsel bir nitelikten ziyade göçebe toplumların tarihsel-toplumsal yapısından kaynaklanmaktadır. Nitekim Türklerde de askerlik mesleği fonksiyon farklılaşması ve işbölümüne bağlı olarak yerleşik yaşama geçişle ayrı bir kategori olarak örgütlenmiştir.

Türklerin kurduğu devletlerden birisi olan Osmanlı’da da yerleşik yaşama geçişin bir sonucu olarak tüm toplum ordu biçiminde örgütlenmemiş; tersine ordu-askerlik kurumu imparatorluğun sosyo ekonomik yapısına ve toprak sistemine bağlı olarak şekillenmiştir. Bu yönüyle Osmanlı ekonomik yapısı ve toprak sistemi ile ordu arasında bir ahenkten bahsedilebilir.³⁶⁰

Osmanlı toplumu Karabelias’a göre reaya ve askeri veya iktidar sınıfı olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Askeri sınıf sultan, yüksek rütbeli askerler devlet bürokrasisi ve ulemeden

³⁵⁸ William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset 1789’dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları, 1996, s. 14.

³⁵⁹ Mevlüt Bozdemir, “Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: İletişim Yayınları, yy, s. 2648

³⁶⁰ Ayrıntılar için bkz. İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1977, s. 62–156.

müteşekkildir. Reayanın hiçbir politik hakkı yoktur. Dolayısıyla Karabelias'a göre toplumun bu şekilde bölünmesi düzeni korumak biçimindeki Osmanlı Türk ordusunun karar süreçlerinin sosyo kültürel bir karakteristiği haline gelmiştir.³⁶¹ Karpat'a göre de Osmanlı toplumu aslında ordu ve bürokrasiyi uzlaştıran askeri ki bu iktidar sınıfıdır ve dini ne olursa olsun bütün köylüleri ihtiva eden reaya olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu düzen de devlet olarak adlandırılmaktadır.

Osmanlı ordusu kapıkulu ordusu ya da yeniçeriler, tımarlı sipahiler ve yedek ordular olmak üzere 3 öbekten meydana gelir. Sipahiler taşrada yeniçeriler ise İstanbul'da bulunur. Modern ordu yapısına daha yakın olan yeniçeriler padişahın özel ordusu addedilebilir. Yeniçeri teşkilatı ve bu ocağa asker devşiren Acemi Ocağı 1363'te Çandarlı Hayrettin Paşa tarafından 1. Murat zamanında kuruldu. Devşirme adı verilen bir sistemle askere alınan yeniçeri ordusu Osmanlı askeri sisteminin belkemiğini oluşturmaktaydı.³⁶² Osmanlı ordusunda yeniçeriler toplum dışında, topluma yabancı bir gücü ve bu özelliğiyle Roma pretoryenlerine benzemektedir. Osmanlı ordusunun bu pretoryanist yapısı padişaha çeşitli sınıfların taleplerini aktarabileceği kanalların oluşumuna da set çekmiştir. Batı'da orduların aristokratlardan oluştuğu ve feodal beylerin krala asker temin ettiği göz önünde bulundurulursa; Batıdaki devlet-ordu ilişkisi ile Osmanlıdaki devlet-ordu ilişkisinin öz olarak aynı olmasına rağmen biçimsel bir farklılık taşıdığı görülebilir.

Osmanlı ordusunun diğer unsuru tımarlı sipahilerin topraktan sağladıkları gelir has, zeamet ve tımar olmak üzere üç kısma ayrılır. Tımarlı sipahiler topraktan elde ettikleri gelir karşılığında asker bakmakla yükümlü sipahilerin sağladığı askerlerdir.³⁶³ Sipahilerin omurgasını savaş zamanında celbi olarak orduya katılan reaya adı verilen Türk köylüsü oluşturmaktadır. Ayrıca Osmanlı ordusunda fethettikleri toprakların ve elde ettikleri ganimetlerin bir kısmıyla taltif edilen uç birlikleri³⁶⁴ ve Osmanlı ordusunun ana kuvvetlerini teşkil eden tımarlı sipahiler ve yeniçeri ordusunun yanında istihkam, topçu, vb. gibi ilave kuvvetler de bulunmaktadır.

Osmanlı ordusunun bu değinilen klasik yapısındaki çözümlenin miladı olarak genellikle 2. Selim'in yeniçerilere kendi çocuklarını asker olarak ocağa alma ayrıcalığını

³⁶¹ Ayrıca bkz. Kemal Karpat, "The Military and Politics in Turkey, 1960–64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution", *The American Historical Review*, Vol. 75, No. 6, Ekim 1970, s. 1656.

³⁶² Devşirme sisteminin işleyişinin ayrıntıları için bkz. Hale, a.g.e. , s. 15–16.

³⁶³ Ayrıntılar için bkz. Hale, a.g.e. , s.16–18.

³⁶⁴ Uç birlikleri imparatorluğun genişlemesinde önemli bir fonksiyonu ifa etmişlerdir.

bağışettiği 1568 senesi kabul edilir.³⁶⁵ Bu ayrıcalığın verilmesi yeniçerilerin kul olma statüsünü aşındırarak daha bağımsız bir konum kazanmasına vesile oldu. Bu tarihten sonra yeniçeri ordusu Osmanlı iktidar mücadelesinin önemli bir bileşeni haline gelecek, zaman zaman isyan ederek padişahların bile katline sebep olacaktır.³⁶⁶ Yeniçeriler imparatorluğun politik işlerinde merkezi bir rol oynamaktan, kendilerine ait organizasyon kurallarını değiştirmeye muktedir olmaya kadar imparatorluk sisteminde güçlü bir konum elde ettiler.³⁶⁷ 1718 yılı ile Lale Devrinin sonunu getiren Patrona Halil İsyanının yaşandığı 1730 senesi arasında 6 tane sultan yeniçeriler tarafından tahttan indirildi.³⁶⁸ Yeniçerilerin müdahale geleneğinin Kanuni'nin ölümünden sonra başladığı öne sürülmekle birlikte; daha 2. Mehmet zamanında bile bir yeniçeri isyanı bastırılmak zorunda kalınmıştı.³⁶⁹

1.2. Çözölmeye Çareler: Osmanlı Ordusunda Reform Çabaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yy'dan itibaren ard arda yaşadığı toprak kayıpları; askeri bir temelde örgütlenen³⁷⁰ imparatorlukta, yaşanan toprak kayıplarına çözüm bulmak için orduda reformları gündeme getirdi.³⁷¹

16. ve 17 yy.'larda Avrupa'da silah teknolojisinde ve savaş tekniklerinde meydana gelen ilerlemelere karşın imparatorluk bu sahada geri kalmıştı. Silah ve savaş tekniklerinde meydana gelen ilerlemeler aynı zamanda orduların örgütsel ve organizasyonel yapılarına da yansımış; alay tertibi daha o zamanlarda başlamıştır. Alay tertibi ve benzeri yeni örgütsel yapı uzun süreli bir askeri eğitimi gerektirmekteydi. Modern ordulara özgü disiplin ve hiyerarşiden yoksun Osmanlı ordusunda ise askeri eğitimler uzun süreli bir eğitim süreci yerine komutanların kişisel kabiliyet ve tecrübelerine dayanan pratik yoluyla elde edilen bilgilerden oluşan görgül bir nitelik taşımakta idi. Burada şöyle bir anıştırma yapılabilir. Batıda askeri temelde de bilimsel bilgi esas alınmakta, pozitivist bir yöntem benimsenmekte ve tabiri caizse aydınlanma öncesi döneme göre bir değerler dizisi değişimi yaşanmakta iken, Osmanlı ise her sahada olduğu gibi askeri sahada da hala eski pre kapitalist paradigma ile hareket etmektedir.

³⁶⁵ Hale, a.g.e. ,s. 19.

³⁶⁶ Yeniçeri ve kapıkulu süvarilerinin isyanları için bkz. Seyfettin Aslan, "Yeniçeri ve Kapıkulu Süvarilerinin İsyanlarına İlişkin Bir Analiz", C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 28, no: 1, s. 89–101

³⁶⁷ Gerassimos Karabelias, Military Class and Perpetual State Control in Turkey, EUI Working Paper RSCAS 2008/12, http://cadmus.eui.eu/dspace/bitstream/1814.8449.3/RSCAS_2008_12.pdf,s. 2.

³⁶⁸ Hale, a.g.e. , s. 20.

³⁶⁹ Osmanlı ordu sisteminde bozulmanın kökenleriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Hale, a.g.e. , s. 19–22

³⁷⁰ Karabelias'a göre Osmanlı devletinin askerlerine güveni topraklarını genişletmesinden ve içte toplumsal düzeni askerlerin korumasından kaynaklanmaktadır. Karabelias, a.g.m. , s. 2

³⁷¹ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 17

17. yy.'dan itibaren savaş meydanlarında alınan yenilgiler devleti silah teknolojisi ve sorunları üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Yenilginin sebebi askeri olarak kavrandığı için ilk olarak ıslahatlara orduda girişilmiştir.³⁷² Ne var ki, orduyu ıslah etme yahut modernleştirme çabaları Batı tandanslı değer ve ideallerin ilk olarak orduda karşılık bulmasına sebebiyet vermiş ve orduyu politize etmiştir. Böylece ordu modernleşmenin Osmanlı'da hem öznesi hem de nesnesi haline gelmiştir.³⁷³

18. yy'a gelindiğinde Osmanlı askeri sisteminin örgütsel ve teknolojik olarak çökme aşamasına gelmesi; reformu bir zorunluluk haline getirmiştir. Hale'ye göre askeri alanın reform çalışmalarında ilk sırayı almasının nedeni imparatorluğun sınırlarını denetleme yeteneğini ve topraklarını kaybetmesidir.³⁷⁴ Kuşkusuz ki, reformlar düz çizgisel bir seyir izlememiş, inişli ve çıkışlı bir patikada ilerlemiştir. Reformların böyle bir patika izlemesinin nedeni yalnızca Osmanlı'daki modernleşmeci ve gelenekselci kuvvetler ya da Niyazi Berkes'in tabiriyle ileri ile geri arasındaki bir mücadeleden kaynaklanmaz. Osmanlı ekonomisinin durumu, emperyal devletlerin Osmanlı üzerindeki tasarrufları reform süreci üzerinde tayin edici bir etkiye sahiptir.³⁷⁵ Burada bir parantez açmakta fayda var. Karabelias'a göre Osmanlıyı patrimonial bir yapıdan bürokrasiye dönüştürmeyi hedefleyen reformlar askeri-sivil bürokrasinin sadakatini padişahı devlete çevirdi. Yeni bürokrasi batı düşünce ve ideallerini benimsedi, birlik kimlikleri artı.³⁷⁶ Bütün bu gelişmelerin sonucunda padişaha sadakatin aşındığı en somut olarak henüz 1859'da meydana gelen bir askeri darbe provası olan Kuleli Vakasında görülebilir.³⁷⁷ Takriben 40–50 üyeye sahip Fedailer Cemiyeti adı ile mevsuf bir grup Kuleli Olayında sultan Abdülmecit'i devirmek istedi. Kuleli Olayının failleri Süleymaniyeli Şeyh Ahmet ve Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa'dır. Bu komplonun amaçları hakkında tarihçiler arasında bir oydaşmadan söz edilemese de, bu olay bir askeri müdahale

³⁷² Kayalı'ya göre Osmanlı'da değişimin ordudan başlamasının nedeni her sınıf kendi işini yapar düsturundan ve Osmanlı düşünce dünyası üzerinde büyük etkiye sahip İbni Halduncu paradigmadan kaynaklanmaktadır. Kayalı, a.g.e., s.30.

³⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dankwart A. Rustow, "The Military, Turkey", *Political Modernization In Japan and Turkey* içinde, New Jersey: Princeton University Press, 1964, s., 352-388.

³⁷⁴ Hale, a.g.e., s. 23.

³⁷⁵ Bu dönemde Osmanlı ordusunun askeri teknik ve eğitimdeki yenilikleri, takip edememesinin bir nedeni de; Osmanlı ekonomisinin içine düştüğü iktisadi darboğazdan mütevellittir. Ekonominin içine düştüğü bunalım reform çabalarını da akim kılmaktadır. bkz. Akyaz a.g.e., s. 18–19.

³⁷⁶ Karabelias, a.g.m., s. 3

³⁷⁷ Kuleli askeri olayı bir kenara bırakılırsa ordunun siyasal alana ilk doğrudan müdahalesi olarak 1876 Kanuni Esasının ilanı telakki edilebilir. 1908 devrimi de ordunun eseridir.

olarak ilktir.³⁷⁸ Şöyle ki, bu olay batı düşmanı ve İslamcı gibi görünse de anayasal hükümet talebini ön plana çıkarmasıyla esasında bir askeri müdahale geleneğine de kapı aralamıştır.

1.3. Modern Orduya Geçiş

3. Selim'in Nizam-ı Cedit döneminde bir harp okulu açılması tasarlanmışsa da, bu girişim sonuçsuz kalmıştır.³⁷⁹ Osmanlı ordusunda modern anlamda subay yetiştirilmesi yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki döneme rastlar. Yeniçeri Teşkilatının lağvedilmesinden sonra 2. Mahmut tarafından Fransa'dan mülhem Asakiri Mansurei Muhammediye adıyla kurulan ordu mansure ve hassa olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Bu ordular ilk etapta, halktan asker yetiştirmenin uzun süre gerektirmesi ve halkın yönetici sınıf nezdinde itibarının ve güvenilirliğinin düşük olması nedeniyle askeri kaynak olarak kölelere yöneldiler.

Asakiri Mansurenin kuruluşuyla beraber halktan gelen asker adaylarından başarı gösterenler Mektep Bölüklerinde subay olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. 1834'te kurulan Mektebi Ulumu Harbiye adlı mektep bölükleri Kara Harp Okulu'nun nüvelerini teşkil etmektedir. Bu okulların subay yetiştirme işini üstlenmesi Osmanlı ordusunda bir dönüşümün miladına tekabül etmektedir. Böylece subaylık artık Enderun ve kölelik dairelerinden çıkmıştır.³⁸⁰ Harp okulları aynı zamanda Weber'in rasyonel ussal bürokratik örgütlenme formuna açılan bir kapı gibidir. Bu okullar Osmanlı'da modern düşüncenin beşiği haline gelirken birçok modern düşünce akımı da harp okulu kaynaklı vuku bulmuştur.³⁸¹ Modern askeri eğitim subaylarda kahramanlık fedakarlık ve vatanseverlik gibi ulvi duygulardan mürekkep ortak bir yeni haleti ruhiyenin oluşmasına da kapı araladı.

Askeri idadi, rüştiye ve harb okullarının kurulması ordunun modern bir sosyopolitik kuruluş ve ilerlemeci bir ajan olmasına yardım etti.³⁸² 2. Abdülhamit döneminde açılan yeni idadi ve rüştiyeler ile birlikte eğitim memleket sathına yayıldı. Bunun sonucu ise askerlikle

³⁷⁸ Hale, a.g.e. ,s. 33.

³⁷⁹ Berkes harp okulunun açılmayışını şu nedenlere bağlamaktadır: a) bilgisizlik, b) askere alma yönteminin düzensizliği, askerlik süresinin uzunluğu, c) tahsilli subay yokluğu, d) subay yetiştirecek bir toplumsal sınıfın bulunmamasıdır. Avrupa'da ordu mensupları aristokratik sınıflardan devşirilirken, Osmanlı ordusunun temel asker kaynağı yeniçerilerdi. Yeniçerilerin de halkta bir sempatisi yoktu. Bkz. Akyaz, a.g.e., s. 20–21.

³⁸⁰ Karabelias'a göre harbiye ve mülkiye gibi modern askeri ve sivil okullar yeni bir Osmanlı askeri ve sivil bürokrasisi oluşturmalarına rağmen bürokratik sürekliliğin yeni kuruluşlara aktarılmasını da vesile oldular. Bu yüzden eski Osmanlı askeri ve sivil bürokrasisinin büyük bir kısmının üyeleri yeni ordu ve idaredeki anahtar pozisyonlarını muhafaza ettiler. Eski elitler çocuklarını ve akrabalarını bu yeni mülkiye ve harbiye okullarına göndererek statükolarını korudular Karabelias, a.g.m., s. 3.

³⁸¹ Harp okullarının modern askeri eğitim kurumlarına tahvilini Tanzimat mümkün kılacaktır. Akyaz, a.g.e., s. 22.

³⁸² Karabelias, a.g.m. , s. 3.

birlikte modern düşünce kalıbının unsurlarının da Anadolu'ya sirayet etmesidir. Bu manada Abdülhamit döneminde askeri rüştiyelerin kurulmasıyla birlikte askeri eğitimin ilkokul sonrası başlaması önemli sonuçlar yarattı. Küçük yaşlarda ailelerinden alınan çocuklar ailelerin geleneksel değerleri empoze eden anlam dünyasının dışına çıkararak yeni ve modern bir patikaya girdiler. Bu anlam dünyası bilimsel ve rasyonel unsurlara göre şekillenmekteydi. Weberyen rasyonel bürokrasinin unsurlarından liyakat bu dünyada başarının önkoşuluydu. Bu gelişmelerin etkisiyle modernist düşünce harp okullarına sızdı ve Abdülhamit döneminde harp okulu komutanı olan ve ilk anayasanın deklarasyonunda Mithat Paşa ve Şeyhülislamla birlikte önemli rol üstlenen Süleyman Paşa Harp Okulu öğrencilerinin muhalif derneklere girmesine yeşil ışık yakarak Abdülhamit'e karşı muhalefetin yeşerebileceği bir zemini de hazırladı.

Modern askeri eğitim ordu içinde bir ikileşme yarattı. 2. Abdülhamit döneminde, modern askeri okullarda yetişen mektepli subaylar ile formel askeri eğitim sisteminin dışında kalan alaylı subaylar bir çatışma içine girdiler.³⁸³ Abdülhamit bu çatışmada, kendisini iktidara taşıyan ulema-ordu-bürokrasi troykasına karşı duyduğu güvensizlikten kaynaklı olarak alaylı subayları mektepli subaylara yeğ tuttu.³⁸⁴ Fakat 2. Abdülhamit'in bu tercihi de; her sahada olduğu üzere bir denge siyaseti çerçevesindeydi. 2. Abdülhamit bu suretle bir yandan modern askeri eğitimi yaygınlaştırma yoluyla "...mektepli subayları teşvik ederken diğer yandan sadık bendelerinden meydana gelen paralel bir askeri kumanda yapısı ortaya çıkarmıştı."³⁸⁵ Fakat Abdülhamit'in ordu üzerinde izlediği denge siyaseti yetersiz kaldı ve Abdülhamit mektepli subayların başını çektiği 1908 Devrimine maruz kaldı. Akyaz, genç subayların Abdülhamit yönetimine karşı isyan etmelerinde alaylı-mektepli çatışmasında su yüzüne çıkan mesleki-profesyonel kaygıların da önemli bir yer tuttuğunu öne sürmektedir.³⁸⁶

1.4. II. Meşrutiyet Döneminde Ordu Ve Ordu İçi Tasfiyeler

Yukarıda Abdülhamit döneminde değinilen alaylı subaylarla mekteplilerin çatışması 2. Meşrutiyet'te bir tasfiye sürecinin başlamasına neden olacaktır. Bu dönemde modern bir eğitim süzgecinden geçen mekteplilerin önünde en büyük engeli alaylı subaylar teşkil etmektedir. Hareket ordusu tarafından bastırılan 31 Mart isyanından sonra ordu içinde çok önemli tasfiyelere girişildi. Bu babta alaylıları ordudan tasfiye etmeyi amaçlayan bir

³⁸³ Serdar Şen'e göre Osmanlı ordusunda askeri anlayış farklılığından kaynaklanıyormuş gibi görünen gerilimler esasında ideolojik bir arka plana sahiptir. Serdar Şen, *Geçmişten Geleceğe Ordu*, İstanbul: Alan Yayıncılık,2000,s. 22.

³⁸⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları,1995, s. 46.

³⁸⁵ Akyaz, a.g.e., s. 27.

³⁸⁶ Akyaz, a.g.e. ,s. 30.

nizamname çıkarıldı fakat asıl hesaplaşma Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Lahiya-i Kanuniye'sinin çıkarılmasıyla vuku bulmuştur.³⁸⁷ Balkan savaşlarından sonra ordunun üst kademelerini kapsayan yeni bir tasfiye operasyonuna start verildi. Bu operasyonun sonucunda ise ordu gerçek manasıyla gençleştirildi. Enver 33 yaşında genelkurmay başkanlığına yükselebilmiştir. Bu operasyon ile İttihat Terakki'nin doğrudan iktidarı eline alması aynı döneme tesadüf eder.

Mektepli yeni subaylar 1908 devrimiyle birlikte Maiyet-i Seniyye Erkanı Harbiyesi ve Dar-i Şura-i Askeri'yi; Savaş Bakanlığının altında kurarak sultanın askeri konulara müdahale yollarını kestiler. Savaş bakanlığı hükümete ve parlamentoya askerlikle ilişkili konular üzerinde danışmanlık yapan bir kurumdur.³⁸⁸

1.5 Değerlendirme

Ali Aslan'a göre ordu Türk modernleşmesinin sürükleyici gücüdür çünkü imparatorlukta ilk modernleşme hamleleri ordu üstünde başlamıştır.³⁸⁹ Osmanlı modernleşme hareketiyle askeri modernleşme çabası esasında at başı gitmektedir. Avrupa ordularına benzer ordu yaratma projesi modern düşünce kalıplarının ordu vasıtasıyla ülkeye sızmasına kapı aralamıştır. Bu çalışmada modernleşme hareketine yalnızca orduyu ilgilendirdiği kısmı itibarıyla temas edilecektir. Bir başka deyişle modernleşme sürecinin orduya kurumsal ve örgütsel yansımaları ile modernleşme ve ordu arasındaki ilişki ordunun siyasal alandaki konumuna etkisi dolayısıyla ele alınacaktır.

Osmanlıda ordunun modernleşmesi ordunun özerkliğini artırdı.³⁹⁰ Kurumsal özerkliğin artışının ilk elden sonucu ise ordunun siyasal manipülasyonlara açık hale gelmesidir. Modernleşme süreci Osmanlı imparatorluğunda yalnızca ordunun kurumsal özerkliğini ve siyasal rolünü artırmakla kalmadı modernleşme ve kapitalistleşme arasındaki ilişki düşünüldüğünde modernleşme süreci orduyu esasında kapitalistleşmeci bir aktör olarak öne çıkardı.³⁹¹ Öte yandan ordunun yabancı uzmanların denetiminde modernleşme çabalarını sırf

³⁸⁷ Ayrıntılar için Akyaz, a.g.e. ,s. 30.

³⁸⁸ Terbiye ve Tedrisat Müfettiş-i Umumiliğini kurarak da resmi okullar üzerinde merkezi denetim kurmaya çalıştılar.

³⁸⁹ Ali Aslan, "Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Atatürk, Türk Ordusu ve Türk Askeri Elitleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1994, s. 1-28.

³⁹⁰ Ordu özerkliğinin biçimleri için bkz. Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 57-67.

³⁹¹ Ordu bu kapitalistleşme sürecinin yalnızca üstyapı değişimleri kısmında değil; aynı zamanda kapitalizmin altyapıda yerleşmesi dolayısıyla da taraf olmuştur.

modern askeri teknoloji ve savaş tekniklerinin alınması ya da modern eğitim müfredatına intibak biçiminde değil, ordunun emperyalizmle ilişkisi, Türkiye'nin sömürgeleşme süreci ve kapitalist üretim ilişkilerinin ülkeye yerleşmesi kontekstinde düşünmek gerekir.³⁹² Bu cümleden olarak, 1913'te gelen Alman askeri heyeti devrinde Türk ordusu tamamen Alman ordusunun denetimine girmiştir.³⁹³

Subaylar 2. Meşrutiyet dönemine kadar Tanzimat döneminin bir karakteristiği olan düalist yapının etkisi altındadır. Fakat 2. Meşrutiyetle birlikte orduda modernleşmeci aktörler galebe çalmıştır. Geleneksel değerlerle sürekli çatışma halinde bulunan ordu 2. Meşrutiyetle arzı endam eylemiştir. Siyasal gücü elde edenler denetimleri altında bir ordu yaratmak maksadıyla, ordu üzerinde kurumsal düzenlemelere girişmiştir.³⁹⁴

2. KURTULUŞ SAVAŞINDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA ORDU VE SİYASET

Serdar Şen orduyu 4 döneme ayırarak incelemektedir. 1. Dönemi 1920 ile cumhuriyetin ilanına kadar geçen süre oluşturur. 2. dönem cumhuriyetin ilanıyla çok partili sisteme geçiş arasındadır. 3. dönem ise çok partili sistemden günümüze kadar sürmektedir. 4. dönem ise henüz şekillenmemiştir.³⁹⁵ Çalışmanın incelediği dönem itibarıyla ordunun tarihsel gelişimi 12 Mart muhtırasıyla sınırlandırılacaktır. Aşağıda 1. ve 2. dönemler beraber ele alınacak, Atatürk'ün ölümünden çok partili sisteme geçişe kadar olan süreç, DP dönemi ve son olarak da 27 Mayıs'tan 12 Mart'a kadar geçen süreç ayrı bölümler halinde ele alınacaktır. Bu bölümde ise Kurtuluş Savaşından 2. Dünya Savaşına kadar ordu ve siyaset ele alınacaktır. Böyle bir tasnif yapılmasının nedeni, ordunun tarihsel gelişiminin siyasal alanla ilişkisi bağlamında ele alınmasıdır.

³⁹² 1877-78 Osmanlı Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanmasının akabinde yalnız Alman askeri danışmanları değil; aynı zamanda Krupp ve Deutsche Bank gibi Alman sermaye kuruluşları da ülkeye girdi. Yani ordunun modernleşme çabaları ülkenin kapitalistleşme ve emperyalist sisteme eklenme ilişkileri ile at başı gitmektedir. 1889'da Alman askeri heyeti başkanı Von Der Goltz Paşa; Almanya'ya gönderilecek subaylarda Almanya'ya sadakatin ve hayranlığın kriter olarak alınacağını hazırladığı bir raporda belirtmektedir.

³⁹³ İmparatorluğun siyasi, iktisadi ve ticari ilişkileriyle ordunun modernleşme çabaları da paralel gitmektedir. Ordunun modernizasyonu çabalarında ilk başta Fransa aktiftir. Fakat Abdülhamit döneminden itibaren Alman emperyalizmiyle yaklaşmanın sonucu Fransa'nın yerini Almanya alacaktır. Benzer şekilde 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ile girilen yakın siyasi, iktisadi ve ticari ilişkilere koşut olarak Türk ordusu sonraları ABD'nin denetimine girecektir. Burada dikkati çeken husus ordunun içte modernleşme sürecinde özne olma vasfını taşımasına rağmen; esasında dış emperyal ilişkiler açısından bakıldığında ise bir nesne olduğudur. Yani ordu dünya sisteminin ülke içindeki bir icracısı, paravanı ve Truva atıdır. Dolayısıyla ordunun siyasal manevra kabiliyetini ve politik alana müdahalesini behemehal bu çerçevede düşünmek gerekir.

³⁹⁴ Akyaz, a.g.e. , s. 33.

³⁹⁵ Serdar Şen, a.g.e. , s. 22-40.

2.1 Kurtuluş Savaşında Ordu

Osmanlıdan Türk ordusuna geçiş birkaç istisna dışında eksiksiz gerçekleşti. Milli mücadelenin devraldığı ordu Osmanlı ordusunun devamı niteliğindedir. Zaten cumhuriyet de Osmanlı subaylarının %93'nü memurlarının ise %85'ni devraldı.³⁹⁶ Karabelias'a göre "Türk askeri- bürokratik sınıfı yeni devlette en güçlü politik grup haline geldi ve Osmanlı resmi kolordusunun en büyük parçası olarak TSK'nın nüvesi oldu. Geçmiş iç ve dış kavgalar, gelenek bilgi ve deneyimler yalnızca orduya geçmekle kalmadı aynı zamanda bütün politik hayata da geçti"³⁹⁷

Mevlüt Bozdemir'e göre Türk ordusu bugünkü kimliğini Kurtuluş Savaşı sırasında elde etmiştir.³⁹⁸ Yeni Türk ordusu muhtelif çatışmalar ve mücadeleler sonucunda doğmuştur. Mondros mütarekesinin Osmanlı ordusunu terhis etmesi ve uzun yıllar süren savaşların halkı askerlikten uzaklaştırması, Kurtuluş Savaşı sırasında Kuvayı Milliye, Kuvayı Seyyare gibi gerilla ve milis birlikleri düzenli ordu oluşumunun önündeki en büyük engellerdir. Kurtuluş Savaşı sırasında yerel direniş örgütleri, hiyerarşik yapının yerleşmemesi, ordunun siyasete meyyal yapısı nedeniyle ordu merkezi bir görünümünden uzaktır. Ayrıca ordu içinde İttihatçıların yürüttükleri faaliyetler de ordu birliğini bozucu etkiler yapmaktadır. Öte yandan ordunun Kurtuluş Savaşı sırasında Bolşevik desteğinin yarattığı sempatinin de etkisiyle Bolşevizm propagandasına açık hale gelmesi de ordu birliğini zedeleyen faktörlerdendir.³⁹⁹

Bu dönemin karakteristiği düzenli ordu oluşturma yönündeki çabalardır.⁴⁰⁰ Düzenli ordunun kurulmasında İstiklal Mahkemeleri önemli bir işleve sahiptir. Bu manada 11 Eylül 1920 tarihli asker kaçakları hakkında çıkarılan kanun⁴⁰¹ ve İstiklal Mahkemeleri askerden kaçma işini büyük ölçüde engelleyerek düzenli ordu oluşumuna önemli katkı sağladı. Ayrıca

³⁹⁶ Şaban İba, *Ordu Devlet Siyaseti*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1998, s. 142.

³⁹⁷ Karabelias, a.g.m. , s. 6.

³⁹⁸ Bozdemir, a.g.m. ,s. 2649.

³⁹⁹ MK'nin bolşevizmle kurduğu ilişki ideolojik bir temel yerine pragmatist esaslara göre şekillenmekteydi. Bozdemir, a.g.e. , s. 2651.

⁴⁰⁰ Kemalistler orduyu merkezileştirme çabalarında ortaya koydukları pratikleri cumhuriyet dönemine de aktardılar.

⁴⁰¹ İba, a.g.e. , s. 81.

Kurtuluş Savaşı döneminde Hıyanet-i Vatan Kanunu çıkarılmış ordu iç isyanları bastırmak için kullanılmıştır.⁴⁰²

Yeşil ordu gibi düzensiz birliklere başlangıçtaki güçsüzlükleri ve kendi kontrollerinde kalmak kaydıyla Kemalistler müsamaha göstermekteydiler.⁴⁰³ Fakat güç dengelerinin uygun fırsatı sunmasıyla birlikte, düzenli ordu fikrine karşı duran Çerkez Ethem gibi milis güçler tasfiye edilerek ordunun bütünlüğü sağlanmıştır.⁴⁰⁴ Bu dönem ayrıca Mustafa Kemal'e yakın unsurların ordu yönetim kademelerine yerleştirilmelerine ve ordunun merkezileşmesine de tanıklık etmektedir.⁴⁰⁵ Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı sırasında yalnızca emperyalizme karşı mücadelede değil, iç siyasi mücadelede de rol oynaması ordunun siyasallaşmasına zemin hazırlayacaktır. Ordunun rejime muhalif unsurları temizlemekte kullanılması iktidar bloku içindeki önemini artıracaktır.

Bu dönemin bir Kurtuluş Savaşı dönemi olması münasebetiyle ordu çok önemli bir aktördür. Bu dönemde ordu-siyaset kaynaşması gözlenmektedir.⁴⁰⁶ Bu tespitin doğruluğu bu dönemde çıkarılan kimi kanunlardan görülebilir. 3 Mart 1920 gün ve 3 sayılı TBMM İcra Vekillerini Seçilmesine Dair Kanun ile genelkurmay işlerini görmek üzere ayrı bir bakanlık oluşturulmuştur.⁴⁰⁷ 15 Eylül 1920'de çıkarılan bir kanunla milletvekillerinin memur olabileceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca Yunanlıların saldırısı üzerine Mustafa Kemal kendisine meclisin tüm yetkilerini haiz başkomutanlık sıfatı verilmesini talep etti ve bu yetkiler 5 Ağustos 1921 tarih ve 144 sayılı kanunla 3 aylık bir süre için verildi. Mustafa Kemal başkomutan sanıyla 7-8 Ağustos 1921'de Tekalif-i Milliye emirlerini yayınladı.⁴⁰⁸

2.2 Cumhuriyet Döneminde Ordu

Ordu cumhuriyet öncesi yani 1913-18 arası düşünüldüğünde, belki cumhuriyet döneminde doğrudan siyasetin içinde yer alan bir aktör olma vasfını yitirmiş olabilir. Lakin bu ordunun külliye siyasallaşmadan ıraklaştığı manasına da gelmez. Cumhuriyetin ilanıyla

⁴⁰² Bu dönemdeki isyanlar için bkz. Çavdar, a.g.e. s. 193-194.

⁴⁰³ Yeşil Ordu komünist, eşkıya biçimle düzensiz ordu karşıtı unsurları içinde barındırıyordu.

⁴⁰⁴ İlk düzensiz birliği, İttihatçıların Batı Anadolu'da Rumlara yönelik Türkleştirme siyasetinde başrolü oynayan Kuşçubaşı Eşref'in çiftliğinde; kuran Çerkez Ethem erbaşlıktan sivrilmiştir

⁴⁰⁵ Şen, a.g.e. , s. 23.

⁴⁰⁶ Bu dönemde temelleri atılan ordu siyaset kaynaşması cumhuriyet döneminde de sürmüştür. İkinci mecliste hemen hemen bütün ordu ve kolordu komutanları milletvekiliydiler. Savunma, bayındırlık ulaştırma ve içişleri bakanlıklarının asker kökenli olması yönünde bir teamül söz konusudur. Tümüyle sivil bir hükümet ancak 1948 yılında kurulabilecektir.

⁴⁰⁷ İba, a.g.e. , s. 73

⁴⁰⁸ Emirlerin içeriği için bkz. İba, a.g.e. , s. 109.

ordu siyasal alana dair yeni görevlere soyunmuştur en başta da Kemalist devrimin bekçiliği misyonuna. Kuşkusuz ki, ordunun bu bekçilik görevi iç siyasi gelişmelere karşı duyarlılığını artırmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ordu hem rejim içi iktidar mücadelesinde bir taraf olmuştur hem de rejimin yeni değerlerinin empoze edilmesi açısından bir ideolojik aygıt olma misyonuna soyunmuştur. Yani ordu yeni rejimin norm ve değerlerinin geniş kitlelere aktarılmasında bir ideolojik aygıt olma misyonunu yüklenmiştir. Ordunun böyle bir göreve talip olmasının arka planında yatan neden ise ideolojik aygıtların maddi yetersizliğidir. Öte yandan rejim karşıtı Kürt ayaklanmalarından Mustafa Kemal'e muhalif unsurların tasfiyesine kadar birçok iç siyasi meselede ordu Atatürk'ün ve Kemalizmin yanında saf tutmuştur. Mustafa Kemal Şeyh Sait isyanının ardından TCF'yi kapatmış, İzmir suikastının ardından da tüm siyasi muarızlarını devre dışı bırakmıştır. Bu operasyonlar ordu desteğiyle yapılmıştır. Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasında mensuplarının asker kökenli olmaları önemli bir faktördür. Nitekim güdümlü muhalefet Partisi SCF sivil kişilerce vücuda getirildi. Serbest Fırkanın tasfiyesinde de ordunun kullanılması, iktidarın orduyu araçsallaştırmasına örnek teşkil etmektedir.

Cumhuriyetin ilanıyla ordunun üstlendiği bu yeni rol ordunun iç organizasyon yapısına dönmesine olanak sağlamıştır.⁴⁰⁹ Ordunun teşkilat yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır.⁴¹⁰ Cumhuriyetle birlikte evvelinde daima başka emperyalist ülkelerin çıkarları için kullanılan ordu ulus savunmasına yönelmiştir.⁴¹¹ Artık ordu ne islamın kılıcıdır ne de Türki toplulukların hamisi, ordu muhtelif faaliyetler vasıtasıyla bir yurttaş inşa etme misyonunun icracısıdır.⁴¹²

2.3 Orduyu Siyaset Dışı Tutma Çabaları ve Hukuki Düzenlemeler

Kurtuluş Savaşından sonra çok önemli bir dış politika krizi dışında Atatürk askeri üniformayla görülmedi, İnönü ise hiç görünmedi ve 1927'de ordudan emekli oldu.⁴¹³ Bu tür ritüellerle biçimsel olarak ordunun siyaset dışı bir aktör olduğu, ordu ile siyaset arasındaki bağlantıların koptuğu yönünde bir mesaj verilmeye çalışılsa da; cumhuriyet döneminde ordu siyasetin dışında yer alan bir aktör olarak konumlanmamıştır. Atatürk Genç Türk döneminin

⁴⁰⁹ Harp akademisi, harp okulları ve diğer askeri okullar 1923–39 arasında yeniden açılmaya başlandı. Bu dönem ordunun eğitimine önem verildi. Ordu eğitiminin muhtelif sahalarında Alman ve Fransızlar hakimdiler. 1930'lardan itibaren orduda katı disipline geçildi. Bu gelişmeler için bkz. Akyaz, a.g.e. , s. 34–38.

⁴¹⁰ Bu değişiklikler için bkz. Akyaz, a.g.e. , s. 34–40.

⁴¹¹ Bozdemir, a.g.m. , s. 2653

⁴¹² Bunun için bkz. Serdar Şen, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul: Nokta Kitap, 2005.

⁴¹³ Dankwart A. Rustow, "Turkey", Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, s. 366.

tuzaklarından sakınmak için ordunun kendisine ve cumhuriyete sadakatini sağladı.⁴¹⁴ Bozdemir'e göre Mustafa Kemal daha İT üyeliğinden beri ordunun siyasetten irak tutulması düşüncesini taşımaktadır. Hatta İT'den ayrılması da bu münasebetledir. Fakat Bozdemir'e göre “ ordunun politika dışılığı Kemalistlerin sorunları orduya gerek kalmadan çözebildikleri sürece geçerli olacaktır.”⁴¹⁵

Bu dönemin ordu siyaset ilişkilerini düzenleyen önemli kanunlarından birisi 19 Aralık 1923 tarih ve 385 sayılı kanundur.⁴¹⁶ Bu kanun TBMM'ye seçilen veya seçilecek general veya subayların 10 gün içinde ordudan ayrılmasını öngörmekteydi. Mustafa Kemal'in bu kanunla amaçladığı hem siyasi muhaliflerini tasfiye etmek hem de orduyu tamamen denetim altına almaktı.⁴¹⁷ Bu kanunla MK kendisine karşı mecliste oluşacak ordu temelli bir muhalefetin önünü kesmektedir. Ordunun bu şekilde rejimin iç hesaplaşmasında kullanılması ordunun pratik olarak siyasal alana müdahale ilgisini artırdı.⁴¹⁸

Kurtuluş Savaşı sırasında Atatürk'le komutanlar arasında ve komutanların kendi aralarında taktik ve kişisel anlaşmazlıklar olsa dahi bu anlaşmazlıklar cumhuriyetin ilanına kadar henüz su yüzüne çıkmamıştır.⁴¹⁹ Cumhuriyetin ilanı ile birlikte 1920–22 yılları arasında gelişen Mustafa Kemal, Fevzi Paşa ve İnönü ittifakının karşısında bir muhalefet bloku teşekkül etmiştir.⁴²⁰ Aslında muhalifler Atatürk'ün aktif politikadan çekilerek sembolik bir cumhurbaşkanı olmasını istiyorlardı. Dolayısıyla cumhuriyetin ilan edilme sürecinde Mustafa Kemal'e muhalefet eden bu isimlerin likidasyonunda ordunun devreye sokulması, ordunun siyasal hesaplaşmalara açık yapısının göstergesidir. Mustafa Kemal ile muhalifler arasındaki çatışma, görüşülmesi esnasında sert tartışmalara sahne olan 26 Ocak 1925'te meclise verilen YAŞ kanun teklifinden de izlenebilir. Bu tartışmalar rejimin karakterine ilişkin Karabekir-Cebesoy ikilisi ile İnönü-Çakmak-Mustafa Kemal üçlüsü arasındaki fikir ayrılıklarının somut tezahürüdür. YAŞ kanun teklifi sırasındaki tartışmalar da göstermektedir ki; bu dönemde ordu

⁴¹⁴ Karabelias, a.g.m. , s. 7.

⁴¹⁵ Bozdemir, a.g.m. , s. 2652.

⁴¹⁶ TBMM'ne intihap eden ve edilecek olan bilumum mensubini askeriye'nin tabi olacakları şeriat hakkında kanun.

⁴¹⁷ Bu dönemde ordunun siyaset dışı kalması gerektiğine ilişkin tartışmaların yoğunlaşmasının nedeni, Kemalistlere karşı yeni muhalefeti aktif ordu komutanlarının teşkil etmesidir. Yani Atatürk'ün ordunun siyaset dışı kalması gerektiği istikametindeki düşüncesi ilkesel bir tavrın değil, iç siyasi güç dengelerinin bir mahsulüdür.

⁴¹⁸ Şen, a.g.e., s. 27.

⁴¹⁹ Hale, a.g.e. , s. 71.

⁴²⁰ MK ayrıca devrimlere de mecliste değil İnönü ve Çakmak ile birlikte girişti. Bu yönetimi İba triumvira olarak adlandırmaktadır. İba, a.g.e. , s. 120–122

siyaset dışına itilmek şöyle dursun, bizatihi Mustafa Kemal denetiminde siyasetin önemli bir aktörüdür.

Mustafa Kemal 21 Ekim 1923'te ordu içinde önemli görev değişiklikleri yaptı. 1. Ordu Müfettişliğine Karabekir'i 2. Ordu Müfettişliğine de Ali Fuat Paşa'yı atayarak siyasi muarızlarını enterne etti. Mustafa Kemal bu atamalarla ordu üzerindeki gücünü tahkim etti. Aynı günlerde subayların iktisadi koşullarını düzenleyen tedbirleri de hayata geçirerek, ordu üzerinde prestiji bulunan bu isimlerin pasifize edilmesine karşı ordunun gösterebileceği muhtemel muhalefetin de önünü kesti.

3 Mart 1924 ve 429 sayılı kanunla Genelkurmay Bakanlığı kaldırılarak Genelkurmay Başkanlığı kurulmaktadır.⁴²¹ Bu kanun ile genelkurmay başkanı kabinedeki görevini yitirerek doğrudan cumhurbaşkanına bağlı hale geldi. Bu kanun genellikle ordu ile siyaset arasında bir set çekme teşebbüsü olarak yorumlansa da esasında genelkurmayın kanun öncesine nazaran yetkilerinde hiçbir azalma meydana gelmemiş, İba'nın tabiriyle de Milli Savunma Bakanlığı bir ayniyat memurluğuna dönüştürülmüştür.⁴²² Kanun ile meclis denetiminin dışına çıkan ordu ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkiler genelkurmay vasıtasıyla ordunun özerkliğini artırmaktadır. Bununla birlikte 1924 Anayasa'sının 23 ve 40. maddeleri ve Askeri Ceza Kanununun 140. maddesi de ordu mensuplarının siyasetle ilişkilerini kesen maddelerdir. Bu düzenlemeler tekil olarak ordu mensubu şahısları siyasetle doğrudan ilişkilendenmenen etse de; ordu bu dönemde her manasıyla bir kurum olarak siyasetin göbeğindeydi. "George S. Harris'in belirttiği gibi Atatürk'ün orduyla sorunu orduyu siyaset dışında tutmak değil, kendisine ve cumhuriyete bütünüyle sadık kalmasını güvenceye almaktır."⁴²³

Bu dönemde kimi hukuki düzenlemelere gidilmiştir. 1930' da jandarma kuvvetlerinin denetimi savunma bakanlığından içişleri bakanlığına devredilmiştir. Yine bu dönemde çıkarılan önemli kanunlardan birisi de Ordu Dahili Hizmet Kanunu'dur. Bu kanunun 34. maddesine istinaden askeri darbeler gerçekleştirilmiştir.⁴²⁴ 27 Mayıs 1928 tarih ve 1981 sayılı kanun ile askeri ve sivil bürokrasi birbirinden ayrılmakta; hiçbir subayın ve askerinin ordu

⁴²¹ Bu yasa Erkanı Harbiyeyi Umumiye vekaletini kaldırır. Yine aynı kanunla Şeriyeye ve Evkaf Vekaleti de kaldırılmıştır. Aynı tarihli 430 sayılı kanunla Tevhidi Tedrisat kanunu kabul edilmiş, 431 sayılı aynı tarihli kanunla da hilafet kaldırılmıştır. Mustafa Kemal rejim açısından bu çok önemli operasyonlarda ordunun desteğini almıştır.

⁴²² İba, a.g.e. , s. 128.

⁴²³ George S. Harris'ten yapılan alıntı için bkz. Hale, a.g.e. , s. 76.

⁴²⁴ Kanunun 34 maddesi şu şekildedir: "TSK'nın görevi, Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamaktır." Cumhuriyet tarihinin ilk askeri darbesi olan 27 Mayıs darbesinde ordunun müdahalesi bu kanuna istinaden yasal meşruiyete kavuşturulmuştur.

dışında görev alamayacağı hükmü getirilmektedir.⁴²⁵ Alman Askeri Ceza Kanununu esas alarak hazırlanan Askeri Ceza Kanunu subayların özel yaşamını düzenleyen maddeleri ihtiva etmektedir.⁴²⁶ 1930 yılında çıkarılan 1631 sayılı Askeri Muhakeme Usul Yasası ile askeri yargı ayrıca düzenlemeye tabi tutularak yargı sahasında bir ikircikliğin temeli atılmıştır. Son olarak bu dönemde genel olarak askeri ekipman ve donanımın modernizasyonuna çok önem verilmedi. 1940'lı yıllara gelindiğinde Türk ordusu teknolojik bakımdan çok geriydi.⁴²⁷

2.4 Genel Değerlendirme

Kurtuluş Savaşı döneminde yapılan hukuki düzenlemeler daha ziyade merkezi ordunun kurulmasına ve ordu hiyerarşisi ve disiplininin tahkim edilmesine yöneliktir. Milliyetçi subayların eşraf ve Anadolu tüccarının da desteğiyle Kurtuluş Savaşını yürüten bir güç olması orduya iktidar bloku içinde önemli bir mevki kazandırmıştır. Mustafa Kemal yaptığı düzenlemelerle ordunun iktidar bloku içindeki konumunu sarsmak yerine orduyu kendi denetimi altına almaya çalışmıştır. Kurtuluş Savaşı dönemi de dahil olmak üzere cumhuriyetin ilk yılları ordu açısından bir operasyon ve tasfiye dönemidir. İttihat Terakki döneminde hatta ordunun modern bir aktör olarak tebarüz ettiği daha kadim dönemlerde olduğu gibi siyasal iktidarı ele geçiren unsurlar daima orduyu kendi çıkarları doğrultusunda araçsallaştırmışlardır. Mustafa Kemal'in de aynı amaca matuf düzenlemeleri hayata geçirmesi, bedelini ordunun kurumsal özerkliğinin artması biçiminde ödetmiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan hukuki düzenlemeler bir taraftan ordunun doğrudan siyasal alana müdahale edecek bir aktör olma vasfına set koyarken; öte taraftan da ordunun kurumsal özerkliğini artırarak ordunun siyasal yaşamdaki ve iktidar blokundaki konumunu güçlendirmiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında ordunun siyasal alana müdahale ederek İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesini sağlaması ordunun hiç de siyasal reflekslerini kaybetmediğinin en basit göstergesidir. Hatta Atilla İlhan'a göre “ Bab-ı Ali Baskını ne ise, İnönü'nün cumhurbaşkanı olması da odur. Ordu ağırlığını koymuş ve tamamiyle iktidardan tasfiye edilmiş bulunan İnönü, Cumhurbaşkanı seçilmiştir.”⁴²⁸ Ordu bu dönemde her şeyden evvel iktidar bloku içinde yer alan kendi doğrudan temsilcileri

⁴²⁵ Ordu ve Jandarma kadroları haricindeki Hidematı Devlette müstahdem orduya mensup muvazzaf zabıt ve muvazzaf askeri memurları hakkında kanun için bkz. İba, a.g.e. , s. 143–144.

⁴²⁶ İba, a.g.e. , s. 145.

⁴²⁷ Hale, a.g.e. , s. 79.

⁴²⁸ Alıntılayan Parlar, a.g.e. , s. 59.

vasıtasıyla gündemini hayata geçirmeyi başardı. Bu dönemde doğrudan askeri müdahale şeklinde siyasete müdahale etmese de, ordu Türk siyasetinde ve devlet yapısında başat bir konuma sahipti. Ayrıca geniş askeri özerklikten yararlanan Fevzi Çakmak'ın 1944'te emekliye ayrılmasına değin genelkurmay başkanlığını üstlenmesi ordu ve rejim ilişkisine devamlık kazandırırken, ordunun cumhuriyete sadakatini sağladı. Genelkurmay kabineden resmi olarak ayrı olmasına rağmen Çakmak düzenli olarak kabine toplantılarına katıldı. 1927'den itibaren orduda yapılan tüm düzenlemeler siyasi denetimden muaftı. Geniş yetkilerle teçhiz edilen Çakmak ordu üzerindeki tüm tasarruflarda yegane salahiyyetli şahıstı.

3. 2. DÜNYA SAVAŞINDAN DP'YE ORDU VE SİYASET

Bu dönemde, 2. Dünya Savaşı sırasında uygulanan seferberlik koşulları ve savaş sırasında İstanbul'da uygulanan sıkıyönetim, ordunun sistem içindeki ağırlığını artırmıştır. 24 Nisan 1933 tarih ve 14443 sayılı kararname ile vücuda getirilen Yüksek Müdafaa Meclisi savaş hazırlıklarını yürütmekle yetkilendirilerek seferberlikle ilgili tüm kararları alıyordu. Ordunun siyasal alandaki gücünü pekiştiren bu meclisin aldığı tüm kararlar meclis tarafından bakanlıklara dikte edilmektedir. Ayrıca 25 Mayıs 1940 tarih ve 3832 sayılı Örfi İdare Kanunu ve bakanlar kurulunun 2/14780 sayılı ve 4 Aralık 1940 tarihli kararnamesi de 23 Aralık 1947 yılına kadar devam ederek ağır bir seferberlik uygulamasını yürürlükte kılmaktadırlar. Bu sıkıyönetim uygulamaları bu dönemde ekonomi üzerindeki Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi vb. gibi devlet denetimini güçlendiren kanunlarla birlikte düşünüldüğünde ordunun rolünün iyiden iyiye arttığı görülecektir. Fakat daha savaş bitmeden yapılan kanuni düzenlemelerle ordunun siyasal sistem içindeki ağırlığı budanmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi savaşın sona ermesinin ardından Türk ordusunun ikili askeri anlaşmalar vasıtasıyla ABD ordusunun denetimi altına girmesidir. Aşağıda bu gelişmelere değinilecektir.

Bu dönemde ordu siyaset ilişkileri açısından önemli değişimler meydana gelmiştir.⁴²⁹ İnönü ordu içinde kendine bağlı bir generaller kliği oluşturmuştur.⁴³⁰ Ordu siyaset ilişkilerindeki önemli düzenlemelerden birisi, 1944'e kadar genelkurmay başkanlığı vazifesini kesintisiz ifa eden Çakmak'ın 12 Ocak 1944'te 68 yaşındayken yaş haddinden emekliye sevk ve 4580 sayılı kanunun çıkarılmasıdır. 12 Ocak 1944 tarih ve 4580 sayılı Genelkurmay

⁴²⁹ Fakat Haleye göre İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde ordu siyaset ilişkileri, siyasi sistem ve ordunun sistem içindeki konumu öz olarak aynı kalmıştır. Hale, a.g.e. , s. 81.

⁴³⁰ Parlar, a.g.e. , s. 58.

Başkanının Vazife ve Salahiyetleri hakkında kanun ile genelkurmay başkanlığı başbakana bağlanarak genelkurmay başkanının görev ve yetkileri yeniden tayin edildi.⁴³¹ İnönü'nün yaptığı bu değişiklikler elbette ordu-siyaset ilişkileri ve ordunun rejim içinde işgal ettiği yer bakımından önemli sonuçlar yaratacaktır.⁴³² Orduyu gerici ve ilerici kuvvetlerin bir çarpışma sahası olarak gören A.Araklıoğlu Çakmak'ın emekliye ayrılmasıyla ordu içinde gericiliğin denetlenmesinin güçleştiğini belirtmektedir. A.Araklıoğlu'na göre Kurtbek, Yıldırım, Sunay ve Tural gibi gerici subaylar iktidarı devirme doğrultusunda planlar yapmaktadır.⁴³³

30 Mayıs 1949 tarih ve 5396 sayılı Milli Savunma Bakanlığının Kuruluş ve Görevlerine Dair Kanun ile Genelkurmay Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığına bağlanmaktadır. Genelkurmay Başkanlığının özerkliğini lağveden bu kanun İnönü'nün öznel tasarrufundan ziyade ABD'nin baskıları doğrultusunda hayata geçirilmiştir. Orduyu ABD'nin baskısıyla sivil otoritenin denetimi altına alma çabaları ordu içinden önemli bir tepkiyle karşılaşmamıştır. Ayrıca bu dönemde çıkarılan; 30 Mayıs 1949 tarih ve 5399 sayılı kanun ile kurulan Yüksek Müdafaa Kurulu 1961 Anayasası'nın 111. maddesine göre kurulan MGK'nın nüvesini teşkil etmektedir.

İnönü orduya dair yaptığı düzenlemelerle ordunun iktidar bloku içindeki rolünü azaltmasına karşılık yüksek komuta kademesinin orduya dair tasarruflara karşı sessizliğini koruması alt rütbeli subaylarda radikal bir tepki birikimine neden olmuştur. Zaten ordunun yapı ve teknolojik bakımdan geriliği de bu radikalizme mesleki kaygıları da alet ediyordu. Esasında bu radikal tepkinin kökünü 2. Dünya Savaşı yıllarına kadar uzatmak mümkün. Zira ordunun ilkelliği ve zayıflığı savaş sırasında iyice ayyuka çıkmıştır.⁴³⁴

Bu dönemde orduya ilişkin alınan kararlar da genç subayların mesleki- profesyonel beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Subayların özlük hakları ve ekonomik sorunları hususunda subay kitlesini tatmin edecek adımlar atılmamıştır. Sözgelimi 1944–50 arasında yapılan yüksek kumanda heyeti atamalarında ordunun gençleştirilmesine dair bir tasarruf göze

⁴³¹ İnönü'nün Çakmak'ı emekliye ayrılmasıyla ilgili bir yorum için bkz. Hale, a.g.e., s. 82.

⁴³² Hatta Akyaz'ın naklettiğine göre “<Milli Şef> döneminde siyasal eliti devrimci savaşıclardan çok bürokrat aydınların veya bürokratlaşmış devrimcilerin oluşturduğunu belirten Özdağ'ın tespit ettiği üzere, İnönü dönemi ordu için 1939–44 yılları Kemalist devrimin bekçisi olduğu, 1944–1950 arası ise Kemalist devrimin iktidar ortaklığından çıkarıldığı dönemler olmuştur.” Akyaz, a.g.e., s. 40. Kayalının yorumuna göre de Çakmak'ın emekliye ayrılması ordunun siyasete etkisini artırdı ve orduyu tek bir politikanın sürdürücüsü olmaktan çıkararak çelişik eğilimlere gebe hale getirdi. Kayalı, a.g.e., s. 59.

⁴³³ A. Araklıoğlu, “Türkiye’de Ordu ve Politika (1)”, *Ürün*, Sayı 49, Temmuz 78, s. 46.

⁴³⁴ Ayrıca profesyonel mesleki kaygıların da bu ilişkinin bozulmasında ve genç subay kitlelerin mesleki kaygılarına ve sorunlarına çözüm bulacağı umuduyla DP'ye yönelmesinde etkisi mevcuttur.

çarpmaz. Bununla birlikte 1933 yılından itibaren harp okullarının subay mezun sayısının artması küçük rütbeli subay sayısında bir yığılmaya neden olmuştu. Hükümet ise bu yığılmayı gidermek amacıyla genç subayların bir üst rütbeye terfi süresini 3 yıl daha uzatmasına binaen 4765 sayılı kanun ile emekliliği gelen generallerin görev süresinin Bakanlar Kurulu kararı ile uzatılabileceğini kayıt altına almıştır. Bu tür mesleki kaygılar kökleri 2. Dünya savaşına kadar uzanan bir takım gizli siyasal örgütlenmelerin orduda boy vermesine neden olmuştur.⁴³⁵ Fakat burada dikkat çekilmesi gereken husus tekil düzeyde mesleki kaygıların orduda genç subaylar düzeyinde tepkilere neden olmasına rağmen ordunun siyasal alana müdahalesinde bu türden mesleki kaygıların temel belirleyici olmadığıdır. Zira 2. Dünya Savaşı'nın ardından değişen dünya koşullarına koşut olarak ABD emperyalizmiyle kurulan askeri ilişkiler ve ordunun siyasal alanla ilişkisinin reorganizasyonu ordu içinde bir güçlü direniş ya da tepki yaratmamış, hatta mesleki profesyonel kaygıları ağır basan genç subaylar bile bu ilişkilerin bir mahsulü olarak meydana gelmiştir.

3.1 Ordunun ABD Yörüngesine Girmesi

Bu dönemin en önemli özelliği Türk ordusunun ABD ordusunun güdümüne girmesidir. Daha 2. Dünya Savaşı sırasında Türk ordusu ile ABD ordusu arasında yakınlaşmalar başlamıştır. ABD savaş sırasında herhangi bir anlaşma konusu teşkil etmeksizin 11 Mart 1941 tarihli Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu uyarınca 4 yıl süreyle Türkiye'ye 95 milyon dolarlık savaş malzemesi vermiştir. Savaş sonrasında ise ABD yardımı kesilmiştir. Türkiye ayrıca savaş sırasında İngiltere'den de yardım almıştır.

2. Dünya savaşı'ndan sonra iktisadi darboğaza giren İngiltere, savaş sırasında komünizm tehdidine karşı yardım yaptığı biri Yunanistan bir diğeri de Türkiye ile alakalı; bu iki ülkeye yapılan yardımın kesileceğini bildiren, ABD dışişleri bakanlığına 2 tane memorandum vermiştir. Türkiye ile ilgili muhtıradan Türkiye'nin batı savunma bloku açısından taşıdığı ehemmiyet sebebiyle Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım yapılması gereği vurgulanmıştır. İşte bu muhtıradan sonra ABD başkanı Truman, Truman Doktrini olarak adlandırılacak bir mesajı 12 Mart 1947'de temsilciler meclisi ve senatonun ortak oturumunda okumuştur. Truman'ın kongrede okuduğu mesaja uygun olarak hazırlanan Yunanistan ve Türkiye'ye yardım kanunu 22 Mayıs 1947'de Truman tarafından onaylanarak

⁴³⁵ Ayrıntılar için Akyaz, a.g.e. , s. 59-61.

yürürlüğe girmiştir.⁴³⁶ Truman Doktrini Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık yardım yapılmasını, her iki ülkeye sivil ve askeri personel gönderilmesini ve bu ülke personelinin ABD'de eğitilmesini öngörmekteydi. Truman doktrini ABD dış politikası açısından bir dönüm noktasıdır.

22 Mayıs 1947 tarihli kanunun yürürlüğe girmesinden sonra 23 Mayıs 1947'de ABD'li General Lunsford Oliver başkanlığında ABD harbiye ve donanma, hariciye bakanlıkları mümessillerinden müteşekkil bir heyet Türkiye'ye gelerek incelemelere başlamıştır. Bu incelemeler neticesinde hazırlanan bir raporla Türkiye'nin silah altındaki erlerinin sayısını azaltmak ve ordunun modernleştirilmesi tavsiye edilmektedir. Bu tavsiye sonrasında orduda başlatılan modernleşme çabaları Türk ordusunun yapısı üzerinde önemli etkilere yol açacak, küçük ve yüksek rütbeli subaylar arasındaki ayrım teknolojik bilgiye bağlı olarak derinleşecektir. Bir paralellik kurmak icap ederse ordu Abdülhamit dönemindeki mektepli alaylı bölünmesi ile yüz yüze kalmıştır. ABD'ye bağımlılık doktrin, savaş tekniği vb. gibi alanlar üzerinde yüksek rütbeli yeni subaylarla küçük rütbeli yeni subaylar arasında bir ayrımın tohumlarını ekecektir. Esasında ABD 2. Dünya Savaşından sonra Türkiye gibi pek çok AGÜ ordularını komünizme karşı mücadele konsepti dolayısıyla modernize etmeye koyulmuştur. Orduların modernizasyonu ile açılan kapıdan ise ABD askeri uzmanları ile birlikte ABD şirketleri, ajanları ve danışmanları da girmiştir. 2. Dünya Savaşı ile çalışmada incelenen dönem arasında Panama Cahalzone Complex olarak maruf (Panama Kanal Bölgesi Kompleksi) kontrgerilla okulunda pek çok AGÜ ordu ve subayı eğitime tabi tutuldu.⁴³⁷

Askeri anlaşmalar NATO Anlaşmasının 3. maddesine istinaden imzalanmaktadır. Türkiye ile NATO arasında birçok ikili askeri anlaşma akdedilse de, Türkiye NATO Anlaşmasına iştirak etmeden evvel ABD ile Türkiye arasında imzalanan birçok ikili anlaşmalar da bulunmaktadır.⁴³⁸ Bu anlaşmalardan en önemlisi olan 12 Temmuz 1947 tarihli askeri anlaşma Truman Doktrini uyarınca imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 2. maddesinde Türk hükümetine yapılan yardımların gayeleri dışında kullanılmayacağı belirtilmekte, 3. maddesinde ABD'nin Türkiye'deki propagandasının Türk hükümeti tarafından yapılması, ABD'nin onayı olmadan ABD tarafından verilen maddi ve bilgi anlamındaki hiçbir yardım

⁴³⁶ ABD'nin Türkiye'ye ve Yunanistan'a yaptığı yardımlar ilk dış yardım olduğu için başlangıçta bağımsız bir program olarak yürütülmüş fakat 1948 tarihinde yürürlüğe giren Dış Yardım Kanunu (Foreign Assistance Act) çerçevesine girmiştir. Bu kanunla Türkiye ve Yunanistan'a yardım için ABD 225 milyon dolarlık ikinci bir ödenek tahsis etmiştir.

⁴³⁷ Parlar, a.g.e. , s. 107.

⁴³⁸ Haydar Tunçkanat, *İkili Anlaşmaların İcyüzü*, Ankara: Tekin Kitabevi, 1975, s.171.

malzemesinin amacı haricinde kullanılmayacağı kayıt altına alınmaktadır.⁴³⁹ Truman Doktrini uyarınca 12 Temmuz 1947’de imzalanan anlaşmalarla Ankara’da bir askeri yardım kurulu kuruldu. Bu kurula bağlı olarak Türkiye’deki asker ve sivil Amerikalıların sayısı da artmaya başladı.⁴⁴⁰

Truman Doktrininin imzalanmasının perde arkasında Sovyet tehdidi bulunmaktadır. ABD esasında bu doktrinle dünya kapitalizminin jandarmalığına soyunmuştur.⁴⁴¹ ABD Sovyet tehdidine karşı “hür dünya”yı yani kendi çıkarlarını desteklemek amacıyla bu doktrini uygulamaya koydu. Bu anlaşmanın Türk ordusu ve Türkiye’nin siyaseti, ordu siyaset ilişkileri açısından sonraki yıllarda etkileri daha derinden hissedilecek çok önemli sonuçları olmuştur. Truman Doktriniyle Türk ordusu külliyen ABD’ye bağımlı hale getirilmiş, ABD silah alımında yegane kaynak ülke olmuştur.

1949 yılı ABD dış politikası açısından bir milada tekabül etmektedir. Bu tarihte NATO anlaşması imzalanmış, 6 Ekim 1949 tarihinde NATO anlaşmasına iştirak eden devletlere askeri yardım yapılmasını öngören *Mutual Defence Act* (Karşılıklı Savunma Anlaşması) yürürlüğe girmiştir.⁴⁴² Türkiye ve Yunanistan’a yapılacak yardımlar da bu anlaşma kapsamına dahil edilmiştir. Bu anlaşmanın gerekçesini Başkan Truman 1949 yılında yaptığı konuşmada şu şekilde ortaya koymaktadır: “Yabancı hükümetlere yapılacak yardımlar, onların iktisadi ve siyasi güvenliklerini sağlamakla beraber, aslında Amerika’nın güvenliği için yapılmış yatırımlar olarak düşünülmektedir. Amerika’nın bu güvenliğinin artırılması için, yabancı devletlerin askeri güçlerini artırmak yönünde gayret sarf etmelerini istememiz gerekir.”⁴⁴³

⁴³⁹ Bu anlaşmanın tam metni için bkz. Tunçkanat, a.g.e. , s. 171–175.

⁴⁴⁰ Tunçkanat, a.g.e. , s. 216.

⁴⁴¹ ABD’nin esasında Sovyetlerin yayılmacı tehdidine karşı pasif dış politika anlayışını terk ederek aktif bir dış politika anlayışını tercih ettiği öne sürülmektedir. Yani bu anlayışa göre ABD yayılmacılığını Sovyetler kışkırtmıştır. Hatta Türkiye’nin bile ABD yörüngesine girmesi aynı tehde bağlanmakta, Sovyetlerin toprak talebinin Türkiye’yi Atlantik ittifakına ittiği öne sürülmektedir. Oysaki ABD yayılmacılığının arka planında ABD’de biriken sermayenin pazar arayışı ve ABD’nin dünya kapitalizminin jandarmalığı misyonunu üstlenmesi bulunmaktadır. Hatta Türkkaya Ataöv’e göre ABD yayılmacılığının tarihsel bir geçmişi bile bulunmaktadır. Ataöv’ e göre ABD 19.yydan beri zaten emperyal arayışlar peşindedir fakat yeterince güçlü bir askeri donanımına sahip olamadığı için kıta dışına çıkamamıştır. bkz. Türkkaya Ataöv, *Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu*, Ankara: Doğan Yayınevi, 1970.

⁴⁴² Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman, “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945–1965)”, Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman (haz.), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1990)* içinde, s. 219.

⁴⁴³ Müftüoğlu, a.g.e., s. 109.

3.2 Değerlendirme

2. Dünya Savaşı sonrasına kadar olan dönemde ordu Alman emperyalizminin etkisi altındayken, savaş sonrası dünya koşullarının değişmesine paralel olarak bu kez de ABD emperyalizminin güdümüne girmiştir. Kuşkusuz ki, ordunun ABD denetimine girmesi hem siyasi olarak hem ordu bazında çok önemli sonuçlar yaratacaktır.

Ordu 1947 tarihli Truman doktrinine göre imzalanan ikili anlaşmalar çerçevesinde her sahada ABD çıkarlarına göre şekillendirilmektedir.⁴⁴⁴ Türkiye ile ABD arasında akdedilen ikili askeri anlaşmaların çerçevesini ise 2. Dünya Savaşından sonra oluşan yeni dünya sistemi ve bu sistem içinde hegemon hale gelen ABD ile ilişkiler çizmektedir.

Askeri yardım anlaşması imzalandığında Türk ordusu teknolojik, silah ve askeri eğitim doktrini açısından iptidaiydi. Böyle bir yapıdaki ordunun ise ABD'nin Sovyetleri kuşatma politikasında fonksiyonel olamayacağı aşikârdır. 2. Dünya savaşından sonra ABD'nin Türkiye'ye biçtiği rol "Bernard Lewis'in deyiimiyle Türkiye'nin en önemli stratejik rolü bir bariyer teşkil ederek Sovyetlerin Ortadoğu'ya inmesini engellemek idi."⁴⁴⁵ Halbuki ABD komünizme karşı asıl savaşın Avrupa coğrafyasında cereyan edeceğini öngörmekteydi. Bu yüzden de Türkiye'nin rolü önleyiciydi.

4. DP DÖNEMİNDE ORDU VE SİYASET

DP döneminde ordu ve ordu siyaset ilişkileri açısından kimi değişimler meydana gelmiştir.⁴⁴⁶ Aşağıda bu değişimlere değinilecektir. Çok partili sisteme geçişin daha doğrusu DP döneminin ordunun siyasal alanla kurduğu ilişkiyi değiştiren bir boyutu bulunmaktadır. Çok partili sisteme geçişin ilk etkilerinden birisi modernizm karşıtı geleneksel kitlelerle kurulan oy amaçlı ilişkinin ordunun iktidarlara karşı tavrını değiştirmesidir.⁴⁴⁷ Ayrıca çok partili sisteme geçişle birlikte ordu siyasi iktidar rejim ve CHP arasındaki harmoni deforme olmuştur. Öte yandan çok partili sistemin daha doğrusu DP döneminin ordu üzerindeki bir

⁴⁴⁴ Mayıs 1947'de Kara Kuvvetleri üniformaları bile ABD modeline göre değiştirildi.

⁴⁴⁵ Akyaz, a.g.e., s. 47.

⁴⁴⁶ İçinde birçok SCF eski üyesini barındıran DP; Fevzi Çakmak ve 14 emekli generali 1946 seçimlerinde bağımsız olarak kendi listesinden seçimlere soktu. DP'nin ordu politikası üst düzey komuta kademesi ile sıcak ilişkiler kurmaktadır. DP de esasında Parlar'a göre İttihatçıların parti-ordu üst komuta kademesi birlikteliğine dayanan bir yönetim anlayışı ortaya koymuştur. Parlar, a.g.e. , s. 61. Menderes üst düzey komutanların kazanılması halinde ordunun desteğinin sağlanabileceğini düşünüyordu.

⁴⁴⁷ Şen, a.g.e. , s. 29–30. Ayrıca çok partili sisteme geçiş konusunda orduda muhtelif görüşlerin bir anlatımı için Hale, a.g.e. , s. 87–89.

etkisi de, yeni aktörlerin siyasal yaşama müdahil olmasıyla beraber ordunun bir kimlik arayışına girmesidir.

Bu dönemde ordu iktidar bloku içindeki dolaysız temsil kanallarını yitirmiştir. Parlamentodaki asker kökenli milletvekillerinin sayısında düşme görülürken, tek parti döneminde Milli Savunma Bakanlarının 11'i de asker kökenliken bu dönemde Milli Savunma Bakanlarının yalnızca 1 tanesi asker kökenliydi.

6 Haziran 1950'de DP hükümetinin daha ilk zamanlarında orduda DP'nin seçilmesi üzerine darbe yapacağından kuşkulanan isimler likide edilmiştir.⁴⁴⁸ 1950 seçimlerinden sonra ordu içinde DP'yi destekleyen klik taltif edildi. DP ordudaki ilericiilere karşı bir ayıklama operasyonu başlattı. Askeri öğretmen Yüzbaşı A.Demirkan, askeri kimyager A.H. Maltepe gibi ilerici subaylar ordudan atıldı.⁴⁴⁹

DP döneminde subayların alım gücü çok düştü.1956'da subayların 1/3'ü ekonomik koşullardaki bozulmadan dolayı istifa etti.⁴⁵⁰ Hale'ye göre ise Menderesin orduyu mali anlamda ihmal ettiği doğru değildir.⁴⁵¹ Kayalı'ya göre ise subaylar cumhuriyetin kuruluşundan beri zaten gelir ve statü yitimine uğramaktaydı.⁴⁵² Zaten DP 57 seçimlerinden sonra askerlerin yaşam koşullarını düzeltme çabasına girmiştir. Ahmad'a göre 1950'lerin ortalarında başlayan kıpırdanmaların kaynağı ise siyasal istikrarsızlık ve enflasyon menşelidir.⁴⁵³ Menderes hükümetine karşı ilk olarak 1955'ten itibaren başlayan konspiratif faaliyetleri yalnızca subayların iktisadi yaşam koşullarının kötüleşmesine bağlı olarak açıklamak doğru bir yaklaşım değildir.⁴⁵⁴

4.1 Askeri Bağımlılığın Derinleşmesi Ve Ordu Üzerine Etkileri

DP döneminde ABD ile geçmiş dönemde kurulan askeri ve siyasi bağımlılık ilişkileri derinleştirilmiştir. Bu dönemde;1952'de BM'de, Fransa'nın Cezayir'de uyguladığı politikaları kınayan karar tasarının aleyhinde oy kullanmaktan;58'de Arap milliyetçilerine karşı Lübnan'daki Hristiyan hükümete destek veren uçakların Türkiye'deki üslerden

⁴⁴⁸ İba, a.g.e. , s. 164.

⁴⁴⁹ A. Araklıoğlu, a.g.m. , s. 56.

⁴⁵⁰ Subayların ekonomik durumu ile ilgili Araklıoğlu, a.g.m. , s. 56-58.

⁴⁵¹ Hale, a.g.e. ,s. 94.

⁴⁵² Kayalı, a.g.e. , s. 65.

⁴⁵³ Ahmad, a.g.e. ,s. 178.

⁴⁵⁴ 20 Ocak 1957'de ihbarcı Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun ihbarı ile 9 subay olayı açığa çıkarıldı. Bu subaylar hükümeti devirmeyi amaçlıyorlardı. Subaylar önce tutuklanmalarına karşın sonra beraat ettiler. Ne ki ihbarcı Samet Kuşçu ise iftira ve isyana teşvikten 2 yıl hapse mahkum oldu.

havalanmasına izin verilmesine, parlamentonun onayını almadan Lübnan'a asker gönderilmesine, MIT ve CIA arasındaki işbirliğine kadar askeri ve siyasi sahada ABD ve NATO çıkarlarına göre hareket edilmiştir.⁴⁵⁵

25 Haziran 1950'de Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesine mukabil 18 Şubat 1952 de Türkiye NATO'ya girmiştir. Türk ordusunun ABD yörüngesine girişini Türkiye'nin NATO üyeliği daha da hızlandıracaktır. Türkiye tam üye sıfatıyla katıldığı NATO'nun 20–25 Şubat 1952 tarihleri arasındaki Lizbon'daki toplantısında kara ve hava kuvvetlerini güney Avrupa hareket sahası başkanlığına bağlı (SACEUR) yüksek kumandanlığı emrine vermiştir. Deniz kuvvetleri ise Türk genelkurmay başkanlığının emrinde kalmak suretiyle Akdeniz'deki diğer müttefik ülkelerle teşriki mesai halinde olacaktır.

NATO Türkiye açısından hem ABD ile ilişkilerin zemini hem de bir ulusal politika haline gelecektir. “Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü 1955 yılında TBMM'nde de Atlantik ittifakı bizim için milli bir politikadır diyecekti.”⁴⁵⁶ NATO'nun resmi doktrinine göre Türk ordusuna yüklenen görev yalnızca SB tehdidine karşı değil, aynı zamanda içten gelebilecek sol bir tehdide karşı da caydırıcı bir rol oynamaktır. Çünkü Türkiye elindeki araçlarla SB tehdidini önlemeye zaten muktedir değildi. ABD'ye göre komünizme karşı verilecek bir savaşın esas hesaplaşma sahası Avrupa idi.⁴⁵⁷

Türkiye'nin NATO'ya üye olmasıyla NATO anlaşmasının 3. maddesine istinaden imzalanan askeri anlaşmalar uyarınca Türkiye'de çok sayıda Amerikan/NATO üs ve tesisi kurulmuştur. 1955'te ABD'ye verilen İncirlik üssü bu kapsamdadır.⁴⁵⁸ Bu üs ve tesisler hem fiili olarak hem de yasal olarak Türk genelkurmayının denetim ve kontrolü dışındaydı. Bu tesisler ABD'nin kendi kanun ve kurallarına göre işlemekteydi. Üslerdeki ABD personeline tanınan muafiyet ve imtiyazlar birçok suistimale neden olmuştur.⁴⁵⁹ Türkiye'de ABD'ye ait üs ve tesisler NATO anlaşmasının 3. maddesi uyarınca yapılmış askeri ikili anlaşmalara istinaden kurulmaktadır.⁴⁶⁰ Bu üs ve tesisler tamamen Amerikalıların yönetimi altındadır.

⁴⁵⁵ 1950–57 MIT'e CIA gizlice para gönderdi.1952–74 arasında Amerikan Askeri Yardım Heyeti ile aynı binada faaliyet gösteren özel harp dairesi CIA tarafından vücuda getirildi. Köymen, a.g.e., s. 109.

⁴⁵⁶ İba, a.g.e. , s. 168.

⁴⁵⁷ Parlar, a.g.e. ,s. 109.

⁴⁵⁸ Bu tesisler 1960'lı yıllarda iç politika açısından çok önemli tartışmaları fitilleyecekti.

⁴⁵⁹ Üslerde çalışan ABD personelinin ihtiyaçlarını temin maksadıyla ülkeye gümrük muafiyetiyle sokulan mallar Türkiye'deki Amerikan pazarlarında kaçak olarak satılıyordu. ABD personelinin posta imtiyazları ise birçok tarihi eserin yurtdışına kaçırılmasına vesile olmuştur. Bu üs ve tesisler Türkiye'de adeta bir küçük Amerika, ülke içinde ülke gibiydi.

⁴⁶⁰ 23 Haziran 1954 tarihli askeri kolaylıklar anlaşmasına dayanarak yapılmış 100'den fazla uygulama anlaşması vardır.

Mamafih NATO altyapı programına göre NATO namına Türkiye’de kurulan tesis ve üsler tamamen Türk ordusunun denetimi ve kontrolü altındadır ve Türkler tarafından yönetilir. NATO üs ve tesisleriyle ABD üs ve tesisleri birbirine karıştırılmamalıdır. Fakat NATO’nun da ABD’nin güdümünde olduğu düşünülürse üs ve tesislerin statü farkı dışında öz olarak aynı amaca yani ABD çıkarlarına hizmet ettiği de açıktır.

NATO Türkiye ilişkilerinin Türk ABD ilişkilerinin mecrasına girmesi subay kadrosunda tam bağımsızlığa dayalı dış politikadan uzaklaşma olarak algılanmaya başlandı.⁴⁶¹ Türk ordusunun ABD’nin ucuz asker deposu ve ABD’ye bağımlı hale getirilmesi ordu içinde tepki yarattı. Ayrıca askeri yardımların uygulanış biçimleri ve Ankara’daki Amerikan Askeri Yardım Kurumunun hiyerarşiye uygun olmayan davranışlar yoluyla Türk ordusunu kontrol etmeye cehd etmesi de; subay kadrosunda rahatsızlık yaratmıştı.⁴⁶² Fakat bu rahatsızlıkların ordunun üst kademelerinden ziyade dar bir genç subay grubuyla sınırlı kaldığını da ilave etmek gerekir.

NATO anlaşmasının ordu üzerindeki bir diğer tesiri de Osmanlıdan beri askeri alanda izlenen pragmatist modernleşmeci çizginin terk edilmesidir. Osmanlı ordu modernleşmesinde tek bir kaynak ülke yerine sahasında en iyi ülke tercih edilmekteydi. Deniz Kuvvetlerinde İngiliz, Kara Kuvvetlerinde Alman, Jandarmada ise Fransa model olarak alınmaktaydı. Fakat NATO Anlaşmasıyla ABD ordunun her sahasında yegane model ülke haline geldi. ABD’nin etkisiyle ordunun girdiği yeni modernleşme kanalı ordudaki genç küçük rütbeli subayların önemini artırdı. Eski usule ve yöntemlere angaje yaşlı subayların yeni teknolojiyi izleyebilmeleri güçtü. Ayrıca kurmaylık, yurtdışı vb. gibi yollarla ABD ve NATO süzgecinden geçen yeni jenerasyon subayların profesyonel mesleki kaygıları da artmıştı. Fakat bu kaygıların ordunun siyasallaşmasında ve politik alana duyarlılığında belirleyici bir faktör olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Zira askeri müdahaleler salt subayların mesleki-profesyonel kaygılarıyla değil, ülkenin dünya sistemiyle ilişkisi ve ülke içinde sınıfların dizilişine bağlı olarak açıklanabilecek bir olgudur. Mesleki kaygılar subayları güdüleyen bir motif olsa da temel belirleyici değildir.

⁴⁶¹ Akyaz, a.g.e. ,s. 49.Fakat bu tepkilerin ordunun bütününe ait olduğu zehabına kapılmamak gerekir. Bu tepkiler ordu içinde marjinal kalmaktadır

⁴⁶² Akyaz, a.g.e. , s. 51. Hale de NATO’yla ittifakın subayları radikalleştirdiğini öne sürmektedir. ABD güdümünde Türk ordusunun modernizasyonu için bkz. Hale, a.g.e. , s. 91–92.

4.2. Ordunun Modernizasyonu Çabaları

Ordunun modernizasyonu düşüncesini hem DP hem de CHP paylaşmaktaydı. DP daha iktidar olmadan evvel, ordu hususundaki görüşlerini 1950’de Ankara radyosunda açıklayan Seyfi Kurtbek; neredeyse tüm ulusal kaynakların milli savunmanın çıkarlarına hasredileceği bir modelden dem vurmaktaydı.⁴⁶³ 3 Mayıs 1953’te Cumhurbaşkanı Bayar’ın başkanlık ettiği bir kabine toplantısında Kurtbek’in reformist ajandası kabul edilmiştir. Kabineye ilk olarak ulaştırma sonra da 8 Kasım 1952’de savunma bakanı olarak giren Kurtbek reform programını tatbik etmek fırsatını yakalayamadı. Yüksek kumanda heyetine yine kabinenin başka bir asker kökenli bakanı olan Fahri Belen tarafından aktarılan bu programın yüksek kumanda heyetinin baskısıyla uygulanmasından rücu edildi.

Akyaz’a göre yüksek komuta heyetinin sahip oldukları ordu içi mevkileri liyakate değil, ordudaki yakın oldukları kliklere borçlu olmaları bu kesimlerin reform çabalarını baltalamalarının sebebidir. Ama Akyaz’ın düşüncesinin aksine; reform programının uygulanamamasının asıl nedeni askeri modernleşmeyi Osmanlı döneminden beri kısıtacı altına alan iktisadi ve mali kaynak sorunudur. Kurtbek’in reform programı da mali gerçeklere çarpmıştır. Menderes’in 27 Mayıs 1954’te meclis kürsüsünden hükümet programını okurken sarf ettiği şu cümleler mali imkan gerçekliğini gözler önüne sermektedir: “Şerefli ordumuzu günün ihtiyaçlarına uygun ve her türlü saldırıyı karşılayacak duruma getirme çabalarımızı sürdüreceğiz. Bu, ekonomik gücümüze ve mali potansiyelimize uygun bütün maddi ve manevi kaynaklar kullanılarak gerçekleştirilecektir. (Alkışlar) Aslında, ekonomik önlemlerimizin ve ekonomik kalkınmamızın başlıca hedeflerinden biri, mümkün olduğu kadar büyük bir orduyu kendi imkanlarımızla muhafaza etmektir...Şimdiye kadar olduğu gibi, şimdiden sonra da askeri tahsisatlar,ulusal gelirimizdeki artışla orantılı artacaktır.”⁴⁶⁴

Akyaz’a göre ordunun modernizasyon çabasının engellenmesi ise genç subayların siyasallaşmasını ve darbeci faaliyetlere katılmalarını tetiklemektedir.⁴⁶⁵ Akyaz’ın öne sürdüğü bu olguyu somut olarak Afyon milletvekili General Ali İhsan Sabis aracılığıyla Menderes’e gönderilen genç subayların 1 no’lu beyannamesinde görmek mümkün. Bu beyannamede ordunun hiyerarşik yapısından, yüksek rütbeli subayların niteliklerine ve terfi liyakat kriterlerine kadar muhtelif hususların altı çizilmektedir. Beyannamede ilgi çeken bir husus

⁴⁶³ Akyaz, a.g.e. , s. 68.

⁴⁶⁴ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 177.

⁴⁶⁵ Akyaz, a.g.e., s. 73. Genç subayların mesleki kaygılardan ötürü radikalleşmesini Hale yükselen beklentiler devrimi olarak tanımlamaktadır.

genç subayların hava kuvvetlerinde binbaşı rütbesinin üstünde tüm subayların tasfiyesini talep etmeleridir.⁴⁶⁶ Beynamede taleplerini sıraladıktan sonra genç subaylar taleplerinin yerine getirilmemesi halinde hükümete adeta sopa göstermektedir. Fakat ordunun siyasallaşmasını yalnızca mesleki-profesyonel kaygılarla açıklamak doğru değildir. Şöyle ki, bu türden bir yaklaşım orduyu yalnızca mesleki kaygıların motive ettiği bir kurum olarak addetmektedir. Bu yaklaşım orduyu mesleki kaygılarla hareket eden bir bütünlük olarak görmesi bakımından ordudaki bölünmeleri mesleki kaygılarla temellendirmekte; orduda başka saiklerle gerçekleşebilecek klikleşmeleri gözden kaçırmaktadır. Bu cümleden olarak Vaner'e göre Türk ordusu kendi içindeki iç çatışmaları çözmüş ve 1960'lardaki Arjantin ordusundakine benzer bir parçalanma yaşamasa da esasında farklı siyasi eğilimleri içinde barındırmaktadır. Bu yönüyle Türk ordusu Janusun sureti gibidir. Bir yüzünde ordunun istemlerini birlik dahilinde dile getiren bir askeri parti diğeri ise "farklı strateji ve ideolojilere sahip ve sivil siyasal hayatın çeşitli kesimleri ile hemen hemen uyumlu ve dolaylı ilişkilerini sürdüren, ordu içindeki istikrarsız gruplara tekabül eden askeri partilerden söz edilebilir."⁴⁶⁷ Ordunun yekpare görülmesi, mesleki kaygılarla da kendi çıkarları doğrultusunda kolaylıkla darbe yapabileceği saptaması orduyu çevreleyen diğeri iç ve dış faktörleri ıskalamaktadır.

4.3.Değerlendirme

DP hükümeti dönemini İba, İnönü'nün çıkardığı kanunları icra yoluyla bir sınırlı demilitarizasyon çabası olarak tanımlamaktadır.⁴⁶⁸ DP dönemi İba'ya göre devlet-ordu-hükümet ilişkileri açısından en demokratik dönemdir.⁴⁶⁹ Ayrıca Vaner de DP döneminde ordunun sivil bürokrasinin denetimine girdiğini ileri sürmektedir.⁴⁷⁰ Militarizm kavramı yalnızca ordunun fiili iktidarı ya da ordunun siyasal alana kurumsal müdahalesi olarak kavranmamalıdır. Ordu fiili anlamda yasal düzenlemelerle siyasetin dışında tutulsa da, gerek savunma harcamaları ve yatırımları gerekse otoriter kültür devletin militarist karakterini besler. Bu zaviyeden bakıldığında, İba'nın iddiası sahihliğini kaybeder. Çünkü DP dönemi ABD emperyalizmiyle her sahada girilen bağımlılık ilişkileri, en başta da askeri bağımlılık nedeniyle Türkiye'nin militaristleşmesinin en önemli kilometre taşlarındandır. Yukarıda değinildiği üzere bu dönemde Türkiye çeşitli ikili anlaşmalarla ABD'nin yörüngesine girmiş,

⁴⁶⁶ Beynamedin ayrıntıları için Akyaz, a.g.e., s. 71.

⁴⁶⁷ Semih Vaner, "Ordu", Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 255.

⁴⁶⁸ İba, a.g.e., s. 163-164

⁴⁶⁹ İba, a.g.e., s. 170.

⁴⁷⁰ Vaner, a.g.m., s. 257.

ABD'nin Ortadoğu'da ileri karakolluğu görevini yüklenmiştir. Böyle bir misyon ise Türkiye'de militarizmi besleyen en önemli zemindir.

5. 27 MAYIS'TAN 12 MART'A ORDU

1960'lı yıllar ordu siyaset ilişkileri ve ordu açısından önemli sonuçlar yaratmıştır. Bu dönemde OYAK vasıtasıyla ordu Doğu Ergil'in “şimdi Türkiye'de yeni bir kapitalist sektör var. Askeri kapitalist sektör”⁴⁷¹ cümlesiyle ifade ettiği üzere bir iktisadi aktör olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde 1961 Anayasasının meydana getirdiği kurumlarla ordu siyasal sistemin önemli bileşenlerinden birisi haline gelmiştir. Bu dönemde ordu aynı zamanda DP'lilerin siyasal haklarının iadesi, cumhurbaşkanlığı seçimi gibi meselelerde çok açık bir biçimde görüldüğü üzere aktüel siyasete de müdahale etmiştir. 1960'lı yılların bir diğer özelliği ise ordunun hiyerarşik yapısında meydana gelen zaaflar, ordu içi tasfiyeler ve ordu içinde birçok irili ufaklı cunta örgütlenmesinin meydana gelmesi, ordunun siyasallaşması şeklinde sıralanabilir.⁴⁷² Hale'nin şu cümleleri ordunun yüz yüze kaldığı durumu iyi ifade etmektedir: “1957 ile 1963 yılları arasında Türkiye darbe, karşı darbe, komplo ve subay tehditleriyle sürekli başı belada olan tipik Latin Amerika ya da Ortadoğu'nun muhafız devletleri durumuna düşmeye çok yaklaştı. 1963'ten sonra sivil hükümet ile silahlı kuvvetler arasında bir uyuşma geliştirildiği için tehlike geçmiş gibiydi.”⁴⁷³ Yani Türk ordusu geleneksel disiplininden ve hiyerarşik yapısından uzaklaşmış, farklı katmanlara bölünmüş bir görünüm arz etmekteydi.⁴⁷⁴ Aşağıda bu gelişmeler ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

27 Mayıs'tan sonra 235'i general olmak üzere 4171 üst rütbeli subay ve astsubay ordudan 3–4 Ağustos 1960'da tasfiye edildi. Sonradan AP genel başkanı olacak ve 27 Mayıs'ta Rüştü Erdelhun'un yerine atanan Ragıp Gümüşpala da emekliye sevk edilenler arasındaydı. Bu tasfiye NATO başkumandanı Norstat'ın icazetiyle yapıldı. Bu işlemin amacı ordunun üst komuta kademesinde meydana gelen yığılmayı azaltmaktı. Genelkurmayın

⁴⁷¹ Doğu Ergil, “Class Conflict and Turkish Transformation (1950–1975)”, *Studia Islamica*, No. 41, (1975), s. 155.

⁴⁷² 27 Mayıs'tan sonra ordu içindeki ilerici unsurları ayıklamak için tasfiyelere girişildi. Haydar Tunçkanat'ın açıkladığı bir CIA raporuna göre subayların en tehlikelileri bir program dahilinde tasfiye edilmek üzere tespit edildi. Ayrıca üst komuta kademelerine yükselmek ve terfilerde ABD'nin icazetini almak önem taşımaktaydı.

⁴⁷³ Hale, a.g.e. , 149.

⁴⁷⁴ 1960'larda ordu içindeki uzlaşma YAŞ ve MBK vasıtasıyla sağlandı. Vaner'e göre 1960–70 arası Türk siyasal hayatı ordu içindeki radikallerle ılımlılar arasında siyasi partilerin ılımlılar kanadının arabuluculuk işlevini üstlendiği bir hal aldı. Vaner'e göre ılımlıların siyasi pazarlıklar içinde ziyadesiyle yer almaları ordunun ilerici görüntüsünü yıpratırken, siyaset karşısındaki görelî özerk imajına da hanel getirdi. Vaner, a.g.m. , s. 273.

4/8/1960 tarihli emrinde belirtildiği üzere ordunun 3/5 i binbaşı ve üstü rütbelerdeydi. 1 ay içinde albaylarda %70, yarbaylarda %50, binbaşılarda ise %30'a varan bir tensikata gidildi. Tasfiye edilenler arasında DP yanlısı subaylar da bulunmakla birlikte esas gaye teknik ve idari nitelikteydi.

ABD'nin modern ordu anlayışına uygun olarak bir tasfiye gerçekleştirildi. Bu operasyon esasında Seyfi Kurtbek'in teşebbüs edip de, gerçekleştirmediği reform programının kadrosal boyutunu oluşturmaktadır. Bu tasfiye operasyonu NATO tarafından desteklenirken, ABD tarafından finanse edilmesi 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren güçlerle ABD arasındaki zihniyet benzerliğini de göstermektedir.⁴⁷⁵ Zaten 27 Mayıs'ı gerçekleştiren subayların çoğu ABD eğitim tezgahından geçtiler. Tasfiye edilen subaylar daha sonra Eminsü adında bir dernek kurdular. Eminsü'ların çoğu başka devlet memuriyetlerinde istihdam edildiği için önemli bir tepki göstermediler.

27 Mayıs darbesi ile ordu 1960'lı yıllarda 27 Mayıs paradigması tarafından kuşatılan Türk siyasal hayatının merkezine oturmuştur.⁴⁷⁶ 27 Mayıs paradigmasının izlerini somut birtakım gelişmelerden izlemek mümkün. Sözelimi Ağustos 1961'de AP'li Ahmet Çiftçi, Eylül'de YTP'li Aydın Yalçın, DP devrini övmek suçuyla tutuklandı. Nuri Beşer orduya hakaret ettiği gerekçesiyle 31 Ocak 1962'de, Orhan Apaydın 7 Şubat 1962'de AP'den ihraç edildi. 3 Eylül 1961'de CKMP hariç tüm siyasi partiler DP zihniyetini hortlatmamayı, Atatürk devrimlerini muhafaza etmeyi ve Yassıda yargılamaları sonuçlarını etkileyecek bir beyanatta bulunmayacaklarını Milli Deklarasyonu imzalayarak taahhüt etiler. 8 Mart 1962'de parlamento 27 Mayıs'ın meşruluğuna saldıran ya da herhangi bir partinin DP'nin devamı olduğunu öne sürmesini suç kabul eden bir yasayı kabul etti. Yani 27 Mayıs darbesi Türk siyasal hayatını adeta bir cendereye almaktadır.

27 Mayıs darbesi ordu siyaset ilişkilerini, yasal düzeyde ordunun doğrudan siyasete müdahale etmesine imkan verecek düzeyde organize etmiştir. 1961 Anayasasının 111. maddesine göre vücuda getirilen, 11 Aralık 1962' de filen kurulan MGK ordunun; parlamentonun ve siyasetin üzerinde sallanan kılıcı gibidir.⁴⁷⁷ Öte yandan ordu siyasal alanı da kendi talepleri doğrultusunda cendere altına almıştır. Ordu 1961 seçimleri ile yönetimi

⁴⁷⁵ Hale, a.g.e. , s. 113.

⁴⁷⁶ Muzaffer Karan'ın TİP'e katılması üzerine Aybar'ın TİP'le 27 Mayıs arasındaki bağlantının güçlendiği yönündeki beyanını 27 Mayıs paradigmasının TİP' bile egemenliği altına aldığı gösterir. Ayrıca TİP bu dönemde muhalefetini 27 Mayıs darbesinin getirdiği 61 anayasasının tatbiki zemininde yürütmüştür.

⁴⁷⁷ Bu dönemde AP'nin iktidar olduktan sonra takip ettiği politikaları MGK' nın önemini ve rolünü artırdı. Cizre, a.g.e. , s. 80-84.

sivil siyasetçilere devretse de en başta MGK ve bunun yanında kimi yasal düzenlemeler ve muhtelif mekanizmalarla siyasal alana müdahale etmiştir. Sözgelimi 27 Mayıs karşı işlenen fiiller cezai müeyyide kapsamına alınmış; 21 Ekim Protokolüyle siyasal alanın sınırları ordu tarafından tayin edilmiştir.

Ordu bu dönemde somut olarak 21 Ekim Protokolü olarak bilinen vesikayla açığa çıktığı şekliyle siyasi aktörleri kendi taleplerine uygun olarak dizayn etmiştir. 21 Ekim Protokolü Türkiye'nin parlamenter yaşamını adeta kıskaç altına almıştır. 21 Ekim Protokolüne 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerden orduyu ve MBK'yi tatmin edecek bir netice çıkarmaması sebebiyet vermiştir. Seçim sonuçları üzerine 21 Ekim 1961'de İstanbul'da Harp Akademilerinde toplanan SKB'nin askeri müdahale kararı alması üzerine Cemal Gürsel tüm siyasi parti liderlerini Çankaya köşküne davet ederek SKB'nin taleplerini parti liderlerine dikte etmiştir.⁴⁷⁸ 25 Ekim'de siyasi parti liderleri tarafından Çankaya'da kabul edilen Çankaya Protokolü 21 Ekim'de SKB tarafından kabul edilen 21 Ekim Protokolünün onayıdır. Bunun üzerine ordunun huzurunda partiler arasında bir protokol imzalanması üzerine 25 Ekim 1961'de meclis Gürsel tarafından açıldı. Meclisin açıldığı gün SKB mensupları parlamentoyu işgal etmiş, ayrıca Profesör Ali Fuat Başgil'i cumhurbaşkanlığı adaylığından vazgeçirmişlerdir.

5.1 MBK ve Radikallerin Tasfiyesi

Gürsel 27 Mayıs sabahı kendisine İzmir'de özel ulak Muzaffer Özdağ'ın gönderilmesine kadar darbenin başlatıldığından habersizdi. Gürsel darbeden sonra Ankara'ya geldi ve 28 Mayıs'ta MBK adına 18 kişilik bir kabine atadı.

Darbeyi gerçekleştiren subayların kısa sürede kışlarına döneceğini düşünen Gürsel darbe sonrası ilk günlerde 27 Mayıs'ta önemli rol oynayan subayları tasfiye etmek istemiş fakat bu amacını hayata geçirememiştir.⁴⁷⁹ Gürsel ve arkadaşları alt rütbeli subayların tez vakitte kışlarına dönmeyeceklerini anlayınca 8 kişilik bir komisyonun hazırladığı 38 kişilik listeye MBK oluşturuldu. MBK'de darbenin gerçekleştirilmesinde fazla bir sorumluluk

⁴⁷⁸ Çankaya protokolü maddeleri için İba, a.g.e. , s. 188.

⁴⁷⁹ Darbe sonrasında orduda bir grup subay radikal reformları gerçekleştirebilecekleri uzun süreli bir askeri yönetimden yanaydılar. Gürsel ve Madanoğlu gibi ordunun üst komuta kademesi ise yönetimi bir an önce sivilere devrederek askeri yönetimi uzatmaya karşıydılar. MBK'nın bazı genç üyeleri toprak ve vergi reformu gerçekleştirmek istiyorlardı. Fakat bu önlemler uzun süreli bir askeri iktidarı gerektirdiği için hayata geçirilme dahi; nispi de olsa Doğu Anadolu'da 55 büyük toprak sahibi batı illerine sürülerek topraklarına el konuldu. Hükümetin yani MBK'nın bir icraatı da 5000 dönümden fazla toprakların kamulaştırılmasını sağlayacak kanunun 10 Eylül 1962'de geçirilmesidir.

üstlenmeyen deniz kuvvetlerinden iki, hava kuvvetlerinden 3 ve jandarmadan da 1 subay mevcuttu. Faruk Güventürk, Talat Aydemir, Sadi Koçaş ve Dündar Seyhan gibi darbe örgütlenme sürecine aktif olarak iştirak eden isimler MBK'de yer almamıştır. 38 kişilik MBK üyelerinden yalnızca 5 tanesi tuğgeneral ve daha üst rütbeye sahiptiler. MBK 14 Temmuz'da resmi gazetede 1 no'lu geçici kanunu yayınladı.⁴⁸⁰ Kanununun 24. maddesine göre MBK'nin 4/5 çoğunluğunun tasdihiyle ancak bu kanunun değiştirilebileceği belirtilmektedir. Yani bir nevi sivil yönetime geçişin koşullarını ordu tayin edecektir.

MBK adıyla toplantılar 29 Mayıs'tan itibaren başlamıştır. Fakat ilk etapta MBK toplantıları amorf bir nitelik taşımaktadır. Ankara ve İstanbul'da olmak üzere ayrı MBK toplantıları tertiplenmekte, bu toplantılara herhangi bir kritere tabi olmadan subaylar katılmaktaydı. Yani tam bir hercümerç hakimdi. MBK Orhan Erkanlı'nın deyişiyle parlamento olamayacak kadar az bir cunta olamayacak kadar çok üyeye sahipti.⁴⁸¹ MBK'nin çoğunlukla belli bir programa sahip olmadığı, MBK içinde görüş ayrılıkları bulunduğu öne sürülür.⁴⁸² 1961 Anayasasının da anayasa imalat sürecine iştirak eden aydınların ve akademisyenlerin bir eseri olduğu iddia edilir. Fakat 1961 Anayasası aydınların ve akademisyenlerin keyfî öznel iradelerinin sonucu hazırlanmamıştır. Bu anayasa esasında sanayi burjuvazisinin tarihsel çıkarlarına hizmet etmekte ve yeni sermaye birikim rejiminin ihtiyaçlarına yanıt üretmektedir. Anayasada bir önceki yönetsel tecrübelerden de hareketle yürütmenin pervasızca hareketlerini, çoğunluğun diktatörlüğünü kısıtlayacak anayasal organlar oluşturulmuştur. Esasında bu anayasa her ne kadar demokratik hak ve özgürlükler hususunda önemli açılımlar getirse de; siyasetin gücünün bir takım üst organlar tarafından denetim altına alınması anlayışını getirmesi itibarıyla teknokratik bir belge, burjuvazinin bürokrasi aracılığıyla siyasal alanı denetim altına almasının bir vesikasıydı da bir bakıma. Anayasada oluşturulan MGK, planlama, Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar bürokrasinin gücünü pekiştirmekten ziyade sanayi burjuvazisinin bir önceki siyaset deneyimine soğukluğunun da ifadesidirler ki aynı anayasal organların yetkileri yeni bir sermaye birikim rejiminin önünde engeller oluşturduğu için 12 Mart'ta büyük ölçüde kısıtlanacaktır. Yeni sermaye birikim rejiminin bir provası olan 12 Mart'ta yetkileri kısıtlanan bu organlar 12

⁴⁸⁰ 1 no'lu geçici anayasa için bkz. İba, a.g.e. , s. 184–185.

⁴⁸¹ Hale, a.g.e. , s. 121.

⁴⁸² 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren subayların Atatürkçülükten başka ajandaları olmadığı plansız ve programsız hareket ettikleri öne sürülmektedir. Akyaz, a.g.e. , s. 133. Orhan Erkanlı'nın ifade ettiğine göre “ biz 27 Mayıs'ta ihtilali yaptık fakat 28 Mayıs'ta ne yapacağımız hiçbirimiz bilmiyorduk ”Hale, a.g.e. , s. 110. Kimi yorumlara göre darbeyi gerçekleştiren subaylar siyaset konusunda bilgisiz ve aşırı iyimserdiler. Hale, a.g.e. , s. 110.

Eylülle ise neredeyse tamamen işlevsizleştirilecek, bu organların yetkileri büyük ölçüde yasamanın üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanan cumhurbaşkanlığı makamında toplanacaktır.

Darbeci subaylar aralarındaki görüş ayrılıklarının üstünü ilk etapta bir parçalanma yaratma endişesiyle olsa gerek ki örttüler. Ne var ki bu ayrılıklar su yüzüne çıkmakta gecikmedi. MBK içinde aralarında Albay Türkeş'in⁴⁸³ de bulunduğu 14 subay radikal subay 13 Kasım 1961'de tasfiye edilerek yurtdışı görevlere tayin edildiler.⁴⁸⁴ Radikallerin tasfiyesinde Madanoğlu ve havacı subaylar aktif rol oynadı. Ordunun üst komuta kademesi ve Aydemir gibi subaylar da tasfiyeyi desteklemiştir.⁴⁸⁵ Radikallerin tasfiyesinde bardağı taşıran son damla Ülkü ve Kültür Birliği yasa tasarısı olmuştur.⁴⁸⁶ Bu kanun tasarısı radikallerin tasfiyesi için uzun zamandır kollanan fırsatı vermiştir. Bu tasfiye Aydemir'in yazdığına göre devrimcilerin kendi çocuklarını yediği sessiz bir devrimdi.⁴⁸⁷ Radikal subayların tasfiyesi ordu içinde ABD'ye yakın ilişkiler içinde bulunan üst komuta kademesinin kuvvetinin delilidir. 27 Mayıs sonrasında gücünün şahikasında bulunan orta rütbeli subaylar kolaylıkla tasfiye edilebilmiştir. 12 Mart muhtırasında ise aynı radikal subayların 27 Mayıs'taki gibi bir güç olmadıkları görülürse 12 Mart'ın sırf 9 Mart'ın önünü kesmek amacıyla yapılmadığı da rahatlıkla anlaşılabilir.

Pragmatist bir karakter taşıyan radikallerin kendi içinde homojen, yekpare ve ideolojik bir ortaklığa sahip oldukları iddia edilemez.⁴⁸⁸ Örneğin 14'lerden Kabibay, Erkanlı ve Solmazer CHP'ye girdi. Türkeş sonra MHP'ye dönüşecek olan CKMP'ye, Mucip Ataklı, Kadri Kaplan, Suphi Karaman ise Türk Solu dergisine girdiler. MBK üyesi Muzaffer Karan TİP' e girdi. Radikaller ortak bir ideolojik –siyasi programdan ziyade demokrasi ve parlamentarizme güvensizlik, siyasetçilerin dar çıkarlarının peşinde koşan aktörler olduklarına inanç, halkın bilinçsizliği ve halka rağmen halk için düsturu gibi kimi değerler ve zihniyet etrafında kenetlenmekteler.

MBK'nin silahlı kuvvetlerle ilişkisi sorunlu bir yapı arz etmektedir. 13 Kasım tasfiyesinden sonra bu sorunlu yapı daha da katmerleşti. Zira MBK adeta ordunun üzerinde

⁴⁸³ Türkeş Gürsel'in danışmanlığına başbakan yetkisiyle atanmıştı.

⁴⁸⁴ Gürsel'in başında bulunduğu generaller grubu ılımları albay dahil küçük rütbeli subaylar ise radikalleri teşkil etmektedirler.

⁴⁸⁵ Akyazı, a.g.e. , s. 148.

⁴⁸⁶ Bu konu için bkz. Hale, a.g.e. s. 122.

⁴⁸⁷ Hale, a.g.e. , s. 123. 14'lerin tasfiyesi üzerine bir anlatım için bkz. Hale, a.g.e. , s. 119–124.

⁴⁸⁸ Radikal ılımlı bölünmesinin detayları için Akyaz, a.g.e. ,s. 141–144.

bir güç gibiydi.⁴⁸⁹ Komite üyeleri bakan üstü bir statüdeydi. Komite üyeleri protokolde genelkurmay başkanının üstündeydi. Ordu hiyerarşisinde altta yer alan bir subayın komite üyeliği vasıtasıyla üst bir mevkiye sıçraması ordunun hiyerarşik yapısını zaafa uğratmakta; ordu ile MBK arasındaki ilişkiyi giriftleştirmektedir. Subaylar TSK'nin geleneksel disiplinine aykırı hareket etmekteydiler. İşte SKB bu disiplinsiz davranışların önünü kesmek ve ordu hiyerarşisini yeniden tesis etmek amacıyla oluşturuldu.⁴⁹⁰ SKB ilk etapta oluşumu itibarıyla ordu hiyerarşisine ters bir yapıdadır.⁴⁹¹ Fakat sonraları üst rütbeli subayların katılımıyla hiyerarşiye uygun olarak şekillenmişti.⁴⁹²

SKB ilk defa etkisini hava kuvvetleri komutanı İrfan Tansel'in Haziran 1961'de Washington'a tayin edilmesi esnasında uçurduğu jetlerle hissettirdi. Tansel olayının ardından SKB'nin başına Sunay geçmiştir. SKB içinde de farklı eğilimler mevcuttur.⁴⁹³ SKB içindeki ayrılıklar daha ziyade güncel siyasal olaylara karşı tutum alışlardan kaynaklanmaktadır. Örneğin genel seçimler, Yassıada infazları gibi.⁴⁹⁴ Fakat SKB'nin temel amacı orduyu tüm siyasal aktörlerin üzerinde bir fail haline getirmektir.⁴⁹⁵

5.2. Aydemir Darbeleri: Hiyerarşinin Yeniden Tesisi

Albay Talat Aydemir tarafından biri 22 Şubat 1962, bir diğeri de 21 Mayıs 1963'de olmak üzere iki başarısız darbe girişimi gerçekleştirildi.⁴⁹⁶ Sonuncu darbe girişimi; Aydemir birinci darbe girişiminde affedilmesine rağmen, Fethi Gürcan ile beraber Aydemir'in hayatına

⁴⁸⁹ MBK ile TSK'nin ilişkileri marazi bir karakter taşımaktadır. Ordu içinde bir kısım subaylar MBK'nin yapısına itiraz etmektedirler. Hatta MBK'nin tamamen lağvedilmesi gerektiğini öne sürenler bile mevcuttu. Kimi subaylar da MBK'ye kuvvet komutanlarının ve genelkurmay başkanının da alınmasını talep etmekteydiler.

⁴⁹⁰ Hale'ye göre SKB'nin üyeleri ve amaçları tam olarak bilinmiyor. Hale, a.g.e. , s. 126.

⁴⁹¹ Aydemir'e göre SKB'nin amaçları için bkz. Akyaz, a.g.e. , s. 151.

Hale'ye göre SKB'nin kurulmasının nedeni bir grup subayın Gürsel ve ekibinin 14'leri tasfiye ettikleri gibi kendilerini de tasfiye edecekleri endişesinden kaynaklanmaktadır..Hale, a.g.e. , s. 126.

⁴⁹² SKB'ye katılan üst rütbeli komutanların amaçları için bkz. Akyaz, a.g.e. ,s. 153–55.

⁴⁹³ SKB içinde İstanbul'da Faruk Güventürk ve Faruk Gürler Ankara'da ise Talat Aydemir'in başını çektiği bir ekip var. Dikkat edilirse bu isimler MBK dışında kalanlardır.

⁴⁹⁴ Yassıada mahkumlarının idamının infazında SKB'nin bilhassa da albaylar cuntasının parmağı bulunmaktadır. Aydemir'in başını çektiği albaylar cuntası seçim sonuçlarına karşı çıkmakta, seçimlerin DP zihniyetinin hortlatılmasından başka bir anlam ifade etmediğini düşünmekteydiler. İdamlar ordudaki müdahale yanlılarını yatıştırmak için yapılmıştır.

⁴⁹⁵ SKB etkisiyle/vasıtasıyla 28 Haziran 1962 ordunun bütün birimlerine genelkurmay tarafından bir genelge gönderildi. Genelgede devrimi ve rejimi zafiyete uğratmayacak teşebbüslere yeşil ışık yakılmaktadır.

⁴⁹⁶ Şubat darbesi öncesi olayların anlatımı için ve Aydemir'in darbe girişimleri Akyaz, a.g.e. , s. 180–214. Akyaz. Ayrıca Aydemir darbe girişiminden önce meydana gelen cunta örgütlenmeleri ve faaliyetlerinin bir anlatımı için Akyaz, a.g.e. , s. 214–231. Bu darbe girişimlerinin bir anlatımı için Hale, a.g.e. , s. 138–144. Mayıs Aydemir darbesinde 5 asker öldü. Ayaklananlardan 3 kişi öldü.61 muvazzaf 34 yedek subay mahkemeye çıkarıldı. 21 Mayıs 1963'teki darbe girişiminde sonra aralarında Türkeş, Dündar Seyhan ve Muzaffer Özdağ'ın da bulunduğu eski 14'ler gözaltına alındılar fakat aklandılar. Darbe girişimlerinin ardından 1459 Harbiyeli Subay ordudan ihraç edilmiştir.

mal olmuştur.⁴⁹⁷ 22 Şubat darbe girişimi İnönü'nün devreye girmesiyle önlendi ve 22 Şubatçılar affedildi. AP'liler 22 Şubatçılarını Yassıada mahkûmları ile mukayese ederek affa yanaşmadı. Fakat Sunay'ın “ ordu affını diğerleriyle karşılaştırmak çirkin bir harekettir ” ikazıyla affı kabul etiler.⁴⁹⁸ SKB 22 Şubat darbe girişiminden sonra gücünü büyük oranda yitirdi.⁴⁹⁹ Aslında Aydemir darbesinin rahatlıkla etkisizleştirilmesi ordu içinde merkez kaç kuvvetlerin tasfiyesinde herhangi bir direnişle karşılaşılmadığının ve ordudaki radikal olarak adlandırılan subay kesiminin pek de önemli bir kuvvete sahip olmadığını kanıtıdır.

Aydemir darbe girişimleri ordunun hiyerarşik yapısının dışında örgütlenmiş, siyasiler ve ordu üst komuta kademesi arasındaki bir uzlaşma ile bastırılmıştır. Böylece kendi içindeki birliği pekişen ordunun gücü daha da artmış ordunun siyasal alandaki hakimiyeti pekişmiştir. Akyaz'a göre bu darbe teşebbüslerinin bastırılmasıyla ordu ülkenin siyasi ve sosyoekonomik yaşamına yakından müdahale eden bir statükoya erişmiştir.⁵⁰⁰ MGK'nin üye bileşeninde yapılan tadilatlar ve OYAK'ın kurulması bu statükoyu iyice konsolide edecektir. Ordu hakim sınıflar blokunun içine çekilecektir. Ordu başarısız ya da başarılı her darbeyi kendi yapısını sağlamlaştırmanın bir aracı haline getirmiştir.⁵⁰¹ Deyim yerindeyse ordu darbelerden Platonist bir yaklaşımla gittikçe yetkinleşerek ideale ulaşan bir kuvvet olarak çıkmayı başarmıştır.

5.3 Bir Ara Not: Ordu- AP İlişkileri

Kimi yorumlara göre 12 Mart muhtırasının, AP'nin izlediği bilhassa da ordunun Kemalist duyarlılığını kışkırtan ordu ve rejim karşıtı siyasetten; kaynaklandığı öne sürülmüştür. Bu bakımdan 1960'lı yılların en önemli siyasi aktörü AP'nin ana siyasal hatlarına, AP ile ordu arasında bir gerilim yarattığı iddia edilen politikalara ve AP'nin ordu ile ilişkilerine bakmak elzemdir. AP'nin Türk sağının klasik milli irade söylemini ve kalkınmacı bir söylemi ön plana çıkarması AP'nin demokratik bir aktör olduğu yanılsamasına sebebiyet vermiştir. Oysaki AP'nin kalkınmacılığı da milli irade vurgusu da pragmatist bir nedene dayanmaktadır. AP'nin milli iradeden anladığı ise çoğunluğun tahakkümüdür, CHP ve solun sözde azınlık tahakkümüne karşı çoğunluğu öne çıkarmaktır. AP'nin kalkınmacı söyleminin

⁴⁹⁷ Gürçan 26 Haziran 1963'te Aydemir ise 5 Temmuz 1963'te idam edildi. Aydemir darbesinin ayrıntıları için bkz. İba, a.g.e. , s. 192-196.

⁴⁹⁸ Hale, a.g.e. , s. 44. 22 Şubat'ta 360 milletvekili başkentten kaçmıştır.

⁴⁹⁹ 22 Şubat darbesinden sonra bütün partiler İnönü başkanlığında toplanarak 27 Mayıs darbesinin dokunulmazlığını tasdik ettiler

⁵⁰⁰ Akyaz, a.g.e. , s.232.

⁵⁰¹ Akyaz, a.g.e. , s. 234.

nedeni ise iktisadi refahtan payını alan orta sınıfların demokrasiyi güçlendirmeleri sayesinde AP' yi ordu müdahalelerinden azade kılacaklarına dair bir yargıdır.⁵⁰²

11 Şubat 1961'de kurulan AP'nin ilk genel başkanı Ragıp Gümüşpala'dır. AP Gümüşpala döneminde Cizre'nin titrek muhalefet olarak tanımladığı biçimiyle orduya karşı adeta sinmiştir. 27–29 Kasım 1964'de 2. Büyük Kongrede genel başkan olan Demirel döneminde ise orduyu tarafsızlaştırmaya çalışmıştır. Demirel ile birlikte orduya karşı daha ılımlı ve uzlaşmacı bir siyaset izleyen AP MGK'nın Türk siyasal hayatındaki varlığına karşı herhangi bir muhalefet geliştirmemiş hatta izlediği siyasetle MGK'nın gücünü pekiştirmiştir.

Demirel 1965 seçimlerinden sonra partisinin miras partisi olmadığı yönünde DP ile köprüleri atan bir söylem geliştirdi. Demirel laiklik ve ordu konusunda gayet hassas bir tavır izlemiş, 1966'da İslamcı eğilim taşıyan muhalefeti AP'den tasfiye etmiş, anti laik kanadın temsilcisi Serdengeçti'yi Ocak 1967'de AP'den uzaklaştırırken, kabinesini 1969 seçimlerinden sonra AP içindeki Yeminliler gurubundan vücuda getirerek Bilgiç ve ekibini devre dışı bırakmıştır.⁵⁰³ Demirel'in bu tavrı esasında demokratikleşme yönünde, siyasal alan üzerindeki ordu baskısını kaldırmayı göze alan bir mücadele takip etmeye niyeti olmadığını gösterir. AP'nin orduya karşı açıkça tavır alabildiği tek konu siyasal aftır fakat bu hususta bile kararlı bir tutum sergileyememiştir.⁵⁰⁴ Demirel her daim orduyu iktidarın bir unsuru olarak görmüştür.⁵⁰⁵ Demirel Cemal Tural'ın antikomünist bildirgesini de alkışlamıştır. Bu tavır AP'nin ordunun siyasete müdahale etmemesi yönünde ilkesel bir tavra sahip olmadığını ispatır.⁵⁰⁶

Öte taraftan AP içinde ilk çatlama müfritler ve ılımlılar şeklinde Gürsel'in Cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında ortaya çıkmıştı. Eski DP çizgisinin devamını savunan müfritler tarım-ticaret burjuvazisinin temsilcisidir. Zaten sonradan bu ekibin Demokratik Partiyi kurması parti içi bölünmelerin sınıfsal bir arka planı bulunduğunu gösterir. Hale'ye

⁵⁰² Cizre, a.g.e. , s. 39–40.

⁵⁰³ Bilgiç Demirel'e nazaran, katı sağlam milliyetçi mukaddesatçıdır.

⁵⁰⁴ Ağustos 1968'de DP'lilerin bütün siyasi haklarına kavuşmaları gereken anayasa değişiklik çalışmaları YTP tarafından gündeme getirildi. Aralık 1968' de AP kongresinde benzer istikamette bir karar alınırken, İnönü'nün de affa destek vermesi üzerine 14 Mayıs 1969'da anayasa değişikliğini içeren yasa meclisten geçti. Fakat Sunay'ın tasarıya karşı çıktığını bildirerek devreye girmesi üzerine tasarının görüşülmesi genel seçimler sonrasına tehir edildi. 5 Kasım 1969'da ise değişiklik tasarısı senatodan geçti.

⁵⁰⁵ Cizre, a.g.e. , s. 70.

⁵⁰⁶ 1963 de TBMM' de komünizmle mücadele komisyonu kurulurken; Genelkurmay Başkanı Cemal Tural bütün birliklere yıkıcı faaliyetlere karşı mücadele isimli bir broşür dağıtarak orduda antikomünist bir operasyon başlattı. Genelkurmay Başkanı Tural 11 Mart 1969'da görevinden alındı, yerine Tağmaç atandı. Tural MB ile ilgili bile açıklamalarda bulunan, iç siyasete doğrudan müdahil olan bir figürdü.

göre AP içindeki politik bölünme ve çatlamlar Demirel'in kendi partisi ve politik muarızları üzerinde denetimi ve kontrolü yitirdiğinin delilidir.⁵⁰⁷ Dolayısıyla kendi partisi üzerindeki denetimi dahi kaybeden bir Demirel hükümetinin iç politik ve toplumsal türbülansın eşliğindeki ülkenin yaşadığı gerilimin üstesinden gelemeyeceği düşüncesi hakim sınıfların yaygın kanaatiydi.

Demirel 12 Mart öncesi tüm cunta faaliyetlerinden MİT kanalıyla haberdar olmasına rağmen gerekli önlemleri alamamıştır.⁵⁰⁸ Bu durum Demirel'in ordunun Türk siyasetindeki konumunun ve ağırlığının farkında olmasından kaynaklanmış olabilir. Demirel esasında ordu ve hakim sınıflar arasındaki ilişkinin ayırdındadır ya da 933 sayılı Teşvik Yasası, Finansman Kanunu, Emlak ve Arazi Vergisi Kanunu gibi hukuki düzenlemeleri hayata geçirerek zaten sanayi burjuvazisinin çıkarlarını yerine getirdiğini düşündüğü için; sanayi burjuvazisinin orduyu devreye sokmayacağı zehabına kapılmış da olabilir. Bu olguyu Demirel'in şu cümlelerinden tespit etmek mümkün: "...müdahale edip de ne yapacak?... gelecekler de ne yapacaklar?..."⁵⁰⁹ Fakat Demirel'in beklentisinin aksine TSK 12 Mart 1971'de parlamentoyu açık tutmak kaydıyla yayınladığı bir muhtıra ile yönetime el koymuştur.⁵¹⁰

6. ORDU- SERMAYE KAYNAŞMASI: OYAK ÖRNEĞİ

Türkiye'de OYAK'ın kurulmasından evvel de ordu sermaye kaynaşmasının temellerini daha milli mücadele döneminde bulmak mümkün. 12 Aralık 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki şu ilan ordu sermaye kaynaşmasını gözler önüne sermektedir "Görev namına hayatını ortaya koyan subay ve askerin bu görevi yapmaktan başka endişesi yoktur. Fakat öte tarafta hayatın öyle hadiseleri, safhaları vardır ki kıymetli vücutların ifa ettikleri vazifelere at başı beraber giden subay hayatı ne kadar hor görürse

⁵⁰⁷ Hale, a.g.e. , s. 159.

⁵⁰⁸ Cizre'ye göre ordu içindeki cuntaların ortak yanı AP ve statüko karşıtlığıdır. Cizre, a.g.e. , s. 89.

Takriri Sükun kanunuyla MAH adı altında örgütlenen Türk istihbarat örgütü 1950'lerde CIA ile teşriki mesai halinde istihbaratçılık faaliyetini yürütmüştür. 1963'de MAH MİT' e dönüşmüştür. MİT 60'lı yıllarda ordu içindeki gelişmeleri takip etmekle görevlendirilmiştir. 6 Temmuz 1965 ve 644 sayılı yasa ile sivil asker ilişkilerinde merkezi bir konuma oturmuştur.

⁵⁰⁹ Cizre, a.g.e. , s. 95.

⁵¹⁰ 12 Martta parlamentonun açık tutulması ordu içi cuntaların anlaşamamasından kaynaklı bir uzlaşmanın sonucudur. Cizre, a.g.e. , s. 100. Vaner'e göre 12 Mart ordu içindeki bir uzlaşımın mahsulüdür. Uzlaşımın bir tarafında Genelkurmay Başkanı Tağmaç ve Cumhurbaşkanı Sunay öteki tarafında ise radikal eğilimi Batur Gürler ve Eyiceoğlu yer almaktadır. Bu belki de Türk ordusunda 27 Mayıs darbesi sonrasında ortaya çıkan ılımlı radikal polarizasyonuna tekabül eder. TSK içindeki hizipler için bkz. Vaner, a.g.m. , s. 262-263. Fakat ordu içindeki bu hizipler modüler bir nitelik taşımak yerine sermaye sınıfıyla farklı düzeylerdeki tabiyet ilişkisinin unsurudurlar. Bir başka deyişle ılımlı ya da radikal hizipleşmeler sermaye sınıfının değişik çıkarlarının veçheleridir. Kuşkusuz ki bu hizipleşmelerin hangisini galebe çalacağını da sermaye sınıfı içindeki mücadelenin sonucu tayin edecektir.

görsün bilinmelidir ki onun bir ailesi bir ihtiyar pederi bir veya birçok evladı vardır. Vatanın içinden milletin özünden doğan şirketler subaylarımız için en meşru güvenli gelir kaynağıdır.”⁵¹¹ Yine 19 Eylül 1922’de kurulan Türkiye Milli İthalat ve İhracat A.Ş ‘nin asker kökenli idare meclisi üyeleri arasında İstiklal Mahkemesi Başkanı Kılıç Ali, Ali Çetinkaya ve Atatürk’ün yaveri Salih Bozok da vardı. Şirket un, pamuk, çırçır fabrikalarından inşaat taahhüt işlerine kadar oldukça geniş bir iktisadi yelpazede faaliyet göstermektedir. Esasında OYAK da ordu sermaye kaynaşmasının bu tarihsel mirası üzerine bina edilmiştir.

1960’lı yıllarda orduda hiyerarşiyi yeniden sağlamak ve alt rütbeli subayların politik hassasiyetlerini törpülemek için subay kitlesine önemli iktisadi ödünler/ayrıcılıklar tanınmıştır.⁵¹² Subaylara emekli ikramiyelerine ilave olarak iki yıllık maaşlarına denk ekstra bir emekli ikramiyesi daha verilmeye başlanmıştır.⁵¹³ Bütün bu iktisadi avantajlardaki temel maksat subayları sisteme entegre etmektir. İşte bu amaçla da OYAK kurulmuştur. OYAK’ın kuruluşundaki asal gayelerden birisi Suat Parlar’a göre orta sınıf muhafazakarlığına ordu mensuplarını çekmektir.⁵¹⁴ Ordunun OYAK vasıtasıyla iktisadi hayatla bütünleştirilmesini ANT Dergisi subayların kapitalistleşmesi kavramıyla açıklamaktadır. Ant Dergisi OYAK’ı şu cümlelerle değerlendirmektedir: “1961 yılında <yardımlaşma> gibi sosyal bir amaç gösterilerek kurulan, aslında hakim çevrelerin ustaca bir tertibiyle orduyu kapitalistliğe itmek ve subayları finans kapitalle organik şekilde tamamlatmak hesabına dayanan Ordu Yardımlaşma Kurumu’nun on yıllık faaliyet bilançosu, silahlı kuvvetler mensuplarını maddi yönden ve küçük burjuva zaafı açısından, finans kapitali ise uzun vadeli politik hesapları açısından tatmin edecek şekildedir.”⁵¹⁵ Ordunun bu şekilde sistemle bütünleşmesi Bozdemir’e göre laiklik dışındaki Kemalist değer ve ilkelerden taviz vermesine neden olmuştur.⁵¹⁶

Bozdemir’e göre TSK ile burjuvazi arasında burjuvazinin cumhuriyetin temel değerlerine karşı hassas davranmayarak gerici kitleri oy uğruna manipüle etmesinden kaynaklanan ekonomi dışı faktörlere dayanan bir ihtilaf söz konusuydu. Fakat 27 Mayısla beraber askerleri o döneme kadar pek fazla ciddiye almayan burjuvazi orduya yönelik özel bir

⁵¹¹ Parlar, a.g.e. , s. 76.

⁵¹² Subayların politik duyarlılığını törpülemek için geliştirilen formüllerden birisi de; 27 Mayıs’tan sonra askeri okullara giriş koşullarının ağırlaştırılmasıdır. İlkokulu bitirenlerin girebildiği orta dereceli askeri okullar kapatıldı. Bu düzenlemenin nedeni alt sınıflara ordunun kapılarını kapayarak; ordunun sınıfsal tabanını üst sınıflara doğru genişletmektir.

⁵¹³ Askerlerin maddi tatmini onların politik duyarlılığını minimize etmek için düşünülmüş bir formüldü Bu bağlamda 1960 Ağustos’ta çıkarılan bir kanunla iki yıllık maaşlarına karşılık bir ilave emekli ikramiyesi de askerlere verilmeye başlandı.

⁵¹⁴ Parlar, a.g.e. , s. 77.

⁵¹⁵ Subayların Kapitalistleşmesi, *Ant*, Sayı: 5, Eylül 1970, s. 10. (yazar yok.)

⁵¹⁶ Bozdemir, a.g.m. , s. 2658.

politika geliştirmiştir. Ordunun yaşam koşullarının iyileştirilmesinde bu politika etkilidir. Orta sınıf yaşam koşullarına kavuşan subaylar hem politik duyarlılıklarından arındırılmış, hem de rejimin teminatı haline getirilmiştir.⁵¹⁷ OYAK'ın kurulmasıyla ordu kapitalist üretim ilişkilerinin içinde bir aktör konumuna gelmiş, kapitalist sisteme karşı hassasiyeti artmıştır. OYAK daha sonra bir holdinge dōnūřerek; gıdadan nakliyata, sigortacılıktan, otomotive kadar hemen her tūr iktisadi sahada faaliyet gōsteren devasa bir kapitalist aktör haline gelmiştir. Ordunun sermayeyle entegrasyonu Kūūkōmer'in öne sūrdūęu gibi ordunun bir kapitalist sınıf olduğu anlamına gelmez.⁵¹⁸ Burada söz konusu olan maddi tatminler yoluyla ordunun politik hassasiyetlerini budamak, orta sınıf maddi yaşam koşullarını takdim ederek ordunun kapitalist sistemle bütūnleřmesini sağlamaktır. Bu maddi tatminler ordu mensuplarının politik hassasiyetini törpülese de, ordu ile burjuvazi, i ve dış hakim sınıflar arasındaki tabiyet ilişkisinin niteliğini değiştirmez. Aksine ordunun kapitalist üretim ilişkilerinin içine çekilmesi ordu ile sermaye arasındaki tüm ihtilafları ortadan kaldırarak tam bir kaynaşmayı sağlamış, ordunun sermaye sınıfı karşısındaki muhtemel merkez kaç gücünü de iyice ortadan kaldırmıştır

3 Ocak 1961 tarihinde MBK tarafından kabul edilen 205 sayılı yasa ile kurulan OYAK kendi özel yasasına tabi olmakla birlikte hem özel hem de kamu hukuku hükümlerine tabi olması dolayısıyla birçok iktisadi avantaja sahiptir.⁵¹⁹ OYAK'ın idari yapısına göz atıldığında temsilciler kurulu, genel kurul ve denetleme kurulu olmak üzere 3 ana organ göze çarpmaktadır. Bu organlar, organların işleyişi ve yapısı esasında ordu ile sermayenin, siyasi unsurların ve bürokrasinin kaynaşmasına hatta i içe geçmesine örnek teşkil etmektedir.⁵²⁰ Bu organlarda akademisyenlerden, sermaye örgütlerinin temsilcilerine kadar sermayenin ve ideologlarının hemen her kesimi temsil edilmektedir. Bu asker-sivil-sermaye kaynaşmasına rağmen OYAK yönetim organlarında askerlerin hakimiyeti bulunduğu da yadsınamaz. 1961 yılından incelenen dönemin sonuna kadar OYAK'ın tüm yönetim kurulu başkanlarının asker olduğu göze çarpmaktadır.

⁵¹⁷ Bozdemir, a.g.m., s. 2659. Sözelimi subayların yaşam konforlarını arttırmak için 130 milyon maliyetli lüks ordu evleri yapıldı.

⁵¹⁸ Kūūkōmer OYAK'ın kuruluşunu bürokrat grubun subay kesiminin kitle olarak kapitalist sınıfa girmeleri biçiminde yorumluyor. İdris Kūūkōmer, *Dūzenin Yabancılařması*, İstanbul: Baęlam Yayıncılık, 2002, s. 115–119.

⁵¹⁹ Ayrıntılar için bkz. İsmet Akça, "Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/ismetakcayayinlar/ismet7.doc>, s. 2

⁵²⁰ Organların işleyişi ve yapısı için bkz. Akça, a.g.m., s. 2. OYAK'ın idari yapısına 1960 darbesinin asker-sivil bürokrasi, kentli aydınlar ve sanayi burjuvazinden mūteřekkil koalisyon yapısı yansımiştır. Akça, a.g.m. , s. 4.

OYAK'ın kurulması ordu açısından kendi mensuplarının yaşam koşullarını ıslah etme gibi iktisadi bir amaca matuftur. OYAK'ın kuruluşu 205 sayılı yasanın teklifi ve Güvenlik ve İktisat Komisyonu raporlarında şu şekilde açıklanmaktadır: "...Filhakika, uzun hizmet yılları sonucunda TC Emekli Sandığından alınan maaş ve ikramiye ile ancak mütevazı geçim şartları sağlanmakta, küçük bir ev sahibi olmak hususunda müşküllerle karşılaşmaktadır... İktisadi hayatın gün geçtikçe inkişaf ettiği memleketimizde ordu mensupları herhangi bir sebep tahtında vazifeden ayrıldıkları takdirde, bugünkü mevzuat muvacehesinde kendilerine sağlanan yardımlarla kendi içtimai seviyelerine uygun bir hayat seviyesi temin edememektedirler... Ordu mensuplarının kendi içlerinde ve kendi mali imkânlarıyla bir dayanışma suretiyle istikbal endişesinden kurtularak maddi ve manevi huzura kavuşmalarını temin maksadıyla Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanun Tasarısı hazırlanmış bulunmaktadır."⁵²¹

Sermaye sınıfı açısından ise OYAK'ın kurulması hem subayların politik duyarlılıklarını törpüleyerek onları sisteme entegre etme amacı gütmekte hem de bu dönemde kalkınma planlarında da sürekli işaret edilen sosyal güvenlik sisteminde biriken fonların kendi amaçları doğrultusunda seferber edilmesine hizmet etmektedir. Bu yönüyle OYAK sermaye kesimi açısından bir rakip değil, bilakis topladığı muazzam fonlarla önemli bir sermaye birikimine sahip olan karlı bir ortaktır. Bu ortaklık ilişkisi hem yabancı sermaye hem de büyük yerli sermaye grupları açısından geçerlidir. OYAK'ın Fransız Renault'tan Goodyear'a Koç ve Eczacıbaşı'ya kadar pek çok yerli ve yabancı sermayedarla ortaklığa gittiği gözlenmektedir.⁵²²

OYAK görünürde; yapı itibarıyla kuruluş amacı bakımından zorunlu bir tasarruf kurumu ve ek bir sosyal güvenlik ve sosyal yardım ve hizmet kurumu olmasına rağmen esasında iktisadi ve ticari amaç her kapitalist işletme gibi OYAK için de önceliklidir.⁵²³ Bu olguyu incelenen dönem itibarıyla 1961-70 arasında OYAK'ın gösterdiği muazzam iktisadi performanstan anlayabiliriz. OYAK 1961 yılında ordu mensuplarının maaşlarından mecburi kesintilerle elde edilen 44 milyon liralık sermaye ile kurulmasına karşılık 1970 yılına gelindiğinde 915 milyon liralık bir sermaye rakamına ulaşmıştır. Bu rakam takriben 20 misli büyümeyi işaret etmektedir.⁵²⁴ Bu dönem Türkiye ekonomisinin ortalama büyüme hızı GSHM rakamları açısından %7'lerde seyrederken OYAK tam %2000 büyümüştür. Ve

⁵²¹ Akça, a.g.m. , s. 5.

⁵²²Yabancı ortaklıklar için bkz. *Ant Dergisi*, a.g.m. , s. 12. OYAK'ın Türk ortakları için bkz. Akça, a.g.m. , s. 8.

⁵²³ Akça OYAK'ı ticari ve snai faaliyetlerde bulunan kolektif bir sermayedar olarak tanımlamaktadır.

⁵²⁴ *Ant*, a.g.m. , s. 11.

enflasyonun bu dönemde yüksek rakamlarda seyretmediği düşünülürse bu büyüme muazzam bir sermaye birikimine delalet etmektedir.

OYAK'ın bu muazzam sermaye birikiminin ardında kimi hukuki yasal ayrıcalıklar ve Türkiye'de sermaye birikiminin ana karakteri olan devlet tarafından sağlanan teşvik, kredi, kota... vb. avantajlara rahatlıkla ulaşabilmesi yatmaktadır. Sözgelimi OYAK'a, Emekli Sandığı, SSK, Bağkur gibi diğer sosyal güvenlik kurumlarına tanınmayan; topladığı fonları gelir getirme amaçlı faaliyetlerde dilediği şekilde kullanma hakkı tanınmıştır. Örneğin Emekli Sandığı Maliye Bakanlığının iznine tabi olmak şartıyla topladığı fonların ancak %40 kadarlık bir kısmını KİT'lere muhtelif enstrümanlar vasıtasıyla yatırabilmekte, ya da devlet tahvil bonosu vb. alabilmektedir.

OYAK'ın bu muazzam sermaye birikimine bakıldığında 1961-74 arası karının %74'nü iştiraklerinden elde ettiği görülür. Demek ki; OYAK'ın yatırım yaptığı sektörler kar marjının olağanüstü yüksek olduğu, incelenen dönem itibarıyla sermaye birikim stratejisi uyarınca himaye ve teşvik edilen sektörlerdir. Bilindiği üzere kalkınma planlarında tayin edilen sektörler rekabetin de olmadığı koşullarda; yatırım indirimi, gümrük muafiyeti, yüksek gümrük duvarı, vergi indirimi, ucuz ve uzun vadeli kredi, ucuz döviz vb. türlü yollarla teşvik edildiği için bu sektörlerde kar marjı çok yüksektir. Zaten kar marjının bu yüksekliği OYAK iktisadi ve ticari faaliyetlerinin kalkınma planlarıyla uyum içinde yürütülmesine bakılarak da anlaşılabilir. 1977 yılında Harp Akademilerine verilen bir konferansta kurumun kalkınma planlarıyla uyum içinde yürüttüğü iktisadi faaliyet şu cümlelerle açıklanmaktadır: "Kurum,...sosyal yardım ve hizmetleri yerine getirebilmek için fonların bir kısmını ticari ve sınai yatırımlara yöneltmek zorunluluğundadır. Böylece, kurum, yasal ödev ve yükümlülüklerini yerine getirirken beş yıllık kalkınma planlarının ilkeleri doğrultusunda yaptığı yatırımlarla ulusal ekonomimize de önemli katkılarda bulunmaktadır."⁵²⁵

İthal ikameci sanayileşme stratejisi gereğince kalkınma planlarında öncelik tanınan sektörler yüksek gümrükler, ithalat yasakları, vergi muafiyetleri vb. çeşitli teşviklerden en fazla yararlanan sektörlerdir. OYAK'ın bu teşviklerden kolaylıkla istifade edebileceği hesaba katılırsa; kurumun 9 yıllık performansındaki 20 mislik büyümenin devletin kaynaklarının kuruma aktarılmasından kaynaklandığı rahatlıkla anlaşılabilir. İthal ikameci sanayileşme stratejisi uyarınca kamu ve özel sektör arasında varolan işbölümü gereğince özel sektör katma

⁵²⁵ Şen, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, s. 174.

değeri yüksek tüketim mallarının üretim ve pazarlanmasına odaklanırken; kamu sektörü zarar pahasına da olsa özel sektörün ihtiyaç duyduğu ara malları ve girdilerin üretiminde yoğunlaşmaktadır. Bu işbölümü esasında kamu sektörü aracılığıyla özel sektöre kamu kaynaklarının aktarılması anlamına gelmektedir. Bu işbölümünün özel kamu ayağı arasındaki bölünmede ise OYAK bittabi özel sektör kısmında yer almaktadır.⁵²⁶

İncelenen dönem itibarıyla OYAK'ın ana yatırım faaliyetlerinin yer aldığı sektörler otomotiv ve çimento olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte OYAK; 1963 yılında Hektaş ile zirai ilaç, 1967 yılında Oyak Sigorta ile sigortacılık, 1968 yılında Tukaş ile de gıda gibi sektörlerde de faaliyette bulunmaktadır. OYAK yatırımlarının esas olarak artışa geçtiği periyot 1969–75 arasındır.⁵²⁷ OYAK'ın sürükleyici şirketi ise 1969 yılında Fransız Renault ortaklığı ile kurduğu Oyak-Renault'tur. Otomotiv sektörü yüksek koruma duvarlarının arkasına sığınan bir sektör olduğu için kar marjı bu sektörde çok yüksektir OYAK bu şirketi Koç ile ortak olarak kurdu. Bu şirket bu zaviyeden bakıldığında yukarıda değinilen yerli yabancı sermaye ve Oyak kaynaşmasının prototipidir.⁵²⁸

Bu muazzam sermaye birikiminin sağlanmasında OYAK'a tanınan vergi ayrıcalıkları da çok önemlidir. OYAK iştirakleri normal vergi ödemesine rağmen; OYAK bir kurum olarak 205 sayılı yasanın 35. maddesi⁵²⁹ gereği kurumlar vergisinden, her türlü gelirler gider vergisinden, kuruma yapılacak bağış ve yardımlar veraset ve intikal vergisiyle gelir vergisinden muaf iken; OYAK'ın malları ile gelir ve hakları da aynı yasanın 37. maddesine göre devlet malları hak ve rüçhanlığına sahiptir.⁵³⁰

OYAK'ın karlarının arkasında yukarıda belirtildiği üzere Türkiye kapitalizminin yapısal özelliği bulunmaktadır. Türkiye kapitalizmi az sayıda büyük sermaye grubunun bulunduğu eksik rekabetçi oligopolistik bir piyasa yapısı arz eder. Devlet tarafından uygulanan iktisat politikaları ve izlenen gelişme stratejileri de büyük sermaye gruplarının hakimiyetindeki sektörlerin desteklenmesine ve bu sektörlerle kamu kaynaklarının aktarılmasına yöneliktir.⁵³¹ OYAK da bu aktarım mekanizmasından ziyadesiyle istifade eden sermaye gruplarının başında gelmektedir.

⁵²⁶ Akça, a.g.m. , s. 9.

⁵²⁷ Akça, a.g.m. , s. 9

⁵²⁸ OYAK'ın şirketleri için bkz. Akça, a.g.m. , s. 9–11

⁵²⁹ OYAK yasası madde 35 için bkz. Parlar, a.g.e. , s. 86.

⁵³⁰ Akça, a.g.m. , s. 12.

⁵³¹ Akça, a.g.e. , s. 12

Türkiye’de sermaye ordu ile çok yakın ilişkiler geliştirmektedir. Ordu sermaye yakınlaşması yalnızca OYAK nezdinde değil, sermayenin emekli generalleri kendi şirketleri bünyesinde istihdam etmesi biçiminde de görülmektedir. İlhan Selçuk’un Madanoğlu’na atfen naklettiği şu cümleler ordu üst komuta kademeleri ile sermaye kaynaşmasını gözler önüne sermektedir: “...Madanoğlu Paşa, büyük bir özel bankanın yönetim kurulu üyeliğini neden istemedi?”

Madanoğlu dobra dobra konuşur; bu büyük bankanın yönetim kurulu üyeliği önerildiğinde der ki:

—Yahu, ben ne anlarım bankacılıktan?

Bankanın patronu yanıtlar:

—Paşam, bankacılıktan anlamanıza gerek yok ki... Siz önünüze bir konu geldiğinde kaşınızı kaldırıp çevrenize bir baksanız, evet ya da hayır deseniz, hatta hiçbir şey demeseniz, yeter...”⁵³² Yine;15–16 Haziran işçi direnişinde 1. Ordu sıkıyönetim komutanı olan orgeneral Atalay, Dinçer Kök firmasını ortağı oldu, MGK eski sekreterlerinden oramiral Olcanoyan Baykar Holding’e girdi. Madanoğlu’na 10000 liralık maaşla Coca Cola’dan danışmanlık teklif edildi. Sonradan Lockheed skandalı ile gündeme gelecek hava kuvvetleri güçlendirme vakfı ve donanma vakfı gibi girişimler de ordu üst hiyerarşisinin kapitalist sisteme entegrasyonuna hizmet eden kurumlardır.

6.1 Değerlendirme

1960’lı yılların keskinleşen sınıf mücadelelerinin orduya yansımada OYAK yumuşatıcı bir tampon işlevi görmüştür. Ordunun yekpare olmadığı, muhtelif kliklere bölüdüğü, toplumsal yapıdaki etnik dini vb. bölünmelerin de orduya yansıdığı göz önünde bulundurulursa, ordu mensuplarının refahı artırılarak sermaye ve ordu arasında doğması muhtemel karşıtlıklar daha baştan engellenmiştir.

⁵³² İlhan Selçuk, *Ziverbey Köşkü*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008, s. 93.

SONUÇ

Askeri darbe olgusu gerek Batı literatüründe gerekse de; Türkiye literatüründe sınıfsal bir bakış açısının haricinde ele alınmaktadır. Bu manada çalışmanın giriş bölümünde genel olarak metodolojik düzeyde batı ve Türkiye literatüründe askeri darbe olgusunun nasıl ele alındığına değinildi. Çalışmanın 1.bölümünde ise Türkiye’de 12 Mart muhtırasıyla ilgili bir literatür taraması yapıldı. Bu bölümde muhtıraya dair yaklaşımlar çeşitli başlıklar altında tasnif edilirken ağırlıklı olarak bu çalışmanın beslendiği iktisadi ve sınıfsal yaklaşımların üstünde duruldu.

Batı menşeli yaklaşımlarda askeri darbe olgusu genellikle kültürelci bir yaklaşımla ele alınırken; Türkiye literatüründe de bu yaklaşımın bir versiyonu olarak askeri darbe olgusu devletçi bir kültürel süreklilik temelinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşımların paylaştığı ortak husus askeri darbe olgusuyla sınıfsal yapı ve sınıfsal diziliş arasındaki bağlantıyı ve askeri darbelerin meydana geldiği AGÜ ordularının emperyal devletlerle girdiği bağımlılık ilişkisini gözden kaçırmasıdır. 12 Mart muhtırası söz konusu olduğunda da; aynı yaklaşımın izlendiği görülmektedir.12 Mart muhtırası bu yönüyle ya kişilerin tarihsel süreç içindeki rollerini abartarak; ya da ordu veya devlet eksenli bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Kişilerin tarihsel süreç içindeki rollerini abartmanın sonucu ise muhtıranın olgusal açıklaması yerine kişi temelli komplo çözümlemesini ön plana çıkarmasıdır. Oysa ki; Marks’ın şu cümlelerinde; “insanlar tarihlerini kendileri yaparlar ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar”⁵³³ çok açık bir biçimde görüldüğü üzere kişilerin tarih içindeki rolleri koşullar tarafından çerçevelenmiştir. 12 Mart muhtırası açısından bakıldığında ise bu aforizma darbeci komutanların eylemlerinin hem mevcut hem de tarihten gelen koşullar tarafından sınırlandırıldığını açık etmektedir. Bu aforizmanın takdim ettiği bir diğer sonuç da herhangi bir olayın ya da olgunun açıklanmasında tarihsel bir bakış açısının mecburi olduğudur. Bu bakımdan çalışmada 12 Mart muhtırası yalnızca 12 Mart arefesindeki iktisadi, siyasi ve sınıfsal gelişmeler dolayısıyla değil geniş bir tarihsel perspektiften ele alındı.

12 Mart muhtırası Türkiye’nin iktisadi yapısının ve buna koşut olarak şekillenen sınıfsal yapısının ürünü olarak meydana gelmiştir. Böyle bir tespitin yapılması ise Türkiye’nin iktisadi ve sınıfsal yapısının tarihsel gelişimine bakmayı mecburi kılmaktadır. Zira iktisadi

⁵³³ Karl, Marks, *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i*, s.13.

yapının ve sınıfların oluşumu bir tarihsel sürecin ürünüdür. Bu suretle çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin iktisadi yapısının tarihsel gelişimine ve tarihsel bir perspektiften sınıfların oluşumuna bakılmıştır. Bu bölümden elde edilen temel yargı Türkiye'de sermaye sınıfının devletin sağladığı muhtelif araçlar yardımıyla geliştiğidir. Sermaye sınıfının devlete bağımlı olarak gelişmesi devlet ile sermaye sınıfı arasındaki ilişkinin bir karşıtlık temelinde değil, devletin tüm olanaklarının sermaye sınıfının hizmetine koşulması biçiminde kurulduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Türkiye'de devlet ile sermaye arasında bir zıtlıktan değil; ancak bir simbiyozdan söz edilebilir. Bu tespitin genel olarak askeri darbeler özel olarak ise 12 Mart muhtırası açısından ise ikili bir sonucu bulunmaktadır. Birincisi 12 Mart Muhtırasının devletin toplumu denetleme geleneğinin ve bürokratik bir kültürün sonucu olmadığını ortaya koymasıdır. İkincisi ise sermaye sınıfının devlet ile kaynaşmasının; devletin sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda doğrudan devreye girmesine yol açmasıdır. Bu babta genel olarak askeri darbeler özel olarak ise 12 Mart muhtırası sermaye sınıfının egemen unsuru doğrultusunda devletin doğrudan devreye girdiği bir tarihsel kesite tekabül etmektedir.

Askeri darbe olgusunun açıklanmasında sınıfsal bakış açısının yitirilmesi ordunun sermayenin de içinde yer aldığı tüm toplum kesimlerinin özsel bir denetlenmesi amacıyla devreye girdiği zehabına neden olur. Oysa askeri darbe dönemlerinde ordunun devreye girmesinin nedeni; sınıfsal yapıyı, sınıfsal dizilişi, iktisadi ve siyasi yapıyı hakim sınıflar lehine düzenlemek amacıyla. 12 Mart söz konusu olduğunda da ordu egemen sınıflar ittifakının hakim unsuru tekelci sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda devreye girmiştir.

12 Mart muhtırasında ordunun amacı tekelci sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda, tıkanan ithal ikameci sermaye birikim stratejisinin yerine yeni bir sermaye birikim stratejisini yerleştirmek, 1960'lı yılların sonuna doğru hakim sınıflar ittifakında meydana gelen çatlama sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda çözüme kavuşturmadır. Öte yandan 12 Mart muhtırasında ordunun muharrik gücü yalnızca iç iktisadi ve sınıfsal gelişmeler de değildir. Ordunun manevra kabiliyetinin sınırları zira dünya kapitalist sistemi tarafından çizilmiştir. Hele ki; 2. Dünya savaşından sonra gerek ülkenin dünya kapitalist sistemiyle içine girdiği bağımlılık ilişkileri gerekse de Türk ordusunun ABD ordusunun yörüngesine girmesi nedeniyle ordunun ABD'nin çıkarları hilafına müstakil bir hareket geliştiremeyeceği aşikardır. Ordunun 2. Dünya savaşından sonra üstlendiği rol ABD'nin bölgesel çıkarlarının jandarmalığını yapmaktı. Dolayısıyla genel olarak askeri

darbelerde özel olarak da 12 Mart muhtırasında doğrudan ABD'nin parmağı bulunmasa da gerek 12 Mart muhtırasının gerekse de diğer darbelerin ABD'nin çıkarları tarafından çizilen bir çerçevenin dışına taşabileceği düşünülemez. 12 Mart muhtırasında da ABD ve dünya sistemi tarafından çizilen sınırların dışına çıkılmamıştır. Şöyle ki; tıkanan ithal ikameci sermaye birikim stratejisi Türkiye'ye dünya kapitalist sisteminin kurumlarından IMF tarafından tavsiye edilmiştir. İçteki hakim sınıfların çıkarları ile dünya kapitalizminin egemenlerinin çıkarlarının örtüşmesi bu sermaye birikim stratejisinin hayata geçmesinin nedenidir. Türkiye egemen sınıfları ile dünya kapitalizminin egemen sınıflarının çıkarlarının örtüşmesi yalnızca ithal ikameci sermaye birikim stratejisine özgü bir konjonktürden de kaynaklanmaz. Tarihsel olarak Türkiye'de hakim sınıflar ve burjuvazi emperyalizmin güdümünde geliştiği için, iç egemen sınıfların çıkarları dünya kapitalist sisteminin egemen sınıflarının çıkarlarına tabidir. Bu yüzden dünya kapitalist sistemi ile Türkiye'deki sistem arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Bu cümleden olarak; aynı şekilde ithal ikameci sermaye birikim stratejisinin terk edilerek yeni bir sermaye birikim stratejisine geçilmesi de, ülkenin içinde bulunduğu dünya kapitalist sistemindeki gelişmelerin sonucu olarak vuku bulmuştur. AP hükümeti döneminde IMF ile 10 Ağustos 1970 yılında imzalanan istikrar programı devalüasyon gibi standart önlemlerin yanında yeni bir sermaye birikim stratejisine geçilmesini de tavsiye etmektedir. Bu dönemde dünya kapitalizminin merkez ülkelerinde uygulanan fordist sermaye birikim stratejisi ve Keynesyen iktisat politikaları da tıkanmaya başlamıştır. Dolayısıyla ithal ikameci sermaye birikim stratejisinin tıkanması ve yerine yeni bir sermaye birikim stratejisinin geçirilmesi çabaları da bu çerçevede ele alınmak zorundadır. Bu gelişmeler zaviyesinden bakıldığında; Türkiye'de ordunun iç egemen sınıfların çıkarları doğrultusunda siyasal alana müdahale etmesi; ülkenin içinde bulunduğu bağımlılık ilişkilerinden kaynaklı olarak, dünya kapitalizminin egemen sınıflarının çıkarları dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. İç ve dış hakim sınıfların Türkiye'nin tarihsel gelişimi dolayısıyla iç içe geçen çıkarları ordunun bu iki kesimin çıkarlarının kesişme sahası istikametinde siyasal alana müdahalesine olanak sunmaktadır. Bu bağlamda 12 Mart muhtırası aracılığıyla tıkanan ithal ikameci sermaye birikim stratejisi yerine yeni bir sermaye birikim stratejisinin geçirilmesi hem iç hem de dış hakim sınıfların çıkarları dolayısıyladır.

1970'li yıllara gelindiğinde pazarın doyunluğuna bağlı olarak merkez ülkelerde fordist sermaye birikim stratejisi tıkanmıştır. Aynı şekilde uluslararası Keynescilik vasıtasıyla

yapısal olarak fordist sermaye birikim stratejisine bağımlı olan ithal ikameci sermaye birikim stratejisi de hem iç iktisadi dinamiklerin hem de dış iktisadi dinamiklerin etkisiyle tıkanmıştır. Döviz ve girdi bağımlılığı ve iç pazarın kısıtlılığı nedeniyle ithal ikameci sermaye birikim stratejisi tıkanmıştır. Türkiye egemen sınıflar ittifakının hakim unsuru tekelci sanayi sermayesi ise bu tıkanıklığı Ortak Pazara entegrasyon ve yeni bir sermaye birikim stratejisinin hayata geçirilmesi yoluyla aşmaya çabaladılar. AP hükümeti döneminde Katma Protokolün alelacele imzalanması bu çerçevede düşünülmelidir. Kuşkusuz ki; yeni bir sermaye birikim stratejisinin hayata geçirilmesi doğrultusundaki bir dönüşüm devlet-sermaye ilişkilerinin; iktisadi, siyasi ve sınıfsal yapının yeniden dizayn edilmesini gerektirmektedir. En başta da yeni sermaye birikim stratejisinin önünde bir engel teşkil eden toplumsal ve siyasal örgütlülüğün enterne edilmesini ve siyasal mobilizasyona açık 1961 Anayasasının değiştirilmesini gerektirmektedir. 1970'li yıllara gelindiğinde iç politik çatışmaya gark olmuş bir AP hükümetinin ise egemen sınıflar ittifakının ihtiyaç duyduğu değişimi gerçekleştirmeye muktedir olmadığı açıktır. Bu manada ordu AP hükümetinin yerine deyim yerindeyse egemen sınıflar ittifakının başat unsuru tekelci sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda demir yumruğunu indirmiştir. 12 Mart döneminde hayata geçen iktisat politikalarından yapılan anayasa değişikliklerinden bu tespitin doğruluğunu görmek mümkündür. 12 Mart döneminde tüm politikalar iktisadi kaynakların tekelci sanayi sermayesinin çıkarlarına hasredilmesi amacıyla icra edilmiştir. Anayasada yapılan değişiklikler de tekelci sanayi sermayesinin ajandasının hayata geçmesinde engel teşkil edebilecek siyasal ve toplumsal güçleri etkisizleştirmek amacıyla yapılmıştır. Bu suretle anayasa değişikliklerinin omurgasını siyasal hak ve özgürlüklerin kısıtlanması teşkil etmiştir.

AP içindeki siyasi çatlamlar Demirel'i gerekli siyasal iradeyi sergilemekten alıkoymaktadır. Egemen sınıflar ittifakının tüm unsurlarını bağrında toplayan AP'nin 1970'li yıllara gelindiğinde izlediği politikalar egemen sınıflar ittifakının diğer unsurlarıyla köprülerin atılmasına sebebiyet vermiştir. MSP ile Demokratik Partinin kuruluşuyla sonuçlanan AP içindeki siyasi tartışmalar bu sınıfsal kontekste düşünülmelidir. Egemen sınıflar ittifakındaki çözülmenin nedeni ise 60'lı yıllarda kaydedilen iktisadi büyümenin yavaşlaması ve ithal ikameci sermaye birikim stratejisine koşut olarak ekonomide meydana gelen yapısal farklılaşmadır.

12 Mart muhtırasının 9 Mart türünden sol Baasçı bir darbeyi önlemek için de verildiği genellikle öne sürülür. Ne var ki 12 Mart muhtırasını yalnızca 9 Mart türünden radikal

tandanslı bir darbenin önlenmesi amacına koşut olarak açıklamak doğru bir yaklaşım değildir. Böyle bir yaklaşım ordu içindeki radikal unsurların gücünü olduğundan fazla göstererek abartır. Ordu içindeki radikal örgütlenmelere ve cunta örgütlenmelerinin gelişimine yer verilen çalışmanın 3. bölümünde ordu içindeki radikal örgütlenmelerin ve merkez kaç kuvvetlerin ordunun bütününe hakim olacak bir kudrete sahip olmadığı gösterildi. 1960'lı yıllarda Türk ordusu hiyerarşik ve kurumsal açıdan zaafa uğrasa da; özellikle Aydemir darbe girişiminin ardından ordunun kurumsal ve hiyerarşik yapısında meydana gelen aksamalar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla ordu içindeki radikal politik unsurlar 1960'lı yıllarda varlığını korusa da, bir vakıa olarak ordu siyasallaşması var olsa da; radikal unsurların ordunun bütününe kapsayacak iktidarı ele geçirebilecek güçte olmadıkları, ordu siyasallaşmasının ordunun tümünü içermediği vurgulanmalıdır. Zaten ordu içindeki radikal unsurların ve merkez kaç kuvvetlerin de çeşitliliği göz önüne alındığında radikal ve merkez kaç unsurların iktidarı ele geçirmekten uzak marjinal bir karaktere sahip oldukları anlaşılacaktır. Ayrıca OYAK ve muhtelif mekanizmalar vasıtasıyla subay kitlesinin maddi yaşam koşullarının artırılması da; ordunun politik duyarlılığını budamıştır. Orta sınıf yaşam koşullarına erişen subaylar politik hassasiyetlerini yitirerek; sisteme entegre olmuşlardır. Çalışmanın 3.bölümünde OYAK örneğinde ordunun politik duyarlılığının ve kimi hassasiyetlerinin hangi mekanizmalar vasıtasıyla budandığı gösterildi. Çalışmanın 3.bölümünde ordu ve siyaset ilişkisine ve Türk ordusunun tarihsel gelişimine, kurumsal evrimine yer verildi. Böyle bir bölümün çalışmaya dahil edilmesindeki temel maksat; Türk ordusunun iktidar bloku içinde işgal ettiği konumun esasında orduya atfedilen bağımsız manevra kabiliyetine yol açmadığını; ordunun modernleşme sürecinde üstlendiği rol ile askeri darbe olgusu arasında doğrudan kurulan illiyetin esasında belirleyici bir etken olmadığını göstermekti. Yani orduyu harekete geçiren esas faktörün ordunun modernleşme sürecinde üstlendiği rolden bu süreçte elde ettiği bilinçten ve duyarlılıktan, yurtsever ve reformist hassasiyetlerden kaynaklanmadığı bu bölümde gösterildi.

Yine çalışmanın 3. bölümünde profesyonel mesleki kaygılar subayların iktisadi yaşam koşullarındaki bozulma gibi kurum temelli faktörlerin de askeri darbelere kaynaklık etmediği gösterildi. Çalışmanın 3. bölümünde Türk ordusunun 2. Dünya Savaşından sonra ABD ile öncesinde de Fransa, Almanya, İngiltere gibi devletlerle girdiği askeri ilişkilerin orduyu bu ülkelere bağımlı hale getirdiği ve dolayısıyla da ordunun hareket sahasını da büyük ölçüde bağımlılık ilişkisine girilen ülkelerin çıkarlarının tayin ettiği gösterildi. Özellikle 2. Dünya

Savaşından sonra ordunun siyasal düzeyde askeri müdahale yoluyla devreye girdiği tarihsel kesitin iç ve dış egemen sınıfların çıkarları uyarınca meydana geldiği gösterildi.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980)*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları, 1996.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

Ahmad, Feroz, “Türkiye’de Devlet ve Müdahale”, *Türkiye Sorunları Dizisi*, Sayı: 4, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1987, s. 136–147.

Akça, İsmet, “Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/ismetakcayayinlar/ismet7.doc>.

Akçam, Taner, “Hızla Türkleşiyoruz”, *Birikim*, Sayı: 71–72, Mart- Nisan 1995, ss.17–33.

Aker, Ahmet, *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander Yayınları, 1985.

Akşin, Sina, *Siyasal Tarih(1908–1923)*, *Çağdaş Türkiye 1908–1980* içinde, yayın yönetmeni, Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2002, s. 27–45

Aktar, Ayhan, “Varlık Vergisi ve İstanbul”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 71, Kış 1996, ss. 97–149.

Aktüğün, İlker, “Sosyalizm ve Devlet”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 5, Ekim-Kasım- Aralık 1998, ss. 58–70.

Akyaz, Doğan, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp, Mahmut Özişik, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

Anderson, Perry, *Gramsci*, çev. Tarık Günersel, İstanbul: Belge Yayınları, 1988.

Arslan, Ali, “Türkiye’nin Modernleşme Sürecinde Atatürk Türk Ordusu ve Türk Askeri Elitleri”, <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/ui/article>.

Aslan, Seyfettin, “Yeniçeri ve Kapıkulu Süvarilerinin İsyanlarına İlişkin Bir Analiz”, *C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2208, Sayı: 1, Mayıs 2004, ss. 89–101.

Ataöv, Türkkaya, *Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu*, Ankara: Doğan Yayınevi, 1970.

Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul: Cem Yayınları, 1973.

Barsoc, Cristian, *Kapitalizmin Çarkları Marksist İktisadi Analiz Ögeleri*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1997.

Başbakanlık Basın Merkezi, 12 Mart Sonrası Hükümet Faaliyetleri (12 Mart 1971- 12 Mart 1973), Ankara: 1973.

Başkaya, Fikret, *Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007.

Belge, Murat, *Sosyalizm Türkiye ve Gelecek*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2000.

Belge, Murat, “Ahmet Hamdi Başar’ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üstüne Düşünceler”, *Birikim*, Sayı: 11, Ocak 1976, ss. 14–23.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Birand, Mehmet Ali, Can Dünder, Bülent Çaplı, *12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Birikimin İlk Yılı Üzerine (yazar yok), *Birikim*, Sayı:13, Mart 1976, ss. 6–12.

Boratav, Korkut, “İktisat Tarihi(1908–1980)”, *Çağdaş Türkiye 1908–1980* içinde, yayın yönetmeni, Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2002, s.297–380.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Yayınları, 2003.

Boratav, Korkut, “Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar”, *Yapıt*, Sayı: 49, Nisan-Mayıs 1984, ss. 77–81.

Bozdemir, Mevlüt, “Ordu-Siyaset İlişkileri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları, (t.y), ss. 2648–2661

Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Cem, İsmail, 12 Mart, İstanbul: Cem Yayınları, 1973.

Cem, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1977.

Cizre, Ümit, *Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Cizre, Ümit, *AP Ordu İlişkileri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839–1950*, Ankara: İmge Yayınları, 1995.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den günümüze*, Ankara: İmge Yayınları, 2004.

Çayan, Mahir, *Toplu Yazılar*, İstanbul: Özgürlük Yayınları, 1995.

Demirel, Tanel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Dilber, Orhan, “Marx’ın Sınıf ve Devlet Hakkındaki Görüşleri Nasıl Ele Alınmalı?”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 5, Ekim-Kasım- Aralık 1998, ss. 32–57.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı Ve Osmanlı Toplumunu*, Kırklareli-Vize: Sermet Matbaası, 1981.

Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Varlık Yayınları, 1988.

Ercan, Fuat, *Toplumlar ve Ekonomiler*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998.

Ercan, Fuat, “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, *İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 611–669.

Ergil, Doğu, “Class Relations and The Turkish Transformation in Historical Perspective”, *Studia Islamica*, Sayı: 39, 1974, ss. 77–94.

Ergil, Doğu, “Class Conflict and Turkish Transformation (1950–1975)”, *Studia Islamica*, Sayı: 41, 1975, ss. 137–161.

Ergil, Doğu, “Kapitalist Devlet”, *Birikim*, Sayı: 15, Mayıs 1976, ss. 23–32.

Ergut, Ferdan, “Sosyal Bilimlerde Tartışma Ortamının Kurgulanması ve Tarihsel Sosyolojinin İmkanları”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001–2002, ss. 213–228.

Erim, Nihat, *12 Mart Anıları*, haz. Raşit Çavaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Eryılmaz, Fügen, *Kapitalizm ve Ulusal Ekonominin Dönüşümü*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.

Geniş, Arif, “İşçi Hakları ve Mücadele”, *11. Tez*, Sayı: 6, Haziran 1987, ss. 242–249.

Gönlübol, Mehmet ve diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919–1973*, Ankara: SBF Yayını, 1974.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Belge Yayınları, 2007.

Gülalp, Haldun, *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, çev. Osman Akınhay, Abdullah Yılmaz, İstanbul: Belge Yayınları, 1995.

Gülalp, Haldun, *Gelişme Stratejileri Ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

Gülbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, çev. şirin Tekeli, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

Gürkan, Celil, *12 Marta Beş Kala*, İstanbul: Tekin Yayınları, 1986.

Haddad, George M., “Revolutions and Coup D’Etat in The Middle East: A Comparative Study”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol: 10, Issue 1/2, 1965, ss. 17–32.

Hale, William, *Türkiye 'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze*, İstanbul: Hil Yayınları, 1996.

Haytaoğlu, Ercan , “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908–1945)”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:3, 1997.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789–1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Yayınları, 2000.

Huntington, Samuel P., “Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”, çev. Ergun Özbudun, World Politics, Vol: 17, April 1965, ss. 386–430, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1965-1966-22-23-01-04/AUHF-1965-1966-22-23-01-04-Huntington.pdf>.

Ilıcak, Nazlı, *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2001.

İba, Şaban, *Ordu Devlet Siyaset*, İstanbul: Çiviyazıları, 1998.

İnönü, İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro*, Cilt: 2, Sayı: 22, Ekim 1933, s. 4.

İnsel, Ahmet, *Düzen Ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.

İnsel, Ahmet, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Jalee, Pierre, *Kapitalizm Nasıl İşler?*, çev. Süreyya Ersoy, İstanbul: Belge Yayınları, 1995.

Jessop, Bob, *Hegemonya Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, der., Betül Yazar, Alev Özkazanç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Kafaoğlu, A. Başer, “Türkiye: 1970–1987 ekonomik ve sosyal yönlü inceleme”, *Türkiye Sorunları Dizisi*, Sayı: 1, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1987, ss. 61–75.

Karabelias, Gerosimos, “Military Class and Perpetual State Control in Turkey”, EUI Working Papers, RSCAS 2008/12, http://cadmus.eui.eu/dspace/bitstream/1814/8449/3/RSCAS_2008_12.pdf

Karacan, Nuri, “Popülizm Üzerine”, *Yapıt*, Sayı: 49, Nisan-Mayıs 1984, ss. 81–84.

Karaosmanoğlu, Attila, *İzmir Karşiyaka'dan Dünyaya*, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları:2006.

Karpat, Kemal, “The Military and Politics in Turkey, 1960–64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution”, *The American Historical Review*, Vol: 75, No: 6, October 1970, ss. 1654–1683.

Kayalı, Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1999.

Kazgan, Gülten, “Alman Tarihçi Okulu”, *Ekonomi Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Paymaş Yayınları: 1984, ss. 39–40.

Keat, Russel ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

Kepek, Yakup ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Keyder, Çağlar, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, içinde, der. İrvın Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 38–75.

Keyder, Çağlar, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.

Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünyası*, İstanbul: Yordam Kitap, 2007.

Küçük, Yalçın, *100 Soruda Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1971.

Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002.

Laçiner, Ömer, “12 Mart Üzerine”, *Birikim*, Sayı: 8, Ekim 1975, ss. 14–34.

Lenin, V.İ., *Devlet ve Devrim*, çev. Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları, 1995.

Lenin, V.İ., *Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 1992.

Lenin, V.İ., *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*, İstanbul: İnter Yayınları, 2001.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Prof., Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

Magdoff, Harry, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, çev. Erdoğan Usta, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2006.

Makal, Ahmet, “65. Yılında Milli Korunma Kanunu, çalışma ilişkileri ve iş mükellefiyeti üzerine bir inceleme”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:102, 2005, ss. 55–91.

Makdisi, Ussama, “Osmanlı Oryantalizmi”, *Oryantalizm Tartışma Metinleri* içinde, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2007, s. 271–315.

Manisalı, Erol, *Avrupa Çıkmazı*, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2001.

Mardin, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, çev. Şeniz Gönen, İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları, 2007, ss. 99–131.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Marx, Karl, *Fransa'da Sınıf Savaşmaları*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1996.

Marx, Karl, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1990.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 1993.

Meriç, Cemil, "İktisadi Kalkınma ve İdeolojiler", *Birikim*, Sayı: 54-55, Ağustos-Eylül 1979, ss. 71-77.

Mısır, Mustafa Bayram, "Tarihsel Materyalizmde Üstyapı ve Devlet-Tarihsel Özgüllük Sorunu", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 5, Ekim-Kasım- Aralık 1998, ss. 96-120.

Müftüoğlu, Oğuzhan, *1960'lardan 1980'e Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Patika Yayıncılık, 1989.

Okçuoğlu, İbrahim, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi İç Pazarın Oluşma Süreci Cilt I*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1999.

Owen, Roger ve Şevket Pamuk, "1918-1945 Döneminde Türkiye", *Ortadoğu Ekonomileri Tarihi* içinde, Roger Owen ve Şevket Pamuk, çev. Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 19-47.

Owen, Roger ve Şevket Pamuk, "1946-1990 Döneminde Türkiye", *Ortadoğu Ekonomileri Tarihi* içinde, Roger Owen ve Şevket Pamuk, çev. Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 141-171.

Önder, İzzettin, "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", *İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 249-287.

Özbudun, Ergun, *Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, çev. Ali Resul Usul, İstanbul: Doğan Kitap, 2003.

Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih(1960–1980)”, *Çağdaş Türkiye 1908–1980* içinde, yayın yönetmeni, Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2002, s. 227–293.

Özdemir, Hikmet, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, İstanbul: Bilgi Yayınevi,1986.

Özlem, Doğan, “Doğa Bilimleri- Sosyal Bilimler Ayrımı Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 76, Bahar 1998, ss. 7–41.

Parlar, Suat, *Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası*, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1997.

Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim*, İstanbul: Aydınlik Yayınları, 1989.

Poulantzas, Nicos, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Şen Süer ve L.Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Poulantzas, Nicos, *Faşizm ve Diktatörlük*, çev. Ahmet İnsel, İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1980.

Rouquie, Alain, *Latin Amerika’da Askeri Devlet*, çev. Cüneyt Akalın ve diğerleri, haz. Şirin Tekeli, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Sancar, Mithat, “Yasallık ile meşruluk geriliminde hukuk devleti”, *Birikim*, Sayı: 116, Aralık 1998, ss. 36-45.

Sancar, Mithat, “‘Devlet aklı’, hukuk devleti ve ‘devlet çetesi’”, *Birikim Özel Sayı*, Sayı: 93/94, Ocak/Şubat 1997, ss. 80-91.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye’de Modernleşme Din Ve Parti Politikası MSP Örnek Olayı*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.

Savran, Sungur, “20.Yüzyılın Politik Mirası”, *Sürekli Kriz Politikaları 1*, içinde, der. Neşecan Balkan, Sungur Savran, İstanbul Metis Yayınları, 2004, s. 13–44.

Savran, Sungur, “1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler”, *11. Tez*, Sayı: 6, Haziran 1987, ss. 132–168.

Schick, Irvin Cemil ve Ertuğrul Ahmet Tonak, “Sonuç”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, içinde, der. İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 386–400.

Schick, Irvin Cemil ve Ertuğrul Ahmet Tonak, “Turkish Politics and Class Struggle: 1950–1975”, *MERİP Reports*, Sayı: 84, January 1980, ss. 14–18.

Selçuk, İlhan, *Ziverbey Köşkü*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2008

Şahin, Çiğdem, “Azgelişmişlik Teorisinde Üç Farklı Yaklaşım: Kalkınma İktisadı, WEFA ve Düzenleme Kuramı”, *Mürekkap*, Sayı: 18, 2002, ss. 125–142.

Şen, Serdar, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 2005.

Şen, Serdar, *Geçmişten Geleceğe Ordu*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2000.

Şen, Serdar, “Türkiye’yi anlamak ya da geçmişten geleceğe silahlı kuvvetler”, *Birikim*, Sayı: 96, Nisan 1997, ss. 19-28.

Şen, Serdar “Silahlı kuvvetler ve resmi ideoloji”, *Birikim Özel Sayı*, Sayı: 105/106, Ocak/Şubat 1998, ss. 137-145.

Şenses, Fikret, “Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme Nereden Nereye”, *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 23–53.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

TİB Araştırması, *Günümüzde Emperyalist Sömürü Mekanizması*, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976.

Timur, Taner, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

Trimberger, Ellen Kay, *Tepeden İnmeci Devrimler Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, çev. Fatih Uslu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.

- Tunçkanat, Haydar, *İkili Anlaşmaların İçyüzü*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1975.
- Uyar, Hakkı, “Resmi İdeolojinin İkiyüzü”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 74, Güz 1997, ss.181–194.
- Ünsal, Artun, *Türkiye İşçi Partisi(1961–1971)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Vorhoff, Karin, “Türkiye’de İşadamları Denekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, der. Stefanos Yerasimos ve diğerleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 311–357.
- Ward, Robert E. ve Dankwart A. Rustow (ed.) , *Political Modernization in Japan and Turkey*, New Jersey: Princeton University Press, 1964.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Yalman, Galip Y., “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi, Alternatif Bir Okuma Denemesi”, *Sürekli Kriz Politikaları I*, içinde, der. Neşecan Balkan, Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s. 44–76.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I Bizanstan Tanzimata*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları, 2000.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları, 2001.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye III 1. Dünya Savaşından 1971’e*, çev. Babür Kuzucuoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 2005.
- Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919–1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Yılmaz, Gaye, *Kapitalizmin Kaleleri-I IMF WB AB*, İstanbul: Türkiye MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, 2000.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

KALKINMA PLANLARI

Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı I. Beş Yıl (1963-1967), Ankara:1963.

Devlet Planlama Teşkilatı Kalkınma Planı II. Beş Yıl(1968-1972), Ankara: 1967

Devlet Planlama Teşkilatı, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı III. Beş yıl (1973-1977),
Ankara: 1973.

İNTERNET SİTELERİ

<http://www.tbmm.gov.tr>.

<http://www.yenisafak.com.tr>.

SÜRELİ YAYINLAR

İlke

Ant

Ürün

Hürriyet (1 Ocak 1971–31 Aralık 1971)

Hürriyet, 5 Mayıs 2002